

ПРОФ. ІВАН ОГІЄНКО

НАРИСИ З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

СИСТЕМА УКРАЇНСЬКОГО ПРАВОПИСУ

RESEARCH INSTITUTE OF VOLYN
No. 62

PROF. IVAN OHIENKO

OUTLINES

OF THE HISTORY OF THE UKRAINIAN LANGUAGE

THE SYSTEM OF UKRAINIAN SPELLING

A POPULAR-SCIENTIFIC COURSE
WITH HISTORICAL ENLIGHTENMENT

SECOND PRINTING

PUBLISHED BY THE SOCIETY OF VOLYN
WINNIPEG, CANADA
1990

ІНСТИТУТ ДОСЛІДІВ ВОЛИНИ
Ч. 62

ПРОФ. ІВАН ОГІЄНКО

НАРИСИ З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ:

СИСТЕМА УКРАЇНСЬКОГО ПРАВОПИСУ

ПОПУЛЯРНО - НАУКОВИЙ КУРС
З ІСТОРИЧНИМ ОСВІТЛЕННЯМ

ВИДАННЯ ДРУГЕ

diasporiana.org.ua

НАКЛАДОМ ТОВАРИСТВА "ВОЛИНЬ"
ВІННІПЕГ, КАНАДА
1990

ALL RIGHTS RESERVED

FIRST PRINTING 1927
Warsaw, Poland

SECOND PRINTING 1990
Winnipeg, Canada

ISBN 1-895360-00-5

PRINTED IN CANADA

ПЕРЕДМОВА РЕДАКЦІЇ

Ця книжка і історія нашого правопису, належить до групи вже виданих праць на теми: “Повстання азбуки й літературної мови в слов’ян”, “Історія української літературної мови” і “Наша літературна мова”, і є їх доповненням. Історія ця є цікава — наша мова існувала вже кількасот літ перед офіційним прийняттям християнства в 988 році. Що ця мова була слов’янам легко зрозумілою, доказує візита св. Константина в Херсонесі в 860 році: він застав там уже готові, писані переклади Св. Письма, в короткому часі навчився читати їх, і легко розумів їхню мову. (Одначе, уважав за потрібне заступити нашу азбуку своєю, і наші переклади також своїми. А шкода).

Хоч праця ця була видана перший раз в 30-х роках, правопис і слівництво за цей час мало змінилися. Гарно показано, як наша мова і правопис розвивалися ступнево; особливо цікаво прочитати, як галицька мова розвивалася рівнобіжно з наддніпрянською, — часом навіть її випереджуючи, — бож була ближче заходу.

1990, Редакція

ПЕРЕДМОВА

В українським культурнім житті немає, здається, другої такої ділянки, як правопис, де б стільки сперечалися та непогоджувалися. А це сталося головним чином тому, що в питаннях правопису дуже часто виступали в нас і нефахові люде, які історії нашої мови звичайно не знали, і на правописні питання дивилися з погляду одної якоїсь говірки.

Доки на Великій Україні не було української школи, до ти питання правопису носили до певної міри академічний характер. Але з того часу, як на Україні викладовою мовою по всіх школах стала мова українська, з того часу питання правопису зробилися реальною потребою дня. Про них багато пишуть, а ще більше говорять та сперечаються, але питання ці вирішують часто без висвітлення їх історично.

Випускаючи в світ свою книжку, найперше пильнував я подати читачеві якнайбільше історичного матеріалу, потрібного для всебічного висвітлення питань нашого правопису. Увесь український правопис проаналізував я історично-порівнявчим методом, і подаю тут повну його систему. Я не мав на оці встановлювати якихсь непорушних правописних норм, — це завдання лише найвищої наукової установи — Української Академії Наук; моє завдання було скромнішим: подати лише спробу повної системи українського правопису, а кожне його явище пояснити історично. Писав я свою книжку головню для тих, що навчають української мови, — вона дасть учителям усі

ті підвалини, на яких ми базуємо свій правопис, і pomoже їм підходити науково до кожного правописного питання.

Питання нашого правопису ще довго будуть в нас пекучими, а тому, смію думати, книжка моя допоможе й численному громадянству, що цікавиться правописними справами. Перекоаний, що тільки поширення серед широкого громадянства потрібного історичного матеріалу для висвітлення нашого правопису приведе нас до встановлення якнайкращого офіційного шкільного правопису.

Від добре освіченої людини тепер звичайно вимагається не тільки грамотно писати, але й вміти пояснити свій правопис. Ось тому я й дбав в своїй книжці подати стільки історично-порівнявчих пояснень, щоби вони дали змогу читачеві бути зовсім свідомим в правописних питаннях.

Випускаю цю книжку як першу спробу повної системи українського правопису з історичним освітленням. На працю свою дивлюся лише як на першу спробу, як на матеріал, необхідний для встановлення більш-менш сталого українського правопису. Об'єктивна наукова критика вкаже недостачі цієї книжки, а я їх з подякою прийму на увагу при повторнім виданні її, бо працюватиму й далі над цією книжкою, щоби стала вона правдиво корисним необхідним порадиником для всіх, хто навчає української мови або цікавиться питаннями її правопису.

І коли для утворення сталого українського правопису хоч в малій мірі спричиниться й моя оця книжка,—синтез моїх попередніх праць в цій ділянці,—то вже те саме буде її авторові найбільшою нагородою.

Проф. І. Огієнко.

ЗМІСТ КНИЖКИ.

Ст.

Передмова	IV — V
---------------------	--------

ВСТУП:

1. Історія українського правопису	1 — 15
2. Таблиця історичного розвитку українського правопису	16 — 17
3. Зразки до Таблиці українського правопису	15 — 20
4. Література про український правопис	20 — 22

ЧАСТИНА ПЕРША:

ПРАВОПИС УКРАЇНСЬКИХ СЛІВ.

А. Звучня або фонетика.

I. Голосні звуки.

1. Букви <i>ї</i> та <i>і</i> §§ 1 — 3	23 — 24
2. Букви <i>є</i> та <i>е</i> § 4	24 — 25
3. Сполучення <i>йю</i> § 5	25 — 26
4. Непрорізна вимова ненаголошеного звука §§ 6 — 8	26 — 28
5. Зміна давніх звуків <i>о</i> та <i>є</i> на <i>і</i> §§ 9 — 14	28 — 38
6. Стара вимова давнього <i>и</i> як <i>і</i> зам <i>и</i> § 15	39
7. Правопис зложених слів § 16	40

II. Приголосні звуки.

1. Непрорізний приголосний звук § 17	40 — 41
2. Зм'ягчення приголосних (коли писати, а коли не писати <i>ь</i>) §§ 18 — 30	41 — 46
3. Отвердіння шиплячих звуків § 31	46 — 48
4. Доля звука <i>р</i> § 32	48 — 49
5. Закінчення <i>-ство, -цтво, -зтво, -ський, -цький, -зький</i> § 33	49 — 50
6. Сполучення <i>зч, сч — жч, шч</i> § 34	50
7. Зміна звуків заднепіднебінних та свистячих § 35	50 — 51
8. Подвоєння приголосних § 36	51
9. Паєрик чи апостроф § 37	51 — 55

Б. Морфологія.

I. Речівник.

А. Мужеський рід:

1. Відміна речівників мужеського роду §§ 38 — 47	55 — 58
2. Відміна слів на <i>р</i> § 48	58 — 59

Б. Жіночий рід:

1. Відміна слів жіночого роду §§ 49 — 56	59 — 61
2. Форми приголосної відміни на <i>-і</i> чи <i>-и</i> § 57	61 — 62

В. Середній рід:

Відміна слів середнього роду §§ 58 — 68	62 — 64
---	---------

Г. Число:

1. Двійне число §§ 69 — 74	64 — 66
--------------------------------------	---------

II. Прикметник:

1. Закінчення <i>-ий</i> та <i>-ій</i> § 75	66 — 67
2. Закінчення <i>-ний</i> та <i>-ній</i> § 76	67 — 68
3. Відміна прикметників §§ 77 — 85	68 — 71
4. Де писати <i>и</i> , а де <i>і</i> в прикметниках §§ 86 — 90	71 — 72
5. Правопис окремих кінцівок §§ 91 — 94	72 — 73
6. Два <i>н</i> в прикметниках §§ 95 — 96	73
7. Ступіні порівняння § 97	73 — 74
8. Ступіні порівняння в несливих формах прикметників §§ 98 — 100	74

III. Числівник:

1. Як писати числівники §§ 101 — 105	74 — 75
2. Відміна числівників §§ 106 — 111	76

IV. Заіменник.

1. Заіменник <i>цей, ця, це</i> і <i>сей, ся, се</i> § 112	76 — 77
2. Правопис заіменників §§ 113 — 118	78
3. Замітки про окремі заіменники § 119 — 123	78 — 79

V. Дієслово:

1. Відміна дієслів § 124	79
2. Дієменник § 125	79 — 80
3. Зміна звуків зубних, губних і гортанних в дієсловах § 126	80 — 81
4. Час теперішній §§ 127 — 131	81 — 82
5. Спосіб приказовий § 132	82 — 83
6. Дієприкметники та дієприслівники §§ 133 — 136	83
7. Як писати <i>ся, би</i> і <i>-му</i> при дієсловах §§ 137 — 139	83 — 85
8. Писання різних дієслівних форм §§ 140 — 145	85 — 87

VI. Прислівник:

1. Прислівники пишемо як одне слово §§ 146 — 149	87
2. Звуки <i>е</i> та <i>о</i> в кінці прислівників § 151	87 — 88
3. Перечка <i>не</i> та <i>ні</i> §§ 151 — 153	88
4. <i>Ні</i> чи <i>ни</i> § 154	88 — 89

VII. Приіменник:

1. Як писати приіменники з іншою частиною мови §§ 155 — 156	89
2. Зміна <i>з</i> на <i>с</i> в приростках чи приіменниках <i>з, роз, без, через</i> § 157	89 — 91

VIII. Злучник:

1. Правопис злучників	91 — 92
---------------------------------	---------

ЧАСТИНА ДРУГА:

МИЛОЗВУЧНІСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ.

Що таке милозвучність § 165	93 — 94
---------------------------------------	---------

А. Фонетика.

I. Голосні звуки:

1. Придих §§ 166 — 171	95 — 96
2. Роззів §§ 172 — 175	96 — 97
3. Чергування <i>у</i> — <i>в</i> §§ 176 — 182	97 — 98
4. Чергування <i>і</i> — <i>й</i> §§ 183 — 185	99

5.	Зникнення або появи голосних звуків на початку слова §§ 186 — 193	99	—	101
6.	Зникнення складів в слові §§ 194 — 195	101	—	102
7.	Зникнення або появи голосних звуків на кінці слова. Подвійні форми §§ 196 — 205	102	—	104
8.	Наголос § 206	104		

II. Приголосні звуки:

1.	Зникнення приголосних в слові §§ 207 — 217	104	—	107
2.	Уподібнення приголосних §§ 218 — 227	107	—	110
3.	Вставлення голосного поміж приголосні § 228	110	—	111
	а. Зникаючі <i>o</i> та <i>e</i> §§ 229 — 231	110	—	111
	б. Вищий ступінь прикметниківі §§ 232 — 235	111		

Б. Морфологія.

1.	Подвійні форми в українській мові §§ 236 — 244	111	—	113
2.	Слова в песливій формі § 245	114		

ЧАСТИНА ТРЕТЯ:

ЧУЖІ СЛОВА В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ.

А. Вступ:

1.	Головні основи позичання чужих слів в українській мові §§ 246 — 249	115	—	125
2.	Як творяться слова, позичені з мов класичних § 250	125	—	126
	а. Як беремо слова з грецької мови §§ 251 — 259	126	—	127
	б. Як беремо слова з латинської мови §§ 260 — 266	127	—	128

Б. Фонетика:

1.	Вимова грецького тексту на Україні. Історія ітацизму, § 267	128	—	136
2.	Вимова латинського тексту § 268	136	—	138

I. Голосні звуки:

1.	Як передавати грецьке <i>η</i> § 269	138	—	140
2.	Грецьке <i>αι</i> § 270	140	—	141
3.	Грецьке <i>ει</i> § 271	141		
4.	Грецьке <i>οι</i> § 272	141	—	142
5.	Двозвуки <i>ωι, αι</i> § 273	142		
6.	Двозвук <i>ωυ</i> § 274	142	—	143
7.	Грецьке <i>υ</i> § 275	143	—	144
8.	Слова з <i>αα</i> § 276	144		
9.	Початкове <i>-ιο</i> у власних назвах § 277	144		
10.	Як передавати чуже <i>ι</i> § 278	144	—	148
11.	Як передавати російське <i>и</i> та польські слова § 279	148	—	149
12.	Перед голосною писати <i>ι</i> чи <i>и</i> ? § 280	149	—	150
13.	Як писати нім. двозвук <i>ei</i> § 281	150	—	152
14.	Зміна початкового <i>ε</i> на <i>ο</i> § 282	152		
15.	Зміна <i>α</i> на <i>ο</i> § 283	152	—	153
16.	Зміна <i>ο</i> на <i>υ</i> в чужих словах § 284	153		
17.	Зміна <i>ο, ε</i> на <i>ι</i> в чужих словах § 285	153		
18.	Рухоме <i>ε</i> в чужих словах §§ 286 — 287	154		
19.	Французьке <i>ei</i> § 288	155		
20.	Французьке <i>ai</i> § 289	155	—	156
21.	Німецьке <i>ö</i> § 290	156		
22.	Французьке <i>и</i> § 291	156	—	157
23.	Німецьке <i>ü</i> § 292	157	—	158

24.	Латинські слова на <i>or</i> § 293	158
25.	Роззів § 294	158 — 160

II. Приголосні звуки.

1.	Як вимовляти грецьке β § 295	160 — 161
2.	Звуки ζ та Γ 296	161 — 166
3.	Вимова гр. κ перед м'якими голосними § 297	166 — 167
4.	Як вимовляти чуже ι § 298	167 — 170
5.	Слова французські з -ill- § 299	170 — 171
6.	Міна початкового η на λ § 300	171
7.	Як вимовляти грецьку σ § 301	171 — 172
8.	Про звук φ § 302	172 — 175
9.	Про звук ϑ, θ, ϕ § 303	175 — 179
10.	Вимова деяких приголосних §§ 304 — 306	179 — 180
11.	Подвоєння приголосного звука § 307	180 — 182
12.	Паєряк в чужих словах § 308	182 — 183

V. Морфологія:

1.	Родовий відмінок чужих слів мужеського роду на у та на а § 309	183
2.	Називний відмінок множини від латинських слів середнього роду § 310	183 — 184
3.	Рід чужих слів в українській мові § 311 — 322	184 — 192
4.	Рід і форма грецьких слів на ις § 323	192
5.	Рід і форма грецьких слів на -μα § 324	193
6.	Форма і рід латинських слів на -ит § 325	193 — 195
7.	Невідмінні чужоземні слова § 326	195 — 196
8.	Суфікси -ітний, -ичний, -альний § 327	196
9.	Суфікс -ір в дієсловах § 328	196 — 197

ЧАСТИНА ЧЕТВЕРТА:

ЗНАКИ РОЗДІЛОВІ.

I.	Історія знаків розділових § 329	198 — 201
II.	Поділ знаків розділових § 330	202
III.	Термінологія §§ 331 — 338	202 — 203
IV.	Повний збір правил уживання знаків розділових.	
1.	Крапка §§ 339 — 343	203 — 204
2.	Середник §§ 344 — 346	204
3.	Перетинка § 347 — 378	204 — 207
4.	Двокрапка §§ 379 — 386	207 — 208
5.	Знак оклику § 387 — 394	208
6.	Знак питання §§ 395 — 401	208 — 209
7.	Риска §§ 401 — 408	209
8.	Злучка §§ 409 — 414	210
9.	Крапки §§ 415 — 416	210
10.	Лапки §§ 417 — 420	210 — 211
11.	Дужки §§ 421 — 422	211

ДОДАТКИ.

I. Діління слова з рядка до рядка.

1.	Історія перенесення слів § 423	211 — 212
2.	Правила перенесення слів §§ 424 — 440	212 — 213

II. Де писати велику букву.

1.	Великі букви вдавнину § 441	214
2.	Збір правил про великі букви §§ 442 — 455	214 — 216

ВСТУП.

1. Історія українського правопису.

Український правопис¹, як правопис слов'янський, веде свій початок від глибокої давнини. Давні слов'янські племена що від них походить український нарід, знали письмо від найдавнішого часу. Кияне, стоячи в центрі східньо-слов'янського державного життя, вміли писати вже певне десь у віці VIII по Христі, коли не давніше. В IX віці це східньо-слов'янське письмо муіло бути вже добре розвиненим, коли в тому віці появился навіть переклад Євангелія та Псавтиря з мови грецької на „руську“; маю на увазі той факт, що коли в році 860 чи 861 прибув до Херсонесу св. Костянтин Философ, то він „обрѣтъ же тоу Євангелъе и Псалтырь, росьски писмены пьсано, и чловѣка обрѣтъ, глаголюща току бесѣдою, и бесѣдовавъ съ нимъ, и силу рѣчи приимъ, своей бесѣдѣ прикладая, разлучи письмена, гласная и съгласная, и къ Богу молитву дръжя, въскорѣ начять чисти и ськазати; и мнози ся емоу дивляху, Бога хваляще“, цеб-то Костянтин „знайшов тут Євангелію та Псавтиря, писані руськими письменами, знайшов і чоловіка, що говорив тею ж мовою, і розмовляв з ним; а навчившись від нього наголосу (вимови), прикладав до своєї мови, і поділив (для ліпшого вивчення київської вимови) звуки голосні та приголосні; помолившись Богові, скоро почав читати й говорити (по київсь-

1. Слово *правопис* вважаю за слово мужеського роду. Пояснення див. в моїй праці: „Чистота й правильність української мови“, Львів, 1925 р., ст. 63—66, стаття: „Якого роду слова на -пис“.

кому), і многі дивувалися йому й хвалили Бога¹. На мою думку, кияне вживали тоді грецького письма, трохи пристосовавши його до своєї мови.

Коли пізніше, влітку 990-го року наступило офіційне вже охрещення киян, то в той час прийнято потрібні богослужбові книжки з Болгарії, прийнято й болгарський правопис, що його упорядкували Костянтин і Мефодій та їхні учні. З того часу літературною мовою в Україні, як і серед інших слов'ян, стала мова св. братів Костянтина й Мефодія, цеб-то македонське наріччя (солунське) тодішньої болгарської мови. Звичайно, як сама болгарська мова (ми її звемо звичайно мовою церковно-слов'янською), так і правопис її не були зовсім відповідними для тодішнього українського населення: в мові цій було не мало такого, чого скажемо, в Києві не розуміли, а сам правопис болгарський не все відповідав місцевій вимові. От через що на перших порах нашої писемности через чужий правопис так мало проглядає жива тодішня українська мова.

І це було сумним явищем нашої культури. Накинена нам з Болгарії чужа мова стала в нас з того часу мовою церкви, а тим самим — і мовою літератури, і панувала в нас власне аж до нових часів, до XIX-го віку; ця чужа мова заступала дорогу своїй місцевій живій мові, наслідком чого скоро витворилася боротьба цих двох мов, — чужої, болгарської, т. зв. церковно-слов'янської, і своєї місцевої, мови живої. Боротьбу цю помічаємо вже з XI-го віку, а де-далі вона все збільшується та збільшується, в XVI в. набирає великої сили, а в XVIII віці народня мова вкінці таки перемагає мову церковну і стає мовою літературною.

Спокійніше було з правописом. Запозичений з Болгарії чужий нам правопис міцно запанував у нас і держався, — звичайно зі змінами, — аж до нового часу. А це сталося тому, що від самого початку нашої церкви заведено в нас і свою власну церковну вимову, так що кирило-мефодіївські букви в нас на Україні відразу більш-менш пристосовано до місцевих умов та потреб, напр. *ѣ* читано за *і*, *є* за *е*, *и* за *и*, *г* за *г* і т.д.; допомагав і наголос — його ставлено по-українському,

1. Докладніше про це див. в моїй праці: „Костянтин і Мефодій, їх життя та діяльність“, Варшава, 1927 р. ст. 126—147. Див. ще мою статтю: „Українська вимова богослужбового тексту в XVII віці“ в „Елпіс“ 1926 р, кн. I ст. 10—11.

напр.: Господь, свѣло, твоѣю, ймаѣ, глаголати і т. п.¹. Стара церковна азбука хоч і не зовсім відповідала місцевим потребам, проте давала можливість, міняючи відповідньо вимову, пристосовувати її до українських умов. Від теї найдавнішої доби донесли ми, з малими змінами, цілу нашу теперішню азбуку, а між її буквами й значки *ѣ*, *ѣ*, колишні *ї*, *є*.

Мова, як організм живий, невинно росла й змінювалася, тоді як правопис лишався незмінним. А це досить скоро витворило разячу між ними незгідність, особливо через те, що в той час кожна слов'янська церква дбала про наближення церковної мови до розуміння народу. Частина давніх звуків з часом зовсім відмінилася, а між тим їхні букви ще лишалися на письмі, напр.: *ѡ*, *ѡ*, *ѡ*, *ѡ*, *и*, *с*. Потрібно було робити правописну реформу, бо цього вимагало живе життя, і таку реформу й зробив першим митрополит тирновський Євфимій в Болгарії, в половині XIV-го віку. І хоч реформа Євфимія була пристосована лише до своїх місцевих болгарських умов, проте вона викликала до себе велику повагу й поза Болгарією, і її прийнято у всіх народів, що вживали тоді кирилівського письма. Під кінець XIV-го віку цей Євфимійв правопис прийшов і в Україну, де його залюбки прийнято, і він міцно закорінився в нас аж до початку XVII-го віку, а почасти—аж до віку XIX-го. Але цей новий правопис був для нас значно більше невідповідним, як правопис Костянтинів: тоді як останній до певної міри дбав про всеслов'янські потреби, правопис Євфимія був чисто місцевим, болгарським. Штучно пристосований до українського письменства, новий правопис заглушував нам наші рідні ознаки. Наприклад, цей правопис наказав писати *ѣ* зам. *ѡ* в кінці слова², вживав таких форм, як *ТКОѡ*, *КЄѡ*, *СѡТѡѡ* і т. п., вживав *ѡ* зам. *ѡ*, *ѡ*, *ѡ* і т. д., ставив значки наголосу (зазначки) на початку й кінці слова. От через що, скажемо, в Пересопницькій Євангелії 1556 року під її штучним Євфимійвським правописом часом так трудно відобути українську форму, напр. хоча *б* в таких написах: *СТКОРНѡ*, *КѡШѡѡ*, *ПРНѡѡ*, *ЗА ПНѡѡ*, *ІѡКѡѡ*, *ЖѡНѡѡ*, *ЖѡНОТѡѡ*, *ДѡКОНѡѡ*, *ОУЗѡДРОКНѡѡ*, *ПРНѡГОУПНѡѡ*, *К НѡМОУѡ*, *ФѡРНѡСЕѡ*, *РЕКОУѡѡ*, *ЗАКННѡѡ*, *СПОЧАТКОУѡ*, *СОРОМОУѡТИТИѡ*, *СѡМѡѡТИѡ*, *КѡЛНКАѡ*, *НѡКОГОРѡѡ* і т. п. Через правопис

1. Докладніше про це див. мою працю: „Українська вимова церковно-слов'янського тексту в XVII віці“.

2. З того часу давня форма й вимова для грецького слова *ἀμίν*, *аминь* перетворилася хибно в нову: *аминь*, з м'яким *н* в кінці слова.

Євфимія ми змінили давню форму зі, цеб-то з + і на нову: ы, цеб-то ь + і, пізніше ь.

Євфиміїв правопис викликав на Україні велике правописне замішання. Брак доброго сталого правопису особливо відчувся в Україні з половини XVI-го віку, коли тут повстають більші організовані школи. А під кінець цього віку, коли в Україні працюють вже й друкарні, чужий нам правопис Євфимія потроху губить в нас неживі свої риси, і помалу витворюється новий правопис, вже більше пристосований до живої української мови; так, напр., у львівському Адельфотесі 1591-го року знаходимо вже нову букву, необхідну для української мови, — букву г.

Упорядчиком нового правопису на Україні став у цей час славний вчений того часу Мелетій Смотрицький, родом з містечка Смотрича на Поділлі. Року 1619 вийшла в світ відома його праця: „Граматики Славѣнскія правилое Свнтагма“, і ця Граматика на цілих 150 років стала головним джерелом граматичного знання для всього слов'янського світу. Правопис Смотрицького запанував у всіх народів, що вживали кирилівського письма; взагалі, з цього часу Київ стає законодавцем, що до правопису, для всіх слов'янських народів. Звичайно, правопис Смотрицького так само не відповідав потребам живої мови, а тому він не звільнив української мови від її чужої старої одежі — давнього правопису; з новин бачимо у Смотрицького не багато, хіба букву г, яку він остаточно узаконив для нашого письменства. Взагалі ж Смотрицький тільки впорядкував той правописний хаос, що закорінився був перед ним. Цей правопис Смотрицького тримався в Україні аж до XIX-го віку.

В XVII—XVIII віках жива українська мова вже великим струмком вривається до мови літературної; мусів пристосовуватися до того й правопис; мусів, але пристосовувався мало. У цей час вже не бояться писати народньою мовою, не бояться й відступати від традиційних норм церковного правопису; потроху появляються й такі вирази, де зазначалася жива українська вимова. Правопис стояв уже на добрій дорозі, і була певна надія на скоре пристосування його до живої мови, — але в цей час трапилося небувале революційне потрясення його: в березні місяці 1708 р. з наказу царя Петра I замінено кирилицю гражданкою, а кирилиці дозволено вживати лише для церковних видань. Це був дуже дошкульний удар для розвитку українського правопису, бо він спинив близький вже до

закінчення процес пристосування правопису до живої української мови. Гражданка механічно заступала кирилицю; вона вже не знала потрібних для української вимови букв, як г, не знала й тих надрядкових значків, яких вживала кирилиця, і які служили на Україні для наближення літературної мови до вимови живої. Гражданка мала на обці потреби лише мови російської, на інші ж мови зовсім не оглядалася. В цім була її негативна риса для українського письменства.

Жива українська мова знаходила собі ще деякий притулок в виданнях кійво-печерської друкарні, де культивувався тоді й український правопис. Але підозріле око царя Петра I скоро добралось й сюди: 5 жовтня 1720 р. він видав відомого грізного наказу для друкарень українських: „А вновъ книгъ никакихъ, кромѣ церковныхъ прежнихъ изданій, не печатають. А и оныя церковныя старыя книги, для совершеннаго согласія съ великороссійскими съ такими жъ церковными книгами, справляють прежде печати съ тѣми великоросскими печатми, дабы никакой разни и особаго нарѣчія во оныхъ не было; а другихъ никакихъ книгъ, ни прежнихъ ни новыхъ изданей, не объявляють объ оныхъ въ Духовной Коллегіи, и не вьзявъ отъ оной позволенія, въ тѣхъ монастырехъ не печатають, дабы не могло въ такихъ книгахъ никакой въ Восточной Церкви противности и съ великороссійскою печатью несогласія произойти“...¹ Звичайно, це була смерть для старого церковного українського правопису. Його вбито як раз тоді, коли він почав перероджуватися на потрібний для українського письменства новий правопис. А через це нормальний розвиток правопису нашого перервався більше як на століття. До кійвської Академії скоро введено й новий предмет, — російську мову, і студенти мусіли навчатися нового правопису вже „по правиламъ господина Ломоносова“...

В році 1798 появилася „Енеїда“ Котляревського. Українська жива мова нарешті остаточно стала мовою літературною. На порядок дня ставала й справа нового правопису, — але батько нової української літератури, Котляревський, не став батьком нового нашого правопису. Котляревський писав тим самою правописом, яким писали на Україні в кінці XVII — поч. XVIII

1. Проф. Іван Огієнко: Історія українського друкарства, т. I ст. 280, Львів, 1925.

віку,—він продовжував тільки старі традиції наші, але вже за-хмарені громадянкою Петра І. Проте „Енеїда“ спричинилася до того, що питання про окремий український правопис таки виплило на поверхню і голосно вимагало вирішення.

Історія українського правопису за ХІХ-й вік дуже цікава й повчаюча, — розвиток нашого правопису йшов у парі з розвитком літературної мови, а цей розвиток був досить ненормальний. Писали тоді правописом етимологічним, зовсім невідповідним до нової літературної української мови, — і вже тоді повстало питання про необхідність заведення т. зв. фонетичного правопису. Процес творення нового українського правопису розпочався з самого початку ХІХ-го віку і тягнеться аж до нашого часу, — не закінчився він і тепер; провідна ознака цієї історії — боротьба засад фонетичних з засадами історично-етимологічними. Кожний правопис в високій мірі традиційний, правопис кожного народу розвивається дуже поволі, і дуже поволі міняє свої споконвічні етимологічно-історичні риси на риси фонетичні; міняє їх тільки по впертій та довгій боротьбі.

Батьком нового українського правопису став Ол. Павловський, автор першої в ХІХ ст. української граматики, що вийшла в 1818 році.¹ Павловський перший звернув увагу на багатство української мови на звук *i*, і він перший пробив велику дірку в старім етимологічним правописі на користь правопису фонетичного: він перший почав передавати той звук, що походить з давніх *o*, *e*, *ъ*, через *i*, напр.: піпъ, стіль, сімья, тобі, собі, тинь, літо, слідъ, сіно. До Павловського ці звуки часом передавалися через букву *u*, і тільки він перший запримітив неадекватність такого писання, боі ж *u* звучить зовсім неоднаково в таких словах, скажемо, у Котляревського: просити, систи й сино; тому то Павловський і запровадив до українського письменства букву *i*.

Новина Павловського прищиплювалася на перших порах дуже слабенько, бо міцна була традиція попередніх віків, і загал продовжував писати *u* замість *i*. Але новину цю підтримали харков'яне, особливо Квітка-Основ'яненко та Гулак-Артемовський, що взагалі стояли за фонетичний правопис. Пізніше, в 50-х роках ХІХ-го століття це нове *i* міцно підтримав П. Куліш, і з того часу воно остаточно прищепилося в українськiм письмі.

1. Проф. Іван Огієнко: Граматика української мови Ол. Павловського 1818 р. Ювілейне видання, Київ, 1918 р.

На жаль, на дорозі до скорого запанування фонетичного правопису став тоді великий знавець мови проф. М. Максимович. Не хотів він поривати зо старим етимологічним правописом, але разом з тим він бажав наблизити його хоч трохи до живої вимови, а компромісом того й явилася його система, котрої він тримався все своє життя; а власне, — він над давніми *е* та *о*, що перейшли на *і*, ставив дашка чи „французскую кровельку“, як говорив сам Максимович: втекали, жалобно. Те саме, але непослідовно, завів він і для м'якого *ї*, напр: идѣть, синіі. Ці „дашки“ над *е*, *о*, *и* власне не придумав сам Максимович, — подібне було вже і в XVIII в. до Максимовича, — часом бувало, що над *и* та *о* ставлено по дві крапці, коли їх треба було вимовляти як наше *і*.

Цікаві ті причини, що змусили Максимовича сховати українське *і* під „французскую кровельку“; ось як він сам розповідає про це: „Еще при первомъ изданіи Пѣсень (1827 р.) предпринялъ я ввести это *и* („мнякесеньке“), но факторъ университетской типографіи (Никифор Басалаев) отказалъ мнѣ въ желанномъ значкѣ, за неимѣніемъ онаго въ типографіи, и предложилъ мнѣ замѣнить его французскою кровелькою, — такъ называлъ он *circumflexe*. Дѣлать было нечего; мнѣ же надобны были и другія гласныя буквы съ тѣмъ же значкомъ, а во французскомъ шрифтѣ были онѣ готовыя съ кровелькою; и я, разсудивъ, что и въ другихъ типографіяхъ встрѣтятся тѣ же затрудненія, а французскій шрифтъ есть вездѣ, рѣшилсѣ на сдѣланное мнѣ предложеніе. Съ тѣхъ поръ наше прадѣдовское острое *и* живеть у меня, припѣваючи, подѣ французскою кровелькою, которую я переименовалъ во имя нашего словенскаго *паерка*, имѣющаго почти такой же видъ“.¹

За невеликими винятками, етимологічна система Максимовича не знайшла собі прихильників на Великій Україні; зате вона буйно розцвіла в Галичині (трохи подібна система була тут, власне, і до того) і продержалася тут аж до 1893 року, цеб-то до часу запровадження в Галичині фонетичного правопису.

В історії розвитку українського правопису незабутню прислугу зробила „Русалка Дяѣстровая“, збірник 1837 р., випущений в Будапешті; редакторами „Русалки“ була „Руська трій-

1. Собрание сочиненій, т. III, Київ, 1880 р., ст. 316. З „Кіевлянина“ за 1840 р. кн. II.

ця“ — Шашкевич, Головацький і Вагилевич. Правопис цього збірника рішуче порвав зі старовиною, і автори його перші вжили вповні того правопису, який панує в українській письменності й тепер; в цім велика заслуга тих трох галицьких учених. Так, вони остаточно викинули непотрібний нам *ъ*, що вже з найдавнішого часу втратив в нас своє звукове значіння (правда, перед ними вже в Граматиці М. Лучкая 1830 р. викинено *ъ*); вигнали вони й *ы*, мало потрібне в нас, а замість нього взяли *и* (почасти, але не послідовно, це існувало ще з найдавнішого часу); давні *ѣ* та *о*, як і Павловський, передавали через *і*: віз, сокіл, стіл; вони перші давнє церковне *є* запровадили й до гражданки, і вживали його послідовно: моє, маєш, волосє; тут вперше вжито *йо*, *ьо*, як і в нашім теперішнім правопису: роєм, зьобали, всьо, кухльом. Нерішуче спинилися новатори тільки перед буквою *ь*: вони не тільки не заняли її, але навіть, за прикладом Павловського, стали вживати *ь* замість теперішніх *і* та *ї*, напр.: тѣло, срѣбло, ѣде, золотіѣ; це сталося тільки тому, що *ь* в Україні з найдавнішого часу постійно вимовлялося лише як *і* чи *ї*, а тому заміняти *ь* на *і*, особливо в Галичині, де давня вимова *ь* як *і* ніколи не змінялася, потреби не було, див.-§ 278.

Правопис збірника „Русалка Дністровая” зпочатку мало зацепився в себе на батьківщині, в Галичині, але приніс дуже добрі наслідки на Великій Україні, — тут почали вже більш рішуче викидати *ъ*, *ы* та заводити букву *є*; першим ступив на цей шлях Боровиковський, що з 1852 р. писав уже без *ъ* та *ы* і вживав послідовно *є*, *йо*.

Популяризатором цього нового правопису був у нас славний письменник та історик П. Куліш. На початку вживав він правопису етимологічного, і взагалі не писав однаково, часто міняючи свій правопис. Але починаючи з року 1856-го, коли видав він відомі „Записки о Южной Руси“ (пор. ще також його „Грамматку“ 1861 р.), Куліш остаточно стає прихильником правопису фонетичного, і популяризує його в своїх численних виданнях. Тільки треба завважити, що в порівнянні з тим, що було до Куліша, він, власне, не вніс до правопису нічого нового, — він тільки широко спопуляризував усе те краще з правопису, що було вже до нього. Ось через це, коли в нас так часто наш сучасний правопис — вислід спільної праці письменників цілого ХІХ-го віку — називають *кулішівкою*, то це не відповідає історичній правді.

В історії розвитку українського правопису треба згадати ще працю редакторів ученого видання: „Записки юго-западнаго отдѣла Русскаго Географическаго Общества“, I том которого вийшов в 1873 році. В числі співробітників цього журналу були такі славні вчені, як, напр.: Антонович, Драгоманів, Житецький, Лисенко, Михальчук, Чубинський і ін.; ось в цьому журналі знаходимо вже, власне кажучи, цілком сучасний фонетичний правопис, більш фонетичний, як правопис Куліша (див. № 31 в дальшій „Таблиці“). Між іншим у цім журналі вперше бачимо вживання *ї* в нашому значінні, напр.: мої, їсти. Від цього часу вживання *ї* стає послідовним. Вплив правопису „Записокъ“ на правопис український безперечний, і вплив цей був дуже корисний.

Але правопис український не зазнав спокійного нормального розвитку. Гурток видатних українських вчених, що на чолі з проф. П. Чубинським об'єднався коло відділу „Географическаго Общества“, провадив велику культурну працю для вивчення життя нашого народу, — і праця ця дуже налякала тодішній уряд. Відомий українофоб М. Юзефович розпочав завзяту боротьбу проти цієї роботи, і таки досяг того, що на розвиток української культури накладено тоді важку перешкоду, — появився недоброї пам'яті „всемилостивѣйшій“ закон 18 травня 1876 року. Закон цей на довгі роки зовсім прибив розвиток українського правопису. Ось з цього закону та частина, що стосується правопису: „Государь Императоръ 18 минувшаго мая Всемилостивѣйше повелѣть соизволилъ: 2. Печатаніе и изданіе въ Имперіи оригинальныхъ произведеній и переводовъ на томъ же (малороссійскомъ) нарѣччі воспретить, за исключеніемъ лишь: а) историческихъ документовъ и памятниковъ, б) произведеній изящной словесности. Но съ тѣмъ, чтобы при печатаніи историческихъ памятниковъ безусловно удерживалось правописаніе подлинниковъ, въ произведеніяхъ же изящной словесности не было допускаемо никакихъ отступленій отъ общепринятаго русскаго правописанія“...¹

Це був дуже болючий удар по українському правопису. Нормальний і послідовний розвиток його припинено силою. Широке громадянство з того часу звикало потроху до російського правопису навіть в українських книжках, а все це принесло наслідки дуже сумні. В українських виданнях з урядо-

1. Докладніше про це див. мою працю: „Українська культура“ Ляйпціг 1923 р. (або Київ 1918 р.) ст. 214—215.

вого примусу запанувала т. зв. „єрижка“ чи правопис „єрижний“ (від назви буков ь—єр, йор, та ы—єри), щоб-то повернули наш правопис до його початкового стану в XVIII віці.

І з того часу дальший розвиток правопису переноситься до західньої вітки українського народу, до Галичини. Тут австрійський уряд розвитку української культури не переслідував, а тому правопис міг собі розвиватися нормальню. Міг, але не розвивався, бо й тут для його спокійного розвитку не було доброго ґрунту. Я згадував уже, яке велике значіння мав фонетичний правопис „Русалки Дністрової“ 1837 р. на розвиток українського правопису. Правопис цей міцно прищепився на Великій Україні; але й вдома, в Галичині, він викликав до себе велику прихильність. Власне з того часу розпочинається в Галичині боротьба прихильників двох правописів, етимологічного та фонетичного, чи т. зв. „йорофілів“ та „йороборців“, боротьба, що часами набирала великої сили та гостроти, і що закінчилася щойно на початку 1920-х років. Боротьба ця поділила людей на два ворожі табори, і дуже довго табір прихильників етимологічного правопису чи „йорофілів“ (в Галичині на ь кажуть *йор*) був дуже сильним; доходило навіть до того, що священники в церквах виголошували палкі казання проти фонетичного правопису. Рамки етимологічного правопису розуміли тоді дуже широко, бо хотіли писати так, як писано тут ще в XVII—XVIII віках; напр. довго сварилися навіть за вживання букви *є* замість старого *л* в дієсловах минулого часу, і тому написати *ходивъ* зам. *ходилъ* було тоді вже революцією. Ще в 1848 р. на освітньому з'їзді у Львові прийшло до великої баталії між прихильниками та ворогами етимологічного правопису, але перемогли таки „йорофіли“, перемогли, правда, одним лише голосом. І на дверях проводиря „йороборців“, Р. Моха приліпили картку з таким насмішливим віршем:

Мохъ ь прогналъ,	Люде не хтѣлъ,
Вѣде принялъ,	Чорта бы зѣлъ...

Треба зазначити, що прихильників етимологічного правопису в Галичині дуже підтримав авторитет проф. Максимовича, що обстоював і вживав його, а також авторитет П. Куліша, що також уживав, наприклад, букви ь.

Та все таки, хоч і мляво, справа йшла вперед. З 1842 р. в Галичині вже міцно заводять гражданку для світських книжок, а з часом прихильників фонетики стає все більше та

більше. Боротьба за фонетику була особливо гострою в 70—80 роках минулого століття.

Року 1886-го вийшов відомий „Малорусско-німецький словар“ Євгена Желехівського, який сильно вплинув на усталення фонетичного правопису в Галичині. Властиво, в цім Словнику знаходимо вже вповні готовим той фонетичний правопис, що шкільна влада в 1893 р. запровадила по школах Галичини. Новиною цього правопису, названого „желехівкою“, було послідовне вживання *й* не тільки на початку складу замість *йі*, але *й* по приголосній на місті давніх *ѣ* та *є*, напр.: сніг, тіло, сіно, діло—діл, ніс—несу, але ніс—носа, діл—долу і т. п. Желехівка міцно запанувала серед прихильників фонетичного правопису як в Галичині, так і на Буковині. Властиво, не була „желехівка“ якоюсь новиною, бо в головних рисах ми знаходимо її перед тим в писаннях, наприклад, Ом. Огоновського.

Трохи пізніше, в 90-х роках фонетика таки перемогла етимологію. В урядовім запровадженні фонетичного правопису в Галичині дуже багато попрацювали Проф. Ст. Смаль-Стоцький та Др. Ф. Гартнер, що р. 1893-го випустили у Львові свою відому працю: „Руска граматика“; книжку цю шкільна влада допустила до шкіл яко підручника. Властиво, в правописі Ст. Смаль-Стоцького, в порівнянні з правописом Ом. Огоновського та Євг. Желехівського, нового було зовсім мало, а може навіть були кроки *й* убик; але важне було те, що цей правопис здобув собі урядове затвердження. З того часу фонетичний правопис узяв гору в Галичині. Ця перемога фонетики над етимологією в Галичині та Буковині, по семилітній впертій боротьбі, сталася головно тому, що за неї стояли *й* урядові чинники, бо їх Смаль-Стоцький та Гартнер переконали у великій користі правописної реформи; наради ж українських вчених в Чернівцях та у Львові все висловлювалися рішуче проти зміни правопису. Справа доходила навіть до того, що російський уряд дипломатично дорогою протестував проти зміни етимологічного письма на фонетичне.

Під час першої революції в Росії, в 1905 р. впали нарешті правописні заборони на Великій Україні, накладені ще зако-

1. Про цю семилітню боротьбу за зміну правопису яскраво оповідає сам Проф. С. Смаль-Стоцький в „Записках Наукового Товариства“, т. 136—137 ст. 239—248, Львів, 1925 р.

ном 1876 р. Відразу повстала українська преса, і відразу ж запанував фонетичний правопис, що був виробився тут ще до 1876 року. Відразу ж запанував той правопис, яким писав тоді і якого обстоював знаний письменник наш Борис Грінченко, чому цей правопис часом звать „грінченківкою“.

Року 1907—1909 вийшов відомий „Словарь украинскаго языка“, що його редагував Б. Грінченко,—правопис цього Словника був прийнятий по всіх українських редакціях та виданнях. Ось цей правопис, яко вислід збірної праці письменників цілого XIX-го століття й всього українського народу, запанував в Україні і держиться в нас аж до сьогодні.

Але на Великій Україні аж до 1917 року не було рідної школи, а тому не було власне й тієї найголовнішої причини, що найбільше змушує до певної кодифікації правопису для щоденних реальних потреб. І отож власне з часу заведення української школи в 1917 р. розпочинається унормування українського правопису вже в поважних розмірах. Весною 1918 року при Міністерстві Народньої Освіти в Києві, з пропозиції міністра Н. Василенка, скликано Правописну Комісію; до Комісії увійшло більше 20 видатних українських вчених та педагогів м. Києва. Голова цієї Комісії, проф. Ів. Огієнко, склав перший кодекс українського правопису під назвою: „Головніші правила українського правопису“, і подав їх на розгляд Комісії. По довгих нарадах та палких дискусіях Комісія ухвалила цей кодекс з деякими змінами, але ухвалений правопис до широкого вжитку не пішов, бо проф. Н. Василенко не встиг його оголосити. А між тим справа була дуже пекуча, бо школи голосно вимагали правописних норм та усталення їх. Автору цієї книжки довелося скликати в січні 1919-го року стислу Комісію для остаточного редагування короткого правописного кодексу. До Комісії увійшли два найвизначніші українські філологи, а саме: 1. Невідмінний Секретар Української Академії Наук, Ординарний Професор Українського Державного Університету в Києві Агафангел Кримський та 2. Директор постійної Комісії Української Академії Наук по складанню історичного словника української мови Професор Євген Тимченко; крім них, до Комісії увійшов і я, тоді Ректор Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету. Комісія зібралася три рази і надзвичайно пильно переглянула правописний кодекс, що лишився від попередньої Комісії 1918 року. Нарешті кодекс ухвалено друкувати, а коректу

його правила проф. Є. Тимченко та акад. А. Кримський¹. В кінці, 17 січня 1919 р. Міністерство Народньої Освіти ухвалило складений правописний кодекс для обов'язкового вжитку по всій Україні, і він вийшов у світ під назвою: „Головніщі правила українського правопису“. В різних містах української землі, як східних так і західних, ці „Правила“ часто передруковувалися в десятках тисяч примірників.

Пізніше, 20 лютого 1920 р. Всеукраїнська Академія Наук знову переглянула ці „Правила“ і ухвалила їх для загального вжитку з деякими доповненнями. Так повстав перший авторитетний правописний кодекс в Україні, повстав шляхом, якому з наукового боку не можна нічого закинути. Звичайно, до цього кодексу мусіло пристосуватися й письменство в Галичині, бо щоденна преса тут відразу перейшла власне на правопис Великої України, а тому й тут в 1922 році Наукове Товариство ім. Шевченка випустило нові „Правописні правила, прийняті Науковим Товариством імени Шевченка у Львові“, в котрих воно зробило великий крок до об'єднання двох наших правописів, східньо- та західньо-українського.

„Головніщі правила“ — то був лише короткий кодекс — правописний. Тому в р. 1923-м автор цієї праці дав спробу хоч і стисло, але повного кодексу українського правопису; це були його 4 наглядні таблиці: 1. українського правопису, 2. знаків розділових, 3. побічних речень і 4. милозвучности української мови; таблиці вийшли у Львові; крім цього, в 1925 р. автор випустив і більшу спробу унормування нашого правопису: „Український правопис зі Словничком“, — тут уже дано повний кодекс цілого нашого правопису.

Але вже давно настав час поважного й повного систематизування українського правопису. Комісаріят Освіти в Україні оце тепер поважніше занявся цією справою і випустив в кінці 1926 р. працю: „Український правопис“, яко проєкт для ознайомлення; а остаточне вироблення повного кодексу українського правопису має наступити на початку 1927 р.

Розвиток українського правопису за ХІХ вік, як я тут показав його, йшов поволі і не переживав якоїсь великої й ґрунтовної зміни. Кожний з вчених працівників додавав до нього

1. Певне через це академік А. Кримський згадує в „Записках Української Академії Наук“ в числі своїх праць і ці „Найголовніщі правила“.

щось і своє, а тому про нього можна сміло сказати, що він — то збірний плід цілого ХІХ-го віку, і в жадному разі то не „кулішівка“ чи „желехівка“, бо як раз ці вчені ніякої особливої новини до нашого правопису не внесли.

Але були в нас спроби й корінної зміни українського правопису. Один з більших недостатків нашого правопису — це те, що ми вживаємо осібних значків для т. зв. йотованих голосних; зам. писати *ja, je, ji, ju* пишемо *я, є, ї, ю*, а це з наукового боку (і з педагогічного) приносить нам багато непорозумінь; кожний педагог з досвіду знає, що дитина все пише спершу *јама* і лише пізніше вдається навчити її писати *яма*. Ось через це славний український вчений М. Драгоманів в своїх жевевських виданнях писав уже по-новому, пильнуючи кожний звук віддати окремою буквою, а саме: 1. за прикладом болгар та сербів Драгоманів завів букву *j* і писав: *јама, моју, даје, стоїть јавір над водоју і т. п.*; 2. зм'ягчення приголосної зазначав через *ь*: *земља, земљу, льуде, прьамо, дља, синье, кујутьсьа, зажуривьсьа*; 3. зам. *й* писав *j*: *кајдани*; 4. зам. апострофа вживав теж *j*: *објава, мјасо, і 5. зам. шч вживав, як то в нас і вдавнину було, шч: шчо, шче*. Цей правопис Драгоманова¹ цілком науковий, і рано чи пізно, але ми колись дійдемо таки до нього, цеб-то станемо на шлях тої реформи, яку зроблено в Сербії. Від такого правопису нас найбільше відганяє тільки наша незвичка, та незвичка, яка змушувала багато поколінь так завзято боронити, скажемо, давні *ъ* та *ь*, та *л* в дієсловах минулого часу. Не забудьмо, що Драгоманів, власне кажучи, тільки відновив прастару нашу традицію, бо в пам'ятниках ХІ віку маємо *я, ја — я, ю, је — є, ю = юѣ, ју — ю*.

Кожний правопис складається головним чином на основі двох засад: історично-етимологічної та фонетичної, — цеб-то, з одного боку пишуть так, як писали встаровину, а з другого — пильнують цей правопис по можливості пристосувати й наблизити до живої вимови. Незабуття „руська трійця“ в „Русалці Дністровій“ 1837 р. рішуче заявила: „Пиши як чуєш, а читай як видиш“, і до осягнення цього гасла увесь час прямує український правопис. Прямує, але ще не дійшов до нього. В більшій своїй частині український правопис дійсно фонетич-

1. У нас вживав його і М. Гулов в 1879 р. і писав: *јак, јушка, вја-не, јіх, сокироју і т. п.* Драгоманів вживав спершу „кулішівки“, але з 1877 року починає вживати у „Громаді“ нового правопису. На якийсь час „драгоманівка“ поширилася була і в Галичині, але ненадовго.

ний, але й елементів історично-етимологічних в нім дуже багато. Так, зазначу хоча б закінчення *-ться* в дієсловах, хоч жива мова знає тільки *-ця*, *-ця* чи *ся*; пишемо *земля*, хоч вимовляємо *зимля*; пишемо з жінкою, з школи, з собою, а вимовляємо: *ж* жінкою, *ш* школи, *с* собою; вістник вимовляємо вісник і т. п. Треба, правда, додати, що на світі немає правопису, який був би цілком фонетичним; не забудьмо й того, що кожний фонетичний правопис, коли його довго не міняти, стає по волі правописом історично-етимологічним, бо ніякий правопис не в силі дігнати змін живої мови. Крім цього, при великому дробленні нашої мови на окремі говірки цілком фонетичний правопис і неможливий; фонетики можна вживати лише такої, яка буде зрозумілою для більшості українських говорів.

Подаю на ст. 16 і 17 „Таблицю історичного розвитку українського правопису“, а також і зразки ріжного правопису до Таблиці за останні 130 років життя української літератури. Таблиця показує красномовно, що український правопис розвивався ступнево, без великих одноразових змін, що основи його— в глибокій давнині, і що він—збірний плід цілого українського письменства, а не окремих осіб.

3. Зразки до Таблиці українського правопису.

1. *Встаровину писали* (напр., Галятовський в „Мессія“ 1669 р.): онъ вѣрилъ, тлумачен'є, обявити, Міхалъ, Гды, шануете, сварилъ, собѣ, своєю трубити, глупці, сподѣвалися, фѣгура, ліохъ (все кирилиця).

2. *Котляревський, „Енеида“ 1798 р.*: винъ, сизый, пить, сить, ѣхавъ, звѣръ, бѣла, имъ, вихоръ, ѣи, трохи, хвиги на немъ, шипять, сынъ, бѣдний, незгодье, ѣсти.

3. *„Енеида“ по списку 1799 року*: фигу, на нѣмъ, сіюго, іому, вѣнъ, іого, за сѣлю, сипавъ горохъ, рѣчь, ихъ, поѣхала, кѣнными, тріома, деніокъ, сынъ, вѣсѣлье, вышьемъ, сѣмъ кѣпъ, батѣгъ, грѣмко, ниряти, сіюго, всеи, пѣсеніокъ, пѣчь, дѣтєся, знає.

4. *Котляревський, „Енеида“ 1809 року*: не любятъ, нисъ, на ніомъ, перевизъ, бикъ, лѣтали, ѣли, яешня, безголовье, выѣвши, ѣй, сѣмя.

5. *Ол. Павловський, „Грамматика Малороссійскаго нарѣчія“, Спб. 1818 р.*: гаплыкъ, колы, книжка, сѣмъ, піпъ, стѣль, мыні, тобі, тѣнь, літо, сіно, імъ, іі, ій, іхъ, якоі, немаѣ, твоѣ, багатѣтъ, насѣньѣ, іого, іому, сіюго, сіюму, мясо, мяккый, тѣмъ, дзыкга, кгуля, квалтъ.

6. *Ив. Войцѣховичъ, „Собраніє словъ Малороссійскаго нарѣчія“, М. 1823 р.*: година, жито, рыло, батогъ, ганчорка, горѣлка, маліовать, кіюкъ, кганки, смѣтьє.

7. *Иванъ Могильницкій, „Грамматыка языка славеноруского“, 1823 р.* Перемишль: мовити, обявили, лѣто, возъ, онъ, окно, мешканє, житіє, обое.

2. Таблица історичного роз

№ по черзі	А В Т О Р	Рік	Ъ	Серед- не и	і з е
1	Встаровину писали:		Х	Ы, И	Е, И, Ъ
2	Котляревський	1798	ъ	Ы, И	И
3	Котляревський	1799	ъ	Ы, И	И, Ъ
4	Котляревський	1809	ъ	Ы, И	И
5	Павловський	1818	ъ	Ы	Е
6	Войцехович	1823	ъ	Ы, И	Е
7	Могильницький	1823	Х	Ю, И	Е
8	Максимович	1827	ъ	И, Ы	Е
9	Лучкай	1830	нема	ХІ	Е
10	О. Левицький	1834	Х	Ы, И	
11	Тополя	1837	ъ	Ы	И
12	„Русалка Дністровая“	1837	нема	И	И
13	Писаревський	1840	ъ	Ы	И
14	Карпенко	1845	ъ	Ы	И
15	Вагилевич	1845	Х	Н, Ы	Е
16	Глинський	1845	нема	Ы, Н	Ъ
17	Лозинський	1846	„	ХІ, Н	Е
18	Головацький	1849	Х	Ы, Н	Е
19	Оснч'яненко	1851	ъ	И	И
20	Боровиковський	1852	нема	У, И	И
21	Метлицький	1854	нема	Ы	И
22	Куліш	1856	ъ	И	И
23	Максимович	1859	ъ	Ы, И	Е
24	Шевченко	1861	ъ	Ы	И, І
25	„Основа“	1861	ъ	И	И
26	Куліш	1861	ъ	И	И
27	Гацук	1861	нема	Н	І
28	Осадця	1862	нема	Ы, И	Е, Ъ
29	Номис	1864	нема	И	И
30	Дячан	1865	ъ	Ы, И	Е
31	„Записки“	1873	нема	И	И
32	Рудченко	1874	„	И	И
33	Чубинський	1874	ъ	И	И
34	Антонович	1874	нема	И	И
35	Комарів	1874	„	И	И
36	Лобода	1874	„	И	И
37	Костомарів	1875	ъ	И	И
38	Драгоманів	1876	нема	И	И
39	Старицький	1876	„	И	И
40	„Кобзар“, Прага	1876	„	И	И
41	Ніщинський	1883	ъ	И	И
42	„Рада“	1883	ъ	И	И
43	Желехівський	1886	нема	И	И
44	Огоновський	1889	ъ	Ы, И	Е, Ъ
45	Смаль-Стоцький Ст.	1893	нема	И	И
46	„Громадська Думка“	1905	„	И	И
47	Тепер пишуть	1927	„	И	И

витку українського правопису.

і з о.	і з к.	ї	є	йо, бо	Губні з м'якими голосними	Г	№ по черзі
о, н, ъ	ѣ, н	н, н	є, є	ю, ю	з, ъ, ' ґ	кг, г, г, ґ	1
и, ъ	ѣ, ъ	ѣ, н	е	ю, е		г	2
и, ъ	ѣ, ъ	и, ѣ	е	ю	ь		3
и, ъ	ѣ, и	ѣ, и	е	ю			4
і	ї	ї	ѣ	іо	ь	кг	5
о	ѣ, и	и	е	ю	ь	г, кг,	6
о, о	ѣ, н	и	є	е		г	7
о	ѣ, ъ	и, ъ	є	е	ї		8
о	ѣ, ъ	н, ї	є	є		г	9
о, о	ѣ, ъ		є	є		г	10
у	ѣ, ъ	у	є	іо	ь		11
і	ѣ, и	ѣ	є	йо, бо	нічого		12
и	и	и	є	іо, іо	ь	кг	13
и	и	и, и	ѣ	іо	ь		14
о	ѣ, н	н	є	іо	нічого		15
о	ѣ, н	ѣ, і	є	ю	»	г	16
о	ѣ, н	н	є	ю, іо	»	г	17
о	ѣ, и	н	є	іо	»	г	18
і	и	и	є	є	ѣ		19
и	и	и	є	є	ю	ґ	20
і	и	и	є, е	ю, бо	ь		21
о	ѣ, и	у	є	є	ь		22
і	и	и	є	є	ѣ, ѣ		23
и, і	и	и	є	є	нічого		24
і	и	и	є, е	є	ь, ѣ		25
і	и	и	є, е	є	нічого	ґ	26
і	и	и	є, є	о			27
і	ѣ, и	и	є	ю	нічого		28
і	ѣ, и	и	є	є	ь	ґ	29
і	ѣ, и	и	є	є		кг	30
і	и	и	є	ю, є	ь		31
і	и	и	є	є	ь		32
і	и	и	є	є	ѣ		33
і	и	и	є	є	ѣ, ѣ		34
і	и	и	є	є	ь		35
і	и	и	є	є	ь, ѣ		36
і	и	и	є	ю, бо	ь	ґ	37
і	и	и	є	є іо	ь, ѣ		38
і	и	и	є	є			39
і	и	и	є	є	ѣ, ѣ		40
і	и	и	є	є	ь, ѣ		41
і	и	и	є	є	ь		42
і	ѣ, и	и	є	ю, бо	нічого	г	43
і	и	и	є	ю, бо	нічого	г	44
і	и	и	є	ю, бо	'	г	45
і	и	и	є	ю, бо	'	г	46
і	и	и	є	ю, бо	'	г	47

8. *М. Максимовичъ*, „Малороссійскія пѣсни“, М. 1827 р., те ж 1834 р.: часть, коли, обливае, гусы, вербы, вѣкали, мѣй, жалѣбно, бѣда, тѣло, мо-нихъ, думае, запѣлье, ёго, сѣго, кровью, вѣзжае, синій.

9. *М. Лучкай*, Grammatica Slavo-Ruthena, Budaе, 1830 р.: пекл, пон, вод, оред, краем, воли, рѣчь, пять, бѣю, даётся.

10. *Осип Левицкій*, Grammatik der ruthenischen Sprache, Перемишль, 1834 р.: злодѣй, мышь, трѣхъ, двое, вѣлько, всё, бѣнь, пѣшелъ, мяго, его, заецъ, рѣвъ.

11. *Кирило Тополя*, „Чари“, М. 1837: колы, вечеръ, нѣчь, бѣда, вѣрно, дѣло, стоить, ихъ, гуляе, знаешь, іѣму, сѣго, пѣю, объявлю.

12. „*Русалка Днѣстровая*“, у Будимъ, 1837 р.: сестричко, стѣл, вѣно, Рѣдво, давнѣ, сокол, пѣсок, тѣло, недѣля, воронѣ, фѣй, фѣде, мое, земле, весѣле, волосе, его, дите, маеш, дивуе, ройѣм, всѣо, тѣло, зъобали, кухльом, бѣут-ся, подвѣре, встау, жоутое, уломати.

13. *Стецько Шерефля* (Писаревскій), „Купала на Ивана“, Харків, 1840 р.: шья, жинка, винъ, вира, бѣда, мое, іѣму, іѣму, сѣго, ніѣго, выпьемъ, здоровья, кглузуе, эге.

14. *Стецько Карпенко*, „Барвинокъ Украины“, Кіів, 1845 р.: дыккій, ридный, шистъ, дивчата, имъ, ихъ, інде (іде), ыде (іде), Украина, твоимъ, знаѣ, смѣтѣня, маѣмъ, лѣѣтѣня, порядкуѣ, іѣго, воіовалы, слѣозы, бѣють, поломья.

15. *Евгилевич*, Grammatyka języka maloruskiego, Львів, 1845 р.: бѣгати, себѣ, ходъ, ню, бю, трубю, лѣнивий, вышье, божый.

16. *Глинскій Теофан*, „Грамматика мала русскаго языка“, 1845 р.: слѣв, рѣд, питане, гнѣв, тѣнь, чорнѣ ворони, Грунт, Гатунок, ячмѣнь, петіѣм, петь, тысяча, ѣн, еѣ, іѣ, іѣм, додае.

17. *Лозинскій І.*, Grammatyka języka ruskiego, Перемишль, 1846 р.: святый, Гинт, снѣг, снашь, всѣо, всѣого, пять, цѣго, коньѣм, вод, конь, солодкіѣ.

18. *Яків Головацькій*, „Грамматика Русскаго языка“, Львів, 1849 р.: вду, рѣка, тѣло, кѣнь, снѣпъ, вѣзъ, е, показуе, щастье, слѣзъ.

19. *Квітка-Основ'яненко*, „Перекотиполе“, Харків, 1851 р.: лихо, циганъ, хлопцѣвъ, дѣло, чоловікъ, слѣдъ, хазяинъ, твое, е, знаете, ёму, ёго, вѣбе, матирью, объявивъ.

20. *Боровиковскій*, „Байку и прибаютку“, Кіів, 1852 р.: грае, знае, пався, ила.

21. *Метлинскій*, „Народныя южно-русскаія пѣсни“, Кіів, 1854 р.: сыне, есть, моц, их, іѣ, іѣде, бѣесся.

22. *П. Кулиш*, „Записки о Южной Руси“, т. I, Спб. 1850 р.: синъ, кѣнь, вѣнь, білі, дѣвка, тобѣ, хлѣбъ, лѣсь, літо, істи, стоить, имъ, іѣхати, Украина, одоливае, підбѣгае, промовляе, братѣ, корінне, милосердае, ёго, слѣзи, завоёваяъ, пѣе, бѣе, здоровье, пѣяница.

23. *М. Максимович*, „Украинецъ“, М. 1859 р. кн. I: воны, пылъ, чистый, зъявивъ, срѣбро, сѣмъ, нѣчь, вѣнь, грѣшнѣ, снѣгъ, ихъ, твоихъ, злыѣ, обѣе, мае, твое, есть, нечесте, суета, ожерѣлле, ёго, ёму, полѣвыхъ, вьяне, зъявивъ, матерью.

24. *Тарас Шевченко*, „Букварь южно-русскаій“, Спб. 1861 р.: злыхъ, спасы, матирь, ясні зорѣ, грихивъ, ридный, свѣтъ, мыни, дѣло, вѣкъ, грихъ

у неводн, моихъ, свои, нмь, ихъ, святой, свои, е, есть, дождьдае, святее, мае, сынѣму, третѣго, нмя.

25. „Основа“ 1861 р. кн. I: жінка, въ тихій, ластівка, літае, зъ давніхъ часівъ, їхъ, моихъ, моєї, ідемъ, високої, сивіе, мае, щасте, мріе, лісь, світгъ, Дніпро. ёго, слѣза, тѣхнувъ, одыхавъ, бьетъня, вьесся, бьесся, эге.

26. П. Кулиш, „Грамагка“, Спб. 1861 р.: вони, шість, вінъ, жінка, вітеръ, тіло, сміхъ, Україна, істи, Київъ, Кайнъ, своїхъ, її, єдина, спнє, пітнє, всѣму, сѣмий, давнѣго, ёго, пятый, пятакъ, ганокъ, гузь.

27. М. Гацук, „Абетка“, М. 1861 р.: *їхъ забше, прикертаді, нагірш, має голодъ, її, є, ёють, слѣзи, зачѣвѣ, має, скорі, ѡмѣ.*

28. М. Осадца, „Грамматика руского языка“, Львовъ, 1862 р.: выкиданье, взаимній, возвратній, переходній, іота, знакъ, способність, тіюкати, сѣмъ.

29. М. Номис, „Українські приказки“, Спб. 1864 р.: збірник, свій, дід, чні, її, іздити, своєю, реєстр, знає, єден, е, ёму, лѣду, дзѣбати, памъять, бабъячий, господня.

30. П. Дячан, „Методична грамматика языка Малоруского“, Львів, 1865 р.: додаткї, законченье слѡвъ, пѡдъ, мѣра, связній, ѡтмѣна, корѣнь.

31. „Записки юго-зап. отдѣла Русск. Геогр. Общ.“, т. I — II, Київ, 1873 — 1875 р.: тіло, її, мої, істи, їм, Україна, знає, моє, нагаєчка, листє, кїльє, зїльє, безголове, ёму, слъози, кгречній, доцьо.

32. Н. Рудченко, „Чумацкія пѣсни“, К. 1874 р.: під, сїль, світ, поїхав, Україна, істи, мої, питає, е, купує, дає, слѣзи, ёго, десятѣх, сѣго, пѣе.

33. П. Чубинський, „Труды экспедицій“, т. V, Спб. 1874 р.: камінь, кїнь, дівка, мої, твоє, моє, чує, ёму, сѣго, бьюсь.

34. Антонович і Драгоманів, „Историческія пѣсни“, К. 1874 р.: лист, сїм, снїг, стоїть, свої, їм, їхали, спїзнаєш, заливає, тєє, твоєї, ёго, ёму, слѣзи, бьє, здоровье, кровью.

35. М. Комаків, переклад: „Розмова про небо та землю“, К. 1874 р.: домовина, хвіст, діло, їм, її, другої, їх, своє, питає, сїяє, стрибє, трѣх, цѣго, ёго, разїхались.

36. М. Лобода, переклад „Тараса Бульбы“ Гоголя, К. 1874 р.: диво, калина, ліг, коні, віз, стїл, курїнь, горїлка, собі, йїла, своїїх, йїздили, Україна, кнем, подихає, його, трьома, усього, стьобати, останньої, єге, бью, пьять, вьязати, герує, логичній, джеркотати.

37. Іеремія Галка (М. Костомарів), „Збірникъ творівъ“, Одеса, 1875 р.: коли, година, нїсь, нїсть, рїдъ, гнївъ, Дніпро, їхъ, їжъ, Кайнъ, своєї, мої, сїдає, синїє, въ треттє, ёму, сѣго, усїою, затїохка, эге, кровью, дєревъяний, пьять, матірью, любъязній.

38. М. Драгоманів, „Про українських козаків“, Київ, 1876 р.: вигнати, свій, світ, своїх, їх, її, Україна, тєє, дбає, моєї, Росїєю, остатнє, ёго, ёму, цѣго, моєго.

39. М. Старицький, „Сербські народні думи і пісні“, Київ, 1876 р.: сїм, тіло, віз, їде, поїдем, її, білої, дарує, моє, воевода, тєє, ёго, сѣмох, сѣгодні, шаблѣвих, ёму, вьязєнь, звьязали, бьється, здоровья.

40. „Кобзарь“ Шевченка, Прага, 1876 р.: жити, сїм, срібній, кїнець, цївчата, її, їла, до неї, Україна, поїхав, єдиний, кує, чорніє, моє, ёму, ёго, всѣго, лѣх, слѣзи, сѣгодні, пьєвка, вьється, соломяний, поема, рнєма.

41. *П. Ніщинський*, „Антигона“, Одеса, 1883 р.: твій, вічно, діло, іздивь, пустий, її, гадаєть, віе, вміе, безчестэ, сего, ему, у него.

42. *М. Старицький*, „Рада“ на 1883 р.: гіркий, ніч, літо, надії, її, ій, чuemь, немає, ёго, паєвий, матірью, кривью, слёзи, пьять.

43. *Є. Желехівський*, „Малоруско-німецький словар“, Львів, 1886 р.: їхати, мої, літо, дід, з'їзд, пьять, бю, жите, взяло ся.

44. *Ом. Огоновський*, „Граматыка руского языка“ Львів, 1889 р.: языка, шкóль, корѣнь, милий, питане, теперѣшний, безличнй, хóдь, повный, кóлкóсть, посѣдальный, мѣсце.

45. *Смаль-Стоцький*, „Руска граматыка“, Львів, 1893 р.: Німець, сусід, давнійший, розмаїту, зі всіма, в нім, мягчене, імя, ніс—носа, ніс—несла. ЛесінГ, Колжуб.

Драгоманівка: глянь, роспустилосья, плямочки, пальучих, земляу, соньашна хвиля, доля, јасне, пријазне, јак, красујетьсья, својім, безкраје, сміјетьсья, розпјалось, соньцья, у вочіх, граје, шче, в убраньні, шчо, зелениј, граје, спіје, бујаје, легенькиј, житьтья. 1880 р.

4. Література про український правопис.

Про український правопис маємо вже не малу літературу, але, на жаль, доброго огляду цілої історії нашого правопису ще не маємо. Подаю цю літературу.

Про правопис див.: „Московск. Вѣстн.“ 1827 р. ч. II № 8, ст. 419—420. — „Вѣстн. Евр.“ 1829 р. ч. 167 № 20 ст. 303—305. — *Максимовичь М.* Малоросійскія пѣсни, М. 1827; передмова (ст. 1 — 36) про укр. мову та правопис. Див. його „Сочиненія“ т. II ст. 439 — 457, К. 1877 р. — *Квітка-Основьяненко*. О правописаніи малоросійскаго языка. „Маяк“ 1840 р. — *Максимовичь М.* О правописаніи малоросійскаго языка. Письмо къ Основьяненкѣ. „Кіевлянинъ“ 1842 р. кн. II ст. 153—180. Собр. сочин. К. 1880 р. т. III ст. 312—328. — *Барановскій*. О малорусскомъ правописаніи. „СПБ. Вѣдомости“ 1857 р. № 232 і 238. Див. ще „Черн. Губ. Вѣд.“ 1857 р. отд. II № 48 ст. 405. — *Куцый М.* Письмо къ редактору (О языкѣ и правописаніи „Ужичка рідного поля“). „Русск. Вѣстн.“ 1859 р. № 11. — *Гатицукъ М.* О правописаніяхъ, заявленнихъ украинскими писателями съ 1839 по 1861 г. „Основа“ 1862 р. № 7 ст. 1—23. — *Головацький Я.* Die ruthenische Sprach- und Schriffrage in Galizien, Львів, 1861 р. — *Лепкий Онуфрій*. Указатель на употребленье гдeкотрыхъ буквъ въ руској правописи. Львів, 1870 р. 1 — 43 ст. — „Труды Ю.-З. отд. Русск. Геогр. Общ.“ т. I, передмова — про правопис. — *Гуловъ М.* О малорусскомъ правописаніи. „Фил. Зап.“ 1879 р. № 4—5 ст. 1 — 30. Рец. Ягича, Arch. т. IV, 712 — 713; Брандта, „Р. Ф. В.“ 1881 р. т. 5 ст. 358—375. — *Драгоманов М.* В справі реформ нашої правописи, „Листи до Ів. Франка і инших“ 1887—1895, додаток V, Львів, 1908 р., ст. 374—389. — *Гачини́да С.* Про руску правопись. Львів, 1891 р. 1 — 16 ст. — *Щурат В.* Азбучна статья Миколи Кмицикевича з 1834 р. „Зап. Шевч.“ т. 81 ст. 134—144; 1908 р. Про азбучну війну в Галичині. — *Франко Ів.* Азбучна війна в Галичині 1859 р., „Зап. Шевч.“ т. 114—116; 1913 р. — *Франко І.* Азбучна війна в Галичині 1859р. „Укр.-руськ. Архив“ т. VIII, Львів. — Изъ исторія Карпатской Руси. „Варшавск. Унив. Изв.“ 1907 р. I—II; в роз-

ділі II — замір Голуковського ввести латинку. — *Огоновський О.* Питане азбучне й правописне, див. його „Історія літератури рускоя“ ч. II ст. 140—156, Львів, 1889 р. ч. IV ст. 22—23, 96, 105, 124. — *Верхратський Ів.* Наша правопись, 57 ст., „Діло“ за 1912 р. № 29 — 37. — *Томашівський С.* В справі нашої правописи, „Діло“ 1912 р. №№ 153, 158, 168, 174, 186, 191, 215, 220, 221. — *Сімович В.* В справі анархії в нашій правописи, „Діло“ 1912 р. № 244. — *Смаль-Стоцький Ст.*: В справі нашої правописи, „Діло“ 1912 р. № 210 і 211. *Його ж:* Правописні непорозуміння, Київ, 1914 р. одбітка з „Української Хати“; 19 ст. — *Возняк М.* Проект правописи Ів. Жуківського на з'їзді „руських учених“, „Зап. Шевч.“ т. 82 ст. 53—86; 1908 р. — *Огієнко І. І.* Як селяне пишуть та читають по-українському. Матеріали до питання про український правопис. „Літературно-Наук. Вістник“ 1909 р., кн. VI ст. 505—514. — *Томашівський С.* Чи писане великих букв всюди оправдане? „Наша школа 1913 р. кн. 2 ст. 76 — 78. Автор радить писати велику букву там, де й українці в Росії пишуть. — *Гнатюк В.* Чи розрізняти в нашій правописі тверде й м'яке і? „Наша Школа“ 1913 р. кн. I ст. 29—35. Автор обстоює железівку. — *Студинський К.* Кореспонденція Я. Головацького, Львів, 1905 р. У вступі автор розказує про боротьбу за народню мову та правопис в Галичині. — *Гнатюк В.* Як писати заіменник *ся* при дієсловах? „Зап. Шевч.“ р. 1907 кн. VI т. 80 ст. 135—152. — *Гринченко Б.* Три питання нашого правопису, з додатком проф. А. Е. Кримського, відб. з „Рідного Краю“, К. 1908 р. ст. 38. Про *ь, ся* окреме і про апострофа '. — *Михальчук К.* До правопису деяких форм „мякої деклінації“ в українській мові. Київ 1908 р. „Записки“ т. II, ст. 14. — *Дмитрів Є.* Українська правопись, „Буковина“ 1909 р. № 6. — *Науменко В.* Загальні принципи українського правопису. К. 1917 р. ст. 20. — *Черкасенко С.* Практичний підручник правопису (диктура й самостійні працювання), 1918 р. — Руска правопись зі словарцем, Львів; 1904 р. ст. 152; 80 гелерів; вид. Шкільної Ради. — *Голоскевич Г.* Український правописний словничок з короткими правилами правопису, Петр. 1916 р. ст. 164. Вид. 2-е 1918 р. Вид. 5, 1923 р. — *Франко Іван.* Етимологія й фонетика, „Народ“ 1894 р., окремо—Коломия, 1894 р., 30 ст. В перекладі, „Укр. Жизнь“ 1916 р. кн. VI ст. 24. — *Франко Т.* Наша мова і правопись. 1909 р. S. X. № 7—8 ст. 432—437. — *Чепіга Я.* Психо-фізіологічні основи правопису, „Світло“ 1911 р. май, ст. 61—71. — *А. Кримський.* „Украинская грамматика“, т. I вип. I, гл. V ст. 217 — 269; т. I вип. II ст. 479—496; т. II вип. I ст. 23—24. — *Н. К. Грунській.* Українское правописаніе, его основы и история, Київ, 1918 р. 1—30 ст. — *Іван Верхратський.* Рецензія на „Руська правопись зі словарцем“, Львів, 1905 р. ст. 1—20. — Правописні правила, прийняті Науковим Товариством імени Шевченка у Львові, Львів, 1922 р. ст. 1—29. — *Дмитро Николішин.* Недостачі української письменницької мови, з граматичним додатком, Коломия, 1923 р., ст. 1—146. — *Проф. Іван Огієнко.* Наглядна таблиця українського правопису, Жовква, 1923 р. — *Його ж:* Наглядна таблиця милозвучности української мови, Жовква, 1923 р. — *Його ж:* Наглядна таблиця для вивчення побічних речень, Львів, 1923 р. — *Його ж:* Наглядна таблиця для вивчення знаків розділових, Львів 1923 р. — *Його ж:* Український стилістичний словник, Львів, 1924 р., ст. 1 — 496. — *Його ж:* Чистота й правильність української мови, Львів, 1925 р., ст. 1—215 — *Його ж:* Український правопис з словничком; підручна книжка

для учнів та для самоосвіти, а також для вжитку широкого громадянства. Львів, 1925 р., ст. 1—40. — *Його ж.*: Орудний відмінок однини слів жіночого роду приголосної відміни; історично-порівнявчий нарис до усталення українського правопису, Жовква, 1923 р., відбитка з № 9—10 „Поступу“ за 1923 р., ст. 1—8. — *Його ж.*: Новочасний церковно-слов'янський правопис; історичний нарис, Варшава, 1926 р. ст. 1—28, з „Слѣдѣ“, кн. II. — *М. Возняк.*: Як пробувалося українське народне життя в Галичині за Австрії, Львів, 1924 р., на ст. 159—164. — *Його ж.*: Авторство азбучної статті за 1834 р., „Записки“ т. 136—137 ст. 107—118. Львів. 1925 р. — *Волод. Гнатюк.*: В справі української літературної мови, див. „Літ.-Наук. Вістник“ 1922 р. кн. II і VIII; 1923 р. кн. I—III, VI, X; 1924 р. кн. II, V, VII—IX, XI (історичні данні для цих статей В. Гнатюк взяв з книжки Ів. Огієнко: „Курсь українського языка“, Київ, вид. 2, 1919 р.) — *Акад. М. Грушевський.*: До управильнення українського правопису, „Літ.-Наук. В.“ 1926 р. кн. III ст. 272—275. — *Др. Степан Смаль-Стоцький.*: Правописна справа, „Літ.-Наук. Вістник“ 1926 р. кн. V, VII—VIII. — Український правопис, проект для ознайомлення, „Державне Видавництво Українсь.“ 1926 р. ст. 1—121.

ЧАСТИНА ПЕРША:

ПРАВОПИС УКРАЇНСЬКИХ СЛІВ.

А. ЗВУЧНЯ, АБО ФОНЕТИКА.

І. Голосні звуки.

1. Букви *і* та *ї*.

§ 1. Букву *і* пишемо на початку слова або на початку складу по голоснім звуці, якщо її вимовляємо як *iii*, напр.: *іхати*, *іздити*, *іхній*, *стоїть*, *Україна*, *мої*.

Так само по приростках, що кінчаються на приголосний звук, цеб-то по апострофі¹, початкове *і* коріня пишемо через *ї*, напр.: *об'їхати*, *з'їхати*, *з'їсти*, *від'їзд*, *з'їзд*, *під'їсти* і т.п. Взагалі *і* по апострофі передаємо через *ї*: на *безхліб'ї*, на *тім'ї*, в *сім'ї* і т.п.

§ 2. По приголосній букві ніколи не пишемо *ї*, напр.: *ліс*, *діло*, *сніг*.

Форму букви *ї* взято до українського письменства з церковно-слов'янської азбуки. В давній слов'янській письменності знаходимо *і* від найдавнішого часу, знаходимо її ще в пам'ятках XI віку, але без якогось особливого значіння, бо її вживається без відрізнення від *і*; правда, в Савиній книзі XI в. знаходимо: *догтоїнїз*, *коїнїз* і т. п., але це написи випадкові. В церковних книжках букви *ї* з традиції вживають за *і* аж до теперішнього часу.

До української азбуки букву *ї* введено для послідовного вжитку вже в новий час; ввели її чи не першими вчені спів-

1. В давнину апостроф звався "паєрик".

робітники журналу „Записки юго-западнаго отдѣла Русскаго Географическаго Общества“ з 1873 р., і з того часу букви цієї послідовно вживається на означення групи *ii*. Пізніше галицький вчений Євген Желехівський остаточно закріпив букву *i* в своїм відомім Словнику 1886 р., але писав її також замість давнього *ь*.

Звук *i*, що повстав з давнього *ѣ*, а також і з *е* (див. §§ 9 — 10), звучить трохи м'ягче від звука *i* іншого походження, з давніх *о*, часом з *и*, і тому в Галичині до останнього часу віддавали на письмі *i* з *ѣ* та *е* через *і*: ліс, тіло, ніс—несу, сіл—село, щоби тим відрізнити це *i* від *i* з *о*, напр.: ніс—носа, кість і т. п. Але ріжниця в вимові звуків ріжного походження не скрізь однакова, а там, де *i* з *о* звучить ближче до *i*, як до *и*, ця ріжниця майже не помітна; ось тому, щоби не ускладнювати без потреби правопису, прийнято писати через *i* і результат давнього *ѣ*. З 1922-го року Галичина значно упростила свій правопис, і тут почали писати: ліс, тіло, з сіл, як і на Великій Україні.

Своїм звуком *i* на початку слова чи на початку складу українська мова значно відріжняється від мов європейських: українська мова не терпить т. зв. роззіву (*hiatus*), тоді як мови європейські охоче його вживають, пор. §§ 172 — 175. Треба зазначити, правда, що й серед українців часом трапляються особи, що не можуть вимовити *i*, — кажуть Україна, а сказати Україна їм трудно; здається, такі випадки частіші серед жінок.

§ 3. На початку слова, коли не вимовляємо *ii*, треба писати *i*, а не *и*: іграшка, істина, іржа, інакше, інколи, іноді, інший, Ірод, іскра, іспит. Див. § 278.

В деяких говорах, особливо перед звуками *н*, *р*, *с*, початкове *i* брентить твердіше, близько до *и*, напр.: *инший*, *Ирод*, *истина*. Щоби не ускладняти правопису й не відбігати від правопису початкового *i* в словах чужих, пор. § 278, в останній час прийнято кожне початкове *i* передавати через *i*.

2. Букви *е* та *є*.

§ 4. Букву *е* пишемо тільки з початку слова або з початку складу по голоснім звуці: *єдине*, *єсть*, *знаємо*, *спіє*. Крім цього букву *е* пишемо ще по апострофі: *в'ється*, *б'є*, *з'єднаний* і т. п., та по м'яких приголосних: *лється*, *синє море*, *народне горе*. Пор. § 294. В інших випадках пишемо *є*.

З початку слова букву *е* пишемо лише в словах: *е, еге, ей, ет, ех*.

Українська мова, як і інші слов'янські мови, не терпить т. зв. роззіву (*hiatus*, див. § 172), а тому звук *е* на початку слова чи складу звичайно приймає *ј* (пор. § 1), а групу *је* ми зазначаємо через *є*.

Букву *є* взято до української азбуки традиційно з давнього церковно-слов'янського письменства. В пам'ятках церковно-слов'янських з найдавнішого часу, з XI-го віку розрізняється *є* або *ю* на початку слова чи складу, а *ѣ* по приголосній. Так, в найдавнішій українській пам'ятці, в Збірнику чернігівського князя Святослава 1073 року знаходимо написи: *ѣсть* 8, *ѣже* 10 б, *ѣмоу* 4 б, *моѣго* 10, *помагаѣ* 48 б і т. п. В новочаснім церковно-слов'янським правописі широке (чи кругле) *є* на початку слова або по паєрикові пишуть і сьогодні: *єдинъ, ѡб'єдненіє* і т. п.

В правописі нової української літератури стару букву *є* перший відновив для послідовного вжитку галицький письменник Іван Вагилевич в своїм збірникові „Русалка Дністровая“ 1837 р., див. ст. 8.

3. Сполучення *йо*:

§ 5. Букву *йо* пишемо з початку слова або з початку складу по голоснім звуці: *його, йому, йолоп, твого, бойовий* і т. п.

По губних звуках та по *р*, а також по приставках, що кінчаться на приголосну, взагалі там, де треба б було поставити апострофа, пишемо так само *йо*, напр.: *вій, війокати, Соловійов, серйозний, курйоз, зйоржитися, розйойкатися* і т. п.

Вдавнину звичайно писали замість *йо* сполучення *ю* чи *є*, але вже з найдавнішого часу, ще з перед XI віку звук *е* по *ј* почав змінюватися на *о*.

Послідовно передавати сполучення *јо* через *йо*, як то робимо ми тепер, почав першим Іван Вагилевич в „Русалці Дністровій“ 1837 р., напр. він писав: *ройом*.

Власне кажучи, в цім пункті український правопис виявляє певну непослідовність, а все через те, що до свого правопису ми не завели букви *ј*. Вдавнину, починаючи з пам'яток XI-го віку, українська письменність знала *ј* і послідовно його вживала на означення т. зв. йотованих голосних, а саме: сполучення *ја* передавали через *я*, сполучення *ји* — через *ю* (а воно повста-

ло з юу, цеб-то цілком рівнялося *ju*), *je* — через ю, *ji* — через ї (часом); на жаль, сполучення *jo* в нашій значинні давніші пам'ятки не знали, бо не зазначали ще зміни *je* на *jo* (але вживали *ю* або *ю* для означення м'ягчення приголосної, див. § 20). В певних залишках ця давня система залишилася і в новочаснім церковно-слов'янськїм правописові, напр.: *юко*, *юдз* (власне з *юудз*) і т. п. В пізніший час почали йотовані голосні передавати через одну букву, а саме: *ja* через *я* або *я*, *ju* — через *ю*, *ю*, *je* — через *є*, *є*, *ji* — через *ї* або *ї*; сполучення *jo* не було, а тому для нього й не виробили відповідного значка.

Новочасній український правопис повстав традиційно з правопису давнього, а тому він унаслідував і заміну йотованих голосних через одну букву, а саме: *ja* через *я*, *ju* — *ю*, *je* = *є*, *ji* — через *ї*. Але одної букви для йотованого *o* давнина не знала, а тому не завела його собі й новочасна українська письменність. Будучи послідовними, треба б завести до нашого алфавиту й одну букву на означення *jo*; могла б це бути, скажемо, *ö* — в парі до *ї*, де дві крапки визначали б йотованість. Пригадаймо, що таку реформу до російського письменства завів був відомий історик Карамзин, позичивши з азбуки шведської букву *ë*, напр.: *ëлопъ*, *своë*; цей значок *ë* для *je* був добрий тим, що піддержував і традиційний історичний правопис, бо ж *jo* повстало з *je*. Цього *ë* для означення *jo* довго вживано і в нас. Див. ще § 20.

4. Непрорізна вимова ненаголошеного звука.

§ 6. Ненаголошений голосний звук звичайно звучить невиразно, непрорізно, тоді як звук наголошений звучить ясно та прорізно.

Ненаголошений звук *o* часто вимовляється як *у*, ненаголошене *e* — як *и*, а звук *є* — як *ї*; вимовляємо: гул^убка, куж^ух, з^имля, зна^имо, але пишемо: голубка, кожух, зем^яля, зна^ємо. Проте пишемо: парубок і пар^ібок, мачуха, отру^їти. Пор. § 143. 61.

Щоби знати, як писати непрорізний голосний звук, треба слово відмінити так, щоб на цей непрорізний звук припав наголос, тоді він стане яким: гол^убка—гол^оуб, зем^яля—з^емлю, ш^ля—ш^лєйка, мен^е—до м^ене.

Явище це — ще з доісторичного часу; пор. в Зографській Єванг. X — XI в.: т^хк^хм^у зам. т^хк^хм^о.

Так само інколи ненаголошене *я* вимовляється як *і*: переглядає, пересідає, але пишемо: переглядає, пересідає (бо глядь, сядь).

Але з бігом часу в українському письменстві витворилося де-кільки випадків, коли все-таки пишемо *у* замість *о*. Це будуть такі слова:

Парубок, з давн. парубкѣкъ; частіше — парубок, парубочий; часте вже й зовсім послідовне з парубкѣкъ (по § 13) — парібок, особливо в Галичині.

Давнє маштѣха дало в нас мачѣха, а потім мачоха, на репті мачуха, і ця остання форма з *у* принята в нас як літературна: мачуха, мачухівна, мачушин. Пор. болг. маштѣха, срб. маѣха, чеськ. масеѣа, польське масоѣа, рос. мачѣха.

Яблуко з давнього яблѣкъ; в Галичині часте ябло, пор. н. jablko, ч. jablko. Так само *яблоня* з яблѣнь, пор. п. jablōń, ч. jablōń. Але народня вимова яблуко, яблуня постільки поширилася, що вдирається вже й до правопису, — тепер часто пишуть яблуко, яблуня.

Ястреб, ястреба, з давнього ястреѣкъ, від якого правильно повстало (по § 9) ястріб, ястреба; пор. срб. јастреб, рос. ястреб. Але вдавнину була й форма ястреѣкъ, котра дала дуже поширене в нас яструб, яструбеня, яструбець, яструбів; пор. н. jastrzab, ч. jastráb.

Принято писати *будяк*, будячина, будячка; в Галичині бодяк і бодак, давні; пор. п. bodak і bodziak, ч. bodlák.

Про форми мармур, кумедія див. § 284.

Часом бувають випадки, коли й наголошений звук звучить відмінно. Так, в західньо-українських говорах дуже поширена вимова наголошеного *и* як *е* по звуках *к* і *х*, напр.: кєслий, кєнути, покєнув, парубкє, хєтрій і т. п. Звичайно, в загальнім літературнім письмі подібні місцеві форми не прийняті.

§ 7. Той звук *і*, що повстав з давнього *ѣ*, звичайно звучить виразно як *і*, напр.: ніс — несу, сім — з сьомох, лід — льоду і т. п., і віддати його на письмі не трудно. Те *і*, що повстало з *ѣ*, звичайно, позістається у всіх формах, при відміні слів: сніг, зо снігу, снігом і т. п.

Але те *і*, що повстало з давнього *о*, в українських говорах звучить не однаково: часом вимовляється близько до чистого *і*, але часто звучить і близько до *и*. Щоби розпізнати, чи писати *і* чи *и* в цих останніх випадках, можна користатися таким практичним правилом:

Коли не знаємо, чи писати *i* чи *u*, то треба відмінити слово: як що замість цього непрорізного звука стає *o*, то треба писати *i*: *віл* — *вола*, *ніс* — *носа*, *стіл* — *до столу*, *ніж* — *ножа*.

§ 8. По звуках гортанних *g*, *k*, *x* звичайно давнє и звучить як *u*; але в багатьох українських говорах звучить воно й як *i*, напр.: *хітрий*, *парубкі*. Часом те саме почуваємо й зо звуками шиплячими. Щоби не плутати, де в таких випадках писати *i*, а де *u*, можна користуватися такими практичними правилами:

1. В корінях слів по звуках гортанних *g*, *k*, *x* і по шиплячих *ж*, *ч*, *ш*, *щ* (цеб-то в давніх *гзі*, *кзі*, *хзі*, *жи*, *чи*, *ши*, *при*) треба писати *u* (а не *i*): *погибель*, *кислий*, *кидати*, *хитрий*, *жир*, *чирка*, *ширший*, *ширий*. Див. § 31.

2. Але коли при зміні слова по цих звуках стає *o*, тоді треба писати *i* (а не *u*, по § 9—11): *гість* — *гостя*, *кісьба* — *косити*, *кінь* — *коня*, *кіт* — *кота*, *тхір* — *тхора*; такий *кінь*, хоч *кинь*; *жінка*, *чп* — *чопа*, *шість* — *шости*, *щілина*, *щітка*, *шічка*.

5. Зміна давніх звуків *o* та *ε* на *i*.

§ 9. Найважливішою особливістю української мови, що відрізняє її від інших слов'янських мов, є зміна давніх чистих звуків *o* та *ε* на *i*; з давніх, напр. *колз*, *печь*, *бѣи* у нас повстали *віл*, *ніч*, *бій*.

Зміна звуків *o* та *ε* на *i* повстала приблизно так. Вдавнину *z* та *ь* були голосними звуками (це так звані глухі звуки), що вимовлялися близько до *o*, *e*, але трохи глухіше й слабше звичайних *o*, *ε*; в словах, скажемо, *колз*, *печь*, *бѣи* тоді було по два склади. З бігом часу звуки *z* та *ь* стали потроху втрачати свій голосний характер (так само і *и*), а від цього поволі порушився й звуковий устрій тих слів, де були ці глухі звуки; слова *колз*, *печь*, *бѣи* ставали поволі односкладовими, але при цьому голосні звуки *o* та *ε* в цих словах набували собі більшої сили (набували так звану „замінну довготу“) і з часом здовжувалися: з давніх *колз*, *печь* стало ніби *вооль*, *пеечь*. Пізніше цей здовжений звук став двозвуком (дифтонгом): *o* поволі перейшло в *yo*, *ye*, *yi*, *yі*, а *ε* перейшло в *юo*, *юe*, *юи*, *юі* (звичайно, ці зазначення тільки умовні).

Це звичайне пояснення зміни давніх *o*, *ε*, що панує в нашій науці. Але таке пояснення не зовсім відповідає історії цього процесу. Річ у тім, що подібну зміну чистих *o*, *e*, коли

в наступному складі йшли т. зв. глухі звуки, знають також — тільки в іншій мірі — і другі слов'янські мови, напр. західно-слов'янські: польська, чеська та лужицька; пор. п. *wóz* — *wozu*, *stół* — *stołu*, чеськ. *stůl* — *stola*, *kůň* — *konia*, Вѣх — Воха, луж. *póz* — *poža*, і т. п.; а коли це так, то виходить, що початок процесу зміни давніх *o*, *e* сягає ще доісторичних часів, цеб-то тих часів, коли глухі звуки *z*, *ь* були ще живими; на це вказує також дуже давня зміна *e* на *i*, про що вже знають пам'ятки XI віку. Змінювалися давні *o*, *e* лише при одній умові, — щоби в дальшому наступному складі йшов глухий *z*, *ь* або звук *n*, цеб-то звук неповної голосної сили; а це визначає, що процес зміни *o*, *e* розпочався ще за часу панування у всіх слов'янських народів т. зв. глухих звуків, а не за часу їх зникнення. Так давно розпочатий процес зміни невпинно йшов далі, і вже в історичних часах дав в мові польській *wóz*, *stół*, а в мові українській процес пішов ще далі, — тут повстали *віз*, *стіл*.

Зміна чистих звуків *o* та *e* перше на дифтонг почалася дуже давно, і відбулася десь в передісторичних віках; вже пізніше з цих дифтонгів поволі повстає один звук, що в літературній нашій мові вимовляється близько до *i*; ось так появилися наши *віл*, *ніч*, *бій* з давніх *колз*, *печь*, *бон*.

Поява цього нового *i* в письмі відноситься на XIII вік, але прослідити зародження його по писаних пам'ятках дуже трудно, бо вдавнину звичайно не вмiли віддавати нового *i* на письмі, — перше його зовсім не передавали, а потім стали писати замість нового *i* виразніші часті дифтонгів, — *у* або *ю*, напр.: *друздь* (*дрізд*), на *своумъ* (на *своім*).

Зміна давніх чистих *o* та *e* в положенні перед зниклими глухими *z* чи *ь* та перед *n* відбувалася на Україні не скрізь в один час, — це творилося в одних місцях давніше, а в других пізніше. Найперше почалася ця зміна в говорах південно-західних; в цих же говорах з бігом часу процес цей став надзвичайно послідовним і почав захоплювати й нові форми; навпаки, в говорах північно-східних зміна давніх *o* та *e* на *i* йде дуже поволі, захоплюючи найперше наголошені склади, а в архаїчних північних наших говорах процес цей ще й тепер перебуває в стані дифтонгів.

Есть ознаки припускати, що зміна *o*, *e* розпочалася найперше в наголошених складах; про це свідчить сучасний стан цього процесу в архаїчних говорах, де ненаголошений склад частіше не знає ще цієї зміни, напр.: *жінка* — *жонки*, *віз* —

возок, заробіток, чоботок, вдовець, червінець, Спасовка, жилівка і т. п.

В літературній українській вимові той новий звук, що повстав з давніх *о*, *є*, звучить майже як *і*: віл, піч; але в народній вимові давнє *о* в цім випадку звучить близько до *и*, а давнє *є* — близько до *і* або *ї*: стил, вил, піч, сім. Пор., напр.: у Г. Хоткевича в „Камінній душі“: вин 5, рік 29, силъ 29, вивці 28, Биг 26, пип 5 і т. п.

Писані пам'ятки здавна занотували нам процес зміни давніх *о*, *є* на двозвук; двозвук *ю* звичайно писали як *у*, а *юо* — як *ю*. Вже грецький письменник X в. Костянтин Багрянорідний в своїм творі: „Як управляти державою“ передає нашу давню назву Дніпрового порогу „Возныи прагъ“ (Вільний поріг) через *Возлугъ прахъ*. — тут через гр. *ω* передано чи не двозвука *юо*. Чернігівська Ліствиця XII в.: лун (= лой, лій) л. 168. Перемиська купча 1378 р.: Нестюръ, по Божьюмъ нарожънѣ, грошювъ, торгува і т. п. — прикладів з двозвуком *у* або *ю* зам. теперішнього *і* в пам'ятках XIV—XVIII віків надзвичайно багато.

Звук *і* зам. *є* появляється дуже рано, — раніше за *і* з *о*; звичайно зазначають його через *ь*, напр. *сьдмь*, *шьсть*, *пшьць* і т. п., а це *ь* з старим *ь* не мало нічого спільного (це т. зв. „нове“ *ь*); пор. написи *бьблѣва* і т. п. § 278. Таку передачу *і* з *є* через *ь* наші пам'ятки знають ще з початку нашої письменности, з XI в. (а це значить, що почалася вона значно давніше), напр. Слова Григорія Богослова XI в.: *сѣпасьнѣе ѣ б. Добрилова Євангелія 1164 р.: сьдмь, шьсть, пшьць* і т. п.

Чисте *і* замість давнього *о* чи *є* являється в письмі пізно. Перший відомий мені випадок знаходиться в Іпатєвѣм Літопису під 1291 р.: самострѣлы коловоритныи = самостріли коловорітні. Грамота з Вишні 1393 р.: Дали єму шисть кобыль. Опис Київських замків 1552 р.: гаквиница (поруч.: гаквица), Олексей Макогинъ і т. п. Книга Луцька 1583 р. в Арх. Ю.-З. Р. ч. VI т. I: покиль 136 (поруч.: поколь 134). Около оного забийства 141; 1584 р.; Лаврин 63. 94 (1568 і 1572 р.). Полтавські акти 1664 — 1665 р.: *сильскимъ атаманом, розбий 24, шистсот 46, шистдесят 46* і т. п.

Розповівши, як повстало в нашій мові нове *і* з давніх *о* та *є*, переповім тепер коротенько, коли саме буває в мові нашій цей процес. Замічу тут, що зміна *о*, *є* на *і* буває в українській мові дуже часто, і як раз тут найбільше плутають ті особи, що не знають нашої мови як рідної; ось тому на всі ці правила треба звернути якнайбільшу увагу кожному, хто дбає про чистоту та правильність української мови.

§ 10. Зміна звуків *о* та *є* на *і* може бути лише при таких умовах: 1) цей звук *о* чи *є* повинен бути давнім чистим звуком *о* чи *є*, а не глухим *х* чи *ь*, і 2) це *о* чи *є* повинно знаходитися в закритім складі, — цеб-то в складі, що кінчиться на

приголосний звук або на звук *й*. Але в складі відкритім, — цеб-то в складі, що кінчиться голосним звуком, звичайно *о* та *е* не міняються на *і*.

Примітка. Науково закон про зміну *о* або *е* на *і* можна коротко висловити так: *В українській мові давні чисті о та е змінюються на і, як що в дальшій складі був глухий звук х чи ь або и.* Звичайно, вдавнину ця зміна була в відкритих складах, бо тоді, скажемо, в теперішнім слові *ніс* було два склади: *но-єх*; але коли кінцеве *х* тут зникло, тоді з *нос* повстав один закритий склад — *нос, ніс*.

Ось приклади зміни, *о, е* на *і*:

<i>Давнє слово має</i>	Це слово в нашій мові	
<i>чисте о або е,</i>	мінє <i>о</i> чи <i>е</i> на <i>і</i>	не мінє <i>о</i> чи <i>е</i> на <i>і</i> ,
<i>я в дальшій складі</i>	бо склад	бо склад
<i>має х чи ь:</i>	закритий:	відкритий:
<i>носх</i>	<i>ніс</i>	<i>носа</i>
<i>столх</i>	<i>стіл</i>	<i>стола</i>
<i>копх</i>	<i>кінь</i>	<i>копя</i>
<i>колх</i>	<i>віл</i>	<i>вола</i>
<i>сєльскій</i>	<i>сільський</i>	<i>сєла</i>
<i>пєчь</i>	<i>піч</i>	<i>пєчі</i>
<i>осєнь</i>	<i>осінь</i>	<i>осєни</i>
<i>кєлх</i>	<i>вів</i>	<i>вола</i>
<i>гной</i>	<i>гній</i>	<i>гною</i>
<i>коп</i>	<i>бій</i>	<i>бою</i>
<i>Андрєй</i>	<i>Андрій</i>	<i>Андрєя.</i>

§ 11. Коли слово розпочинається з *о*, що знаходиться в закритім складі, то це *о* змінюється на *і* і обов'язково приймає перед себе придиха *в*. Коли ж початкове *о* знаходиться в відкритім складі, цеб-то само творить окремий склад, то воно не змінюється на *і*. Напр.:

<i>Давнє:</i>	<i>Закритий склад:</i>	<i>Відкритий склад:</i>
<i>ось</i>	<i>вісь</i>	<i>оси</i>
<i>орьла</i>	<i>вірла</i>	<i>орєл</i>
<i>отьца</i>	<i>вітця</i>	<i>отєць</i>
<i>окьца</i>	<i>вівця</i>	<i>овєць.</i>

Так само повстали: *вівторок*, у *вічі*, *онх* — *він*, *отх* — *від*, *Вівдя*, *вівсік*, *вівтар*, *відки*, *віконія* (з *віконниця*), *вільгота*, *вірлоокій*, *Вірменія*, *віслюк*, *вітчина*, *вітцівський*, *вічко* і т. п.

Правда, в західних архаїчних говорах ще часті давні форми *он, она, оно, они*, але літературна мова знає лише *він, вона, воно, вони*.

Ця зміна початкового *о* на *ві* дуже давня; так, вже в Буковинській грамоті 1436 р. знаходимо: на *итклиѣ* = на відкіля; Пересопницька Єв. 1556 р. Лука зач. 72: *видповидаю*. Прилуцька грамота 1459 р.: *унъ* (= він) *заживаль*. Полтавські акти 1665—1670 р.: *унъ* (= він) *увѣвъ* 75, *вувчар* 30. 53, з *вувчарами* 88, *вувць* 24. 47. 76. 88. 138. Олександрія XVIII в.: *вѣкенъ* 88, *дѣва вѣтць* 32 і т. п.

§ 12. Звук *і* з давнього чистого *о* або *ѣ* в граматичних формах дуже частий; головним чином він буває ось в таких випадках:

1. В родовім відмінкові множини речивників усіх родів: *волів, столів, осіб, шкіл, доріг, підвід, корів, слів, воріт, гаїв, дібр, країв, роїв, пір, сіл, лучів, борщів, шкід, панчїх*. Повстало це давно: Київський запис 1515 р.: по дванадцати *пѣнязивъ* грош; Опис Київських замків 1552 р.: наймуєть *стороживъ* до замку (поруч.: *сторожовъ*); Полтавська книга 1666 р.: 12 *шагивъ* ст. 81.

2. В оруднім відмінкові однини жіночого роду слів приголосної відміни (цеб-то основ на *і*): *сіллю, вдячністю, віссю, піччу, ніччу* і т. п. Змінюється тут *о* на *і* тому, що в дальшому складі був *ь* (по § 10). Зміна ця дуже давня, але старі пам'ятки звичайно зазначали її рідко, хоч в Несвіжським Катехизису 1562 р. знаходимо: *ѣ пильниѣстю* = з *пильністю*.

В літературній мові Галичини ще часто вживають старої форми на *-істю*: *прикрістю*, але на Великій Україні в літературній мові панують лише форми на *-істю*: *прикрістю*; напр. у Коцюбинського: *дійсністю* 50, *байдужністю* 22, *цікавістю* 46. У Кул. Ч. Р.: *сіллю* 71. 73. Кращі письменники Галичини так само вживають форми на *-істю*; напр. у Ів. Франка, „Захар Беркут“, знаходимо: *власністю* 30, *присутністю* 40, *хоробрістю* 60, *щирістю* 84, *радістю* 92. 163. 194. 220, *гіркістю* 98, *вільністю* 128, *завзятістю* 132, *лютістю* 142. 151. 209, *різкістю* 145, *дружністю* 189, *молодістю* 218, *хитрістю* 223, *дружністю* 223 і т. п.

Цей орудний відмінок — особливо у слів на *-ість*, тепер *-ість*, треба добре відрізняти від відмінків родового, давального та місцевого однини і називного та причинового множини, де *о* ніколи не міняється на *і* (бо в дальшому складі не було *ь*):

<i>Родовий:</i>	<i>Орудний:</i>	<i>Родовий:</i>	<i>Орудний:</i>
костѣ	костѣхъ	легкости	легкістю
кости	кістю	добрости	добрістю
вдячности	вдячністю	радости	радістю
пильности	пильністю	зручности	зручністю

3. В прикметниках приналежності в муж. роді на -окз, окьскій:

Склад закритий:

ковалів
батьків
шевців

Склад відкритий:

ковалева ковалеве
батькова батькове
шевцева шевцеве

Так само батьківський, дяківський і т. п.

Прізвища на -окз або -екз, тепер -ів, змінюються так само:

Склад закритий:

Пан:

Петрів
Глібів
Драгоманів
Ковалів
Сувачів
Щоголів
Королів
Гриців

Склад відкритий:

Родовий відмінок:

у Петрова
Глібова
Драгоманова
Ковалева
Сувачова
Щоголева
Королева
Грицева

Пані:

Петрова
Глібова
Драгоманова
Ковалева
Сувачова
Щоголева
Королева
Грицева

Так само: Грушівський, Желехівський, Чайківський і т. п.

4. В місцевім відмінкові однини прикметників усіх родів: на чистім дворі, на чистій воді, в чистім полі, в синім небі, в народній справі. Знають це й давні пам'ятники: Львівський лист 1400 р.: по Божімъ народженіи; Опис Брацлавського замку 1545 р.: в Каменцю Подольскім. Давнім закінченням цього відмінку було -ѣмь, пізніше -омь, тому можна думати, що тут і повстало і з ѣ. Те саме і в давальнім відмінкові однини прикметників жіночого роду: добрій сестрі, давній порі, з добрѣй або доброй.

5. В суфіксах: -івна, -івка, -івці, -івщина: попівна, Чернівці, батьківщина, ластівка.

6. В суфіксі -ість: добрість, гордість, заздрість, милість, мудрість, радість, певність. В дальших відмінках відновляється о: мудрости, радости, певности, але орудний відмінок мудрістю. § 12².

7. В дієсловах (дієприкметниках) минулого часу муж. роду е змінюється на і:

Склад закритий:

вів
плів
беріг

Склад відкритий:

вела
плела
берегла

Склад закритий:

брів
рїв
стеріг

Склад відкритий:

брела
ревла
стерегла

8. В приказовім способі: стон - стій, напои - напій, бійся і т. п.

9. В самім закінченні *-єнь, -ѣнь* м. роду: *камінь, корінь, кремій, гребінь, курінь, плетінь, промінь, ремінь, ступінь, ячмінь*, або ж. роду: *далечінь, височінь, студінь, теплінь, товщінь*. Усі ці й подібні слова при відміні часом відновляють *є*: *ка́меню, ко́рєня, далечєні*; але звичайно в цих словах *і* при відміні не вертається на *є*: з *каміню, коріню, з куріня, з ка́мієм*, в *далечіні* і т. п. Кул. Ч. Р.: *курі́неві* 282; Фр. З. Б.: з *корі́ня* 48, на *ка́мію* 209; Свидн.: з *ка́мію*. Тільки коли наголос падає на *є*, то звичайно не змінюємо його на *і*: з *ячме́ню, з реме́ню*, але з *ячміне́м*.—Замічу тут, що ці слова вдавнину часом мали *ѣ* в закінченні, яке нормально лишалося при зміні слова все як *і*.

10. В самім закінченні *-єль* муж. або жін. роду: *постіль, метіль, купіль, кужіль, погібіль, кисіль* і т. п. При відміні відновляється *є*: *постє́лі, метє́лі* (метелиця) і *меті́ля* (метелик), *купє́лю, кужє́лі, погібє́лі, кисє́лю*, особливо під наголосом; але дуже часто в поданих словах *є* не відновляється (бо тут часом було закінчення *-ѣль*, напр.: *кжпѣль*), особливо коли без наголосу: з *пості́лі, кúпілью, кужі́лєм, кисі́лєм, меті́лєм* і т. п.

Так само й слово *молодіж* звичайно не відновлює свого *є*: *молоді́жі, молоді́жжу*. Фр. З. Б.: *молоді́жі*.

11. Зміна *пич — печи* потягла за собою й інші слова, що мають *і* з давнього *ѣ*; так, звичайно буває: *річ — річі, медвідь — медві́дя, мідь — міді, ціп — ціпа*; але під впливом зміни *пич — печи* часто пишуть навіть в добрій мові: *річ — рєчі, медвідь — медведя, мідь — мєді, ціп — цепа* і т. п. Цікаво, що в народній мові слово *хрін* (давнє *хрѣнь*) часом міняється так само: *хрін — хрону*, але літературна мова вживає лише *хрін — хріну* (бо тут *і* з *ѣ*).

12. Слово *Київ* повинно змінюватися так: з *Києва*, під *Києвом*; але в літературі нашої міцно защепилася неправильна зміна (по § 6): з *Киї́ва*, по *Киї́ву*, під *Киї́вом*. Мова народня частіше знає вимову *Кийов*, з *Кийова*.

§ 13. Зміна звуків *о, є* на *і* в відкритім складі.

Як я вже сказав в § 10, зміна давніх *о* та *є* буває лише тоді, коли в дальшому сусідньому складі був глухий звук *х* або *ь*, або звук *и*; це науковий закон, який не знає неоправданих виключень. Коли ж додержуватися шкільного правила, що звуки *о, є* міняються на *і* в закритім складі, тоді випадки ось цього § 13 будуть виключенням з цього правила (але не з правила науково-

го). Це сталося тому, що глухі звуки в одних випадках зникли (тоді склад закрався), в других перейшли на *о*, *е* (тоді склад лишився відкритим). Ось ці останні випадки й наводжу тут,¹— тут *о*, *е* змінилися на *і*, бо далі йшов глухий звук.

1. В коріні слів з закінченням *-ець*, *-ок*, *-оть*, *-ень* (давні *-ьць*, *-зкз*, *-зть*, *-ьнь*) звуки *о*, *е* міняються на *і*: кінець, гінець, стілець, удівець, камінець, ремінець, червінець, Дінець, двірець, сирівець, сороківець, корінець, папірець, прапірець, петлюрівець, верхівець, білозірець, богомілець, олівець, ялівець, річенець, попілець, взірець, гребінець, кірець, комірець, сирівець, покрівець, тубілець і т. п.; кілок, місток, дзвінок, сніпок, стіжок, ріжок, візок, гвіздок, підгірок, заробіток, батіжок, відробіток, закомірок, огірок, окорінок, оскілок, очіпок, парібок, підвечірок, потічок, припічок, присілок, причілок, триніжок, чобіток і т. п.; ніготь, лікоть, кіготь, діготь; швірень, перворідень.

Пояснюється ця зміна *о, е* на *і* не аналогією форм *кінця* і т. п., а загальним законом зміни давніх чистих *о, е* на *і*, коли в дальшому складі був *з* чи *ь* (див. § 9 — 10); давні *коньць*, *моствкз* по § 10, примітка, правильно дали в нас — *кінець*, *місток*.

Примітка. Треба вживати форми *річенець*, *річенця* (походження: *рок-ен-ець*, *роч-ен-ець*, *річ-ен-ець*); в нас часто вживають неправильних форм: *речинець* або *реченець*.

Вже давні пам'ятки знають таку зміну. Так, в гродській Володимирській книзі 1570 р. знаходимо: урочища *Тристанца*, *Арх. Ю.-З. Р. VI, I, 84*; *Полтавські акти 1665 р. ст. 40*: *недобирок*.

2. В родовім відмінковій множині, коли він кінчиться на *-ок*, *-он*, *-ець*, *-ень*, *-ель* (з давніх *-зкз*, *-знз*, *-ьць*, *-ьнь*, *-ьль*), напр.: *зірок*, *кізок*, *комірок*, *ластівок*, *маківок*, *різок*, *доріжок*, *ліжок*, *вікон*, *ворітець*, *харчівень*, *царівен*, *будівель*, *покрівель* і т. п. Змінюється тут *о, е* на *і* не через аналогію до форм *зірка* і т. п., а через загальне правило, бо далі йшов глухий звук. В Олександрії XVIII в.: *кѣкенз 88*.

3. Перед закінченнями псливих форм на *-очко*, *-ечко*, *-очка*, *-ечка*, *-онька*, *-енька*: *ліжечко*, *батіночко*, *ластівочка*, *жидівочка*, *корівонька*, *голівонька*, *сирітонька*, *бджілочка*, *слізоньки*, *субітонька* і т. п. Змінюється тут *о, е* на *і* не через аналогію до форм *ліжко* і т. п., але загальним законом, бо в дальшому складі йшов глухий в закінченнях *-зч*, *-ьч*, *-знь*, *-ьнь*.

1. Ці випадки красномовно свідчать, що процес зміни *о, е* на *і* розпочався незалежно від зникнення голосової сили глухих звуків. Особливий вплив аналогії на повстання цих випадків я відкидаю.

4. В слові жіночий і подібних давнє *e* перейшло на *i*, бо в дальшому складі був *z* (по § 9; було *жєнзчїй*; аналогія форми *жінка* тільки допомагала, але причиною не була). Кул. Ч. Р.: жіноча 40, жіноче 324. Так само вікониця з *окзнниця*.

5. Часом буває й так, що склад став ніби відкритим тільки через те, що ми змінили його правопис, напр.: дзвіниця (з дзвінниця), ріля (але ліпше б вживати *рілля*, з *ролля*, хоч вдавнину було й *роля*, звідки наше *роля*).

6. Сюди можна віднести ще й те явище нашої мови, коли приставки *до-*, *відо-*, *одо-*, *надо*, *зо-*, *обо-*, *по-*, *подо*, *ізо-*, *розо-* (з давніх *до*, *отз*, *надз*, *єз*, *обз*, *по*, *подо*, *із*, *раз*), з'єднуючись з дієсловом, що починається з двох приголосних, міняють своє кінцеве *o* (чисте в *по*, *до* або й повстале з *z* чи з аналогії до нього) на *i*: діждати, відібрати, надіслати, зігнати, одібрати, пізнати, розірвати і т. п.

В повстанні цих форм було три добі. Найперше приставки *до* та *по*, з'єднуючись з дієсловом, що починається з двох приголосних, але тільки таких, між якими вдавнину був *z* чи *ь* (*бьрати*, *гьнати*, *гьнжти*, *дьрати*, *зкати*, *жьдати*, *мькнжти*, *мьстити*, *пьхнжти*, *рзкати*, *єзлати*, *єзпати* і др.), або коли дієслово розпочиналося з *n*, по загальному законові § 9—10 змінили своє *o* на *i*, напр., дібрати, діждати, діслати, пібрати, пігнати, пірвати, післати, дїйти, пїймати і т. п. Так само давні *прозкнице* та *прорзка* правильно дали в нас *прїзвище* та *прїрва* (в інших випадках *про-* ніколи не міняється на *прї-*, і цим мова оминула збіг однозвучних форм з *прї-*).

Друга доба в повстанні цих форм розпочалася тоді, коли в приставках *отз*, *надз*, *подз*, *єз*, *із*, *обз*, *раз*, *єз* кінцевий *z* перейшов на *o*, а це *o*, маючи в сусідньому дальшому складі *z*, *ь* чи *n*, мусіло піддатися загальному законові і перейти на *i*, напр.: одіслати, надірвати, зігнати, обігнути, розімкнути, зігнувся, у ві сні, у ві всім, у ві Львові, зійти, надїйти, підїямати і т. п.

Нарешті третя доба розпочалася тоді, коли процес цей захопив і ті дієслова, що починаються з таких двох приголосних, між якими ніколи не було *z*, *ь* (знати, стати, грати, красти), напр.: одіграти, обізнатися, розіграти і т. п.

Закон цей послідовно проведений лише в західно-українських говорах (і в літературній мові Галичини), але в говорах східно-українських він ще не частий. Як я казав уже, в східно-українських говорах, особливо в архаїчних, давні *o, e* змінюються на *i* головню в складах наголошених, а склади ненаголоше-

ні дуже часто лишаються ще без зміни; ось тому тут говорять: порва́ти, доста́ти, тоді як в західно-українських говорах тут чуємо виразно: пірва́ти, діста́ти.

В східно-українських говорах ці форми, коли не звучать з *о*, то мають виразне *и*, напр.: обийдеться, обийт́іся, розийшли́ся, одийд́у, розирва́ти, розиспався, обизвався, одислати, зийти, але піти¹, цеб-то той звук, що повстав тут з давнього чи нового *о*, звучить так само, як звучить він і в словах: стил, снп.

Можна ще думати, що в частині цих форм, а саме в формах типу розиграти, розилляти, звук *и* повстав евфонічно по § 191, а *з* + *і* дало *и* (роз - іграти, роз - ілляти); правда, форм таких небагато.

В давніх наших пам'ятках, особливо в пам'ятках канцелярійних, повно подібних форм². Напр., Опис Брацлавського замку 1545 р.: обу́жтузіа 27; Книга Луцька 1565 р. 54: розийшли́ся, 1570 р. 77: отыйти, 1568 р. 68: розишли, 1572 р. ст. 95: зыстали (всі з Арх. Ю.-З. Р. ч. VI т. I). Житомир. Єв. 1571 р.: зышол, зышло, зыйди Мт. 24. 50. 68. Полтавські акти 1665 р. ст. 53: пиду в село, 1665 р. 82: подиймую, 1668 р. 138: чого не дистало. Олександрія XVIII в. 70: обыйшли. Пересопн. Єв. 1556 р.: обькрала 53. 54.

§ 14. Зміни звука *о* або *е* на *і* не буває в таких випадках:

На *і* переходить тільки давнє чисте *о* або *є*; нові ж *о* чи *е*, що повстали з давніх глухих *з* чи *ь*, на *і* не змінюються: *єзнз* — сон, *мзхз* — мох, *лзєз* — лоб, *мьчь* — меч, *днь* — день, *лькз* — лев и т. п.

Говорячи простіше, — рухомі (цеб-то ті, що при зміні зникають) *о* чи *е* на *і* ніколи не міняються: сон — сну, блазень — блазня, січень — січня, отець — вітця, купець — купця і т. п.

На цій основі скрізь, де вдавнину був глухий звук *з* чи *ь*, теперішні їхні заступники *о*, *е* не переходять на *і*:

а. В закінченні орудного відмінку однини слів муж. і середнього роду: *столом*, *конем* (бо вдавнину тут було закінчення *-змь*, *-ьмь*: *столзмь*).

б. В родовім відмінкові множини жін. і сер. роду: *молитов*, *жінок*, *капел*, *пісень*, *відер*.

в. В закінченнях *-ок*, *-очка*, *-ечка*, *-онька*, *-енька*, *-ець*, *-енко*, *-енька* і др. (з *-зкз*, *-зчька*, *-ьчька*, *-знька*, *-ьнька*, *-ьць*, *-ьнко*): *смуток*, *квочка*, *отець*, *коваленко*.

1. Так звучать усі ці форми, напр. в м. Брусилові та Радомишельщині.

2. Про сучасний стан цих форм в нашій літературній мові див. мій „Український Стилістичний Словник“, 1924 р. під словами: *відо*, *ді*, *пі*, *піді*, *зобгати*, *розі*.

г. Старі сполучення *зл, зр, ѓл, ѓр*, тепер *ол, ор, ел, ер*, ніколи не міняють свого *о* на *і*: *вовк, вовна, повний, торг, корчма, змерз, шовк, помер* і т. п.

д. В родовім відмінкові множини *-ей* (бо з давнього *-ий*): *людей, гостей*.

е. В повноголосних формах, цеб-то в групах *оро, оло, ере*: *город, горох, полон, очерет, перед* і т. п. Але загальний закон дуже вплинув вже й на цю групу, і тому часто також і тут міняється вже *о, е* на *і*: *сморід, періг, моріг, поріг, беріг, вперід*. Вже в Олександрії XVIII в. знаходимо: *смрѣдз*.

В родовім відмінкові множини жіп. роду повноголосних речівників звичайно *о, е* міняється на *і*: *корів, доріг, сторін, черід, беріз*.

2. В словах церковного походження по церковній традиції давні *о, е* не міняються на *і*: *ангол, Бог, закон, апостол, Творець, собор, церковний, преподобний, престол, Господь* і т.п. Так само інколи з церковної традиції не міняють *о, е* на *і* в хресних йменнях та прізвищах: *Антон, Андрей, Глібов*. З теї ж церковної традиції на Великій Україні загально вживається форма *мед*, а в Галичині — *мід*.

Але загальний закон давно вже захопив і цю групу слів, а тому почуємо (особливо в західних говорах): *ангїл, престїл, Госпїдь* і т. п., а *Бїг* — загальноновживане. Безумовно, хресні ймення та прізвища ліпше українізувати (і не ставати на дорозі загальному фонетичному українському закону) і писати: *Антїн, Хведїр, Глібїв Єфремїв, Грушївський* і т. п. Пор. *Перемиська купча 1391 р.*: у *Бышкувьскум* (наше: у *Бишкївськїм*), *Полтавські акти 1665 р.*: *Петрувьская 40* (наше: *Петрївська*).

3. З церковної ж традиції не міняється *е* на *і* в закінченні *-тель*: *учитель, мучитель* і т. п.

4. В ново-позичених з чужих мов словах звичайно не міняємо *о* та *е* на *і*: *хор, вагон, кордон, том, педагог, доктор* і т. п.; але див. § 285.

В вищенаведених §§ 9 — 14 подано найголовніщі випадки зміни *о, е* на *і*; природний українець ніколи не зробить тут помилки, але для тих, що мови нашої не знали з дитинства, вивчення цієї зміни дає великі труднощі, і тому треба вищенаведених законів добре пильнувати, щоб не грїшити проти них, бо зміна ця — найхарактерніща ознака української мови. Аналогія — це сильний фактор в житті кожної мови, а тому він тягне до таких помилок, як *ніс — нїса*, що помітите в мові, скажемо, українських дітей. Біблійна книга XVI в. *Вилен. Публ. Бїбл. № 262 на ст. 93б* вже знає: *молодисти (молодісти)* замість *молодости*.

6. Стара вимова давнього *и* як *і* зам. *и*.

§ 15. Давнє *и* нормально дає в нашій мові *и*, але маємо декільки випадків, коли воно дало в нас *і*, цеб-то, де збереглася праукраїнська вимова. Ось приклади:

Давнє *зима* зберегло праукраїнську м'яжку вимову з в східно-українських говорах, а саме: *зіма*, *зімівля*, *зімовий*, *зімовище*, *зімувати*, але: *озимина*, *назимок*, *зализки*. В західно-українських говорах тільки *зима*.

Звичайно маємо у речівників здрібнєлих закінчення -*и*, напр.: *хлопчик*, *столчик* і т. п., але маємо й -*іж* в словах: *братік*, *гудзік* і *улік*, — це звичайні форми в східно-українських говорах, так звичайно старші письменники й писали. Напр.: Старший братіку, одчини ворітця, Метл. 170. Іде мій братічок зозулі стріляти, Метл. 257. У Гр.: Братік та сестриця 108. 142. 88. Братіку 78. Спасибі вам, братіки 85. 74. Мій батечку, мій братіку, хоч ти не цурайся, Шевч. 18. В Думах слово *братік* стрічаємо 20 раз. В західно-українських говорах *братик*, а скоріше — *братчик*.

Сюди треба віднести й східно-українські умірати, збірати, запірати з давніх *оумирати*, *сзбирати*, *запірати*, див. § 141, а також форми з *ні*- зам. *ни*, § 154; так повстав і наш злучник *і*, давнє *и*, що звучить як *і*. Те саме явище помічаємо в західно-українських говорах, де загально вимовляють: *протів*¹, *трубіти*, *розрістаний*, *гармідер* і *мінута*, — тут нормально треба б очікувати *и*, а не *і*.

Вимовляємо *Вінниця*, *Чернігів* і *Мінськ*, бо тут *і* правильно повстало з давнього *ѣ*. *Вінниця*, давнє *ѣвниця*; *вінницький*, давнє *ѣвницький*. Нарід часто вимовляє: *Віниця*. *Вінницький* запис 1520 р.: *Староста ѣвницький*. *Чернігів*, *Чернігова* — звичайні форми. Форма *Чернігів* не повстала з російського впливу, бо зовсім відповідає дуже частому давньому *Чернѣговѣцъ*, *Чернѣговѣський*. Полтав. акти 1664 р. ст. 11: *Чернѣговѣцъ*. Черн. грамота 1691 р.: *Архїєпископъ чернѣговѣський*. У Коц. 23: *Чернігів*. Так само: *чернігівський*, *Чернігівщина*. Форма *Мінськ* повстала з літописного *Мѣнѣцкъ*.

В російській офіційній географії з часом усталилися форми *Винница*, *Черниговъ* і *Минскъ*, усталилися так міцно, що почали були навіть заглушувати нашу власну вимову цих слів.

1. Чи не на це західно-українське *протів* вказує Острівський Збірник 1588 р., що часто пише *протів* 30 б. 42 б. 66 б. 72. 86, а не *против*?

7. Правопис зложених слів.

§ 16. а. Два коріні з'єднуються в одне зложене слово найчастіше звуком *о*, напр.: Богослуження, світогляд, конокрад, костолом, свинопас, костогриз, верболози, водопад, міхоноша, мухомор, білолиций, чорногубый, жовтосиній і т. п.

б. Коли перша частина зложеного слова походить від прикметника на *-ний*, тоді зв'язуючим звуком буде теж *о*, але по м'ягким *н*, цеб-то пишемо *ьо*, напр.: синьоокий, народньооправний, задньоопіднебінний, передньоязиковий, третьорядний і т. п.

в. Коли пень слова кінчиться на шиплячий звук (особливо в прикметниках та в речівниках т. зв. твердої відміни), то з'єднуємо через *о*, напр.: чужоземний, першорядний, пішоход, душогуб, мишоїд і т. п.

г. Дуже рідко з'єднуючим голосним буває *є*; звичайно це буває тоді, коли перша частина слова кінчиться чи кінчалася колись на м'яжку приголосну, напр.: землероб, землетрус, землемір, працездатний, очевидячки, очевидно, меченосець, огнетреваллий, огнекрилатий, огнепальний і т. п. По голоснім таке *є* передаємо через *є*: краєвид, краєзнавство, воєвода, воєначальник; так само: життєпис, життєздатний.

Коли перша частина зложеного слова — речівник середнього роду на *є*, то він приєднується без зміни: мореплавець, мореход, серцевід, лицемір, яйцеплід і т. п.

д. Дуже частий в українській мові такий спосіб зложення, коли перша частина слова є приказовий спосіб дієслова на *-и*, напр.: перекотиполе, вернигора, ведибіда, паливода, пройдисвіт, верниволя і т. п.

Про зложення з числівниками див. § 105.

II. Приголосні звуки.

1. Непрорізний приголосний звук.

§ 17. Приголосний звук вимовляється найясніше тільки перед голосним. Коли ж в слові збігаються поруч два приголосні, то перший з них вимовляється часом непрорізно, неясно: він стає дзвінким перед дзвінким (б, г, ґ, д, ж, з, ч, в) і тихим перед тихим (п, х, к, т, ш, с, ц, ф).

Щоби знати, як писати непрорізний приголосний звук, треба відмінити слово так, щоб по непрорізним звуці став го-

лосний звук, тоді він стане ясним: книжка—книжок, просьба—просити, боротьба—боротись, кісьба—косити, Великдень—великий, тяжко, осьде, клятьба, в річці, сестричці.

2. Зм'ягчення приголосних

(Коли писати, а коли не писати ь).

§ 18. В українській мові ось ці 8 приголосних можуть мати ь на кінці слова чи на кінці закритого складу: *д, з, дз, л, н, с, т, ц*, напр.: сядь, мазь, гудзь, сіль, тіль, хтось, віхоть, хлопець і т. п. Інші приголосні ь по собі не приймають.

§ 19. В глибоку давнину могли м'ягчитися й мати ь в кінці слова чи складу й інші приголосні, напр.: губні, шиплячі та звук *р*, але в теперішній українській мові по цих звуках в кінці слова чи складу ь ніколи не пишемо, напр.: голуб, степ, любов, сім, сім'я, любов'ю, піч, ніч, ріж, пригорщ, сидиш, писар, тепер, монастир, не вір і т. п.; вдавнину було: голубь, седмь, ночь, рѣжь, теперь і т. п. Ці звуки почали тверднути в українській мові ще перед XI-м віком.

§ 20. Щоби бути послідовним, треба було б і по всіх інших випадках зазначати м'ягчення приголосних через ь, цеб-то писати земля, лубльу, синье, народньі, як робив це М. Драгоманів і як пишуть тепер серби. Але давно вже защепилася в нас звичка зазначати м'ягкість приголосних в таких випадках через букви *я, ю, є, і* (хоч давніше було *я—іа, ю—іе, юу—ю—ю*, див. § 5).

Плутаємось тільки, як зазначити м'ягкість приголосної перед *о*. Коли ми маємо один значок для йотованих *а, у, е, і* (*я, ю, є, і*), то послідовність вимагала б одного значка і для йотованого *о*, а такий значок пригодився б нам і для зазначення м'ягкості приголосного перед *о*. Встаровину звичайно не вміли точно передати на письмі зм'якшення приголосної перед *о*, і робили це ріжними способами, а найчастіше по такій приголосній ставили сполучення *ю*, пізніше *ію*, або над м'ягкою приголосною ставили зверху паєрика чи якогось іншого значка. Так, уже в Збірнику 1073 р. знаходимо *каслинокѣ слово 203 б*, поруч: *касливаѣо*. Пізніше в цьому випадку знаходимо напис *ію*; так, в Словнику Памви Беринди 1627 р. знаходимо: *пїоркѣ, пїлѣткѣ 19*. В „Енеїді“ 1809 р. ч. I ст. 19: *порожніого*.

В теперішнім українським правописі зм'ягчення приголосної перед *о* постійно зазначаємо через ь, напр.: *льох, бадьорий, сьогодні, сьомий, до нього і т. п.* Цікаво, що подібний спосіб зазначення м'ягчення знаходимо вже в Луцькій грамоті 1438 р.: *лѣх*

ДЪДЬОКЪ. Одного якогось значка для йотованого *о* давнина не виробила, бо в письменстві взагалі довго вживала *je* навіть тоді, коли жива мова давно вже знала *jo* (докладніше див. §§ 3,5)¹.

Письменники наші здавна вбачали цю недокладність українського правопису, і тому часто вживали російського способу, — ставили тут букву *ѣ*, що робив уже Максимович, а по ньому Основ'яненко, Куліш і др., писали: *ѣго, сѣго, ѣму, слѣзи, полѣвих* і т. п. З уваги на послідовність це був не злий спосіб.

Послідовно м'ягчити приголосну перед *о* через *ь*, як то робимо тепер і ми, вперше почали видавці „Русалки Дністро-вої“ 1837 р.

§ 21. В українській мові, як і в інших мовах, два сусідні звуки впливають на себе взаємно (§ 218); от через це, коли маємо поруч дві приголосні, а друга з них м'ягка, то мусить стати м'яркою і перша, напр. *свѣт, сьлѣд* (власне: *сьлѣд*), *лазньа, віконьця* і т. п. Багато наших письменників так перше й писали, цю м'яккість завжди зазначається і в мові польській, напр. *ślad, możność* і др.; так і в Галичині до недавна фонетично писали: *сьлѣд, свѣт* і т. п. Але подібний правопис був би непрактичним і дорогим в друці, а тому прийнято в нас триматися традиційного етимологічного правопису, — пишемо *слід, святий*, бо так пишемо з початку нашого письменства: *слѣдз, скатый*. Звичайно, приголосну перед м'яркою приголосною завжди вимовляємо м'ярко.

Ось через це для практичного вжитку користуємо з такого правила: Приголосний звук перед м'яркою приголосною (м'яркою тепер чи вдавнину) вимовляємо м'ярко, але на письмі *ь* по нім не ставимо (бо зазначаємо м'яккість лише останньої приголосної): *слід, світ, сонця, віконця, святий, опісля, віддасть, сміх, цвіт, панський, лазня, бажання, життя* (хоч вимовляємо: *сьлід, соньця, паньський*).

Тільки по звуку *л*, що стоїть перед м'яркою приголосною, треба ставити *ь*: *пальця, сальцю, закальця, сільський, Львів, пральня, спальня*. Але між двома *л* не ставимо *ь*: *ляти, Ілля, гілля, зілля, весілля*. Пор. § 22, 23 і 226.

§ 22. Треба добре пам'ятати, що вдавнину м'яких приголосних було значно більше, як в теперішній літературній українській мові, пор. § 19; в живій народній мові так само цих приголосних більше, як в мові літературній. Так, звуки шиплячі *ж, ч, ш, щ, дж* та свистячі *з, ц, с, дз* вдавнину були над-

¹, Про долю звука *е* по м'яких приголосних див. „Чистота“ ст. 24—25.

звичайно схильні до зм'ягчення; з часом в українській мові в багатьох випадках ці звуки ствердли, але м'яккість попередньої приголосної полишилася ще й досі, і часом чути її досить виразно, особливо в народній мові. На цьому ґрунтуються ось ці два правила:

а. В словах середнього роду на *-це* приголосну, що стоїть перед *и*, вимовляємо м'якко, але на письмі ставимо *ь* лише по *л* (по § 25): сонце, віконце, денце, місце, але: сальце, кубельце, дзеркальце, весельце.

б. Приголосна *н*, і інші приголосні, перед колись м'якими звуками шиплячими (*ж, ч, ш, щ, дж*) і свистячими (*з, ц, с, дз*) вимовляються м'якко, але *ь* по них не ставимо (по § 21): менший, інший, кінчик, скінчу, панщина, ганчірка, вішувати, сонце, денце, віконце, на місці, посвідчення, ганджа, косцьол, бряжчати, братчик. Див. § 232. Тільки по звуку *л* в цім випадкові ставимо *ь*: пальчик, бувальщина, більший, відельце, на сальці.

§ 23. а. В закінченнях прикметників *-ський, -цький, -зький* пишемо *ь* по *с, ц* і *з*, напр.: український, латинський, козацький, боязький, близький, поблизький, вузький, грузький, гризький, грязький, дерзький, мерзький, низький, різький, сковзький, слизький, ховзький і т. п. б. Теї приголосної, що стоїть перед закінченням *-ський*, на письмі не м'ягчимо, хоч вимовляємо м'якко: панський, братський, людський (по § 21). в. Але звук *л* перед *-ський* м'ягчимо: польський, сільський, євангельський, гуцульський (по § 21). г. Прислівники, що походять від цих прикметників, підлягають тим самим правилам: навпомацьки, по-польськи, мистецьки, по-людськи, грузько, слизько, боязько і т. п.

Той правопис слів на *-ський*, що запанував в українськiм письменствi, не відповідає iсторiї нашої мови. В давнину, в закінченні *-ський* ніколи не писали *ь* по *с*, але постійно м'ягчили ту приголосну, що стояла перед закінченням *-ський* напр.: людський, братський, латинський або людськз і т. п. Подаю трохи прикладів. Збірник Святослава 1073 р.: *нероуґсалимьскзи* 23, *римьскзи* 23, *людьскоу* 120, *папа римьскзи* 24 б. Життя преп. Феодосія Печерського XII в.: *женьскзи* 51. Грамоти XIV в.: *Краковьски*, *Пиньский*, *Литовьскому*, *Польскому*, *Рязаньский*, *Рязаньского*, *Снатиньский*, *Печерьскимз* і т. п.

Ось через це довгий час і в XIX столітті в словах на *-ський, -цький*, особливо в прізвиськах, *ь* не ставили: пор. в польськiм *rański* і др. Під впливом теї м'якої приголосної, що стояла перед *-ський*, з часом зм'ягло й *с* (по § 21), а через те,

що з двох м'яких зазначаємо м'яккість лише другої, через те повстав новий правопис *женський* з давнього *ЖЕНЬСКИЙ*, хоч вимовляємо *женсьський*, пор. польське *żeński*.

§ 24. Тих самих правил дотримуємося й при правопису слів на *-ство*, *-цтво*, а саме: В закінченні *-ство*, *-цтво* не пишемо *ь* по *с* та *ц*: панство, людство, беззаконство, парубоцтво, бурсацтво, ловецтво, молодецтво, козацтво, ткацтво. Теї приголосної, що стоїть перед закінченням *-ство*, на письмі не м'ягчимо (хоч вимовляємо м'якко): панство, братство, людство. Але звука *л* перед *-ство* м'ягчимо: посольство, гуцульство.

І тут вдавнину так не писали: ту приголосну, що стоїть перед *-ство*, вдавнину звичайно м'ягчили, напр.: *господьсткне*, *паньстко*, *людьстко*. В народніх говорах ця приголосна так само звичайно вимовляється м'якко, але правопис цього не знає.

§ 24а. Слова на *-ець* мають на кінці *ь*: *післанець*, *горобець*, *молодець*. При відміні слів на *-ець* не треба писати *ь* перед *ц*: *післанця*, на кінці, *отця*, *молодцю*. Але коли в таких словах перед *ц* стоїть звук *л*, то тоді *ь* треба писати: *пальця*, *смальцю*, *з закальцем*. Див. § 21.

§ 25. З глибокої давнини встановився в нас звичай не ставити *ь* по *л*, коли далі йде приголосна, особливо перед *н* або шиплячою, напр.: *скѣтилникъ*, *преліцатисѧ* і т. п.; напр. в Остріжськім Збірнику 1588 р. знаходимо: *началникъ* 34, *пиано* 80 б і т. п. „Месія Правдивий“ 1669 р.: *тылко* 42. Правда, в пам'ятках XI в. в таких випадках звичайно писали *ь*, але в пам'ятках пізнішого часу, особливо з XIV в., з часу південно-слов'янського впливу, в подібних випадках дуже часто замість *ь* ставили паєрика або й зовсім нічого не ставили, напр. *тѣлцѣ* або *телцы*; в новочаснім церковно-слов'янськім правопису так само в таких випадках або ставлять апострофа ' над *л*, або нічого не ставлять, або, нарешті, часом ставлять *ь*. Як вимовляли подібні форми, показує нам виразно латинська транскрипція Рутки в XVII віці: *beznaczalnaho*, *beznaczalno*, *bolsze*, *proswitytelny*, *switylnyka*, *spasytelnyu*, *obylno*, *sylnaho* і т. п.¹

В українській мові, особливо там, де є так зване середнє *л*, звук *л* перед *н*, *с* і *ц* та перед шиплячими вимовляється звичайно з цим середнім *л* або навіть з *л* твердим, напр. *силий*, *мелник*, і т. п.; те саме буває й перед деякими іншими приголосними: *тілко* і т. п.

1. Див. *Іван Огієнко*: „Українська вимова богослужбового тексту в XVII віці“, Варшава, 1926 р. ст. 16.

Але в українській літературній мові звичайно ставимо ь по л перед н (в закінченнях *-ник, -ниця, -ний*), напр.: спільник, мельник, начальник, кадильниця, сапальниця, пильний, сильний, вільний, смертельний, відповідальний, ідальний, благальний, ретельний і т. п. Звичайно, де панує середня вимова л, там цей ь не почувається в вимові. Маємо проте де-кількі слів, в яких пишемо л без ь перед н, напр.: пужално, держално, заткално і др.

Взагалі треба підкреслити, що в українській мові звук л дуже схильний до м'ягчення; звичайно буває, що по л в кінці складу перед наступною приголосною ставимо ь, напр. хвальба, хвалько, львівський, пільга, недбальство, гультяй, цегельня, ковальчук, більший, небувальщина, кільце і т. п. По § 21 між двома л не ставимо ь, напр.: гілля, зілля, весілля, хоч вимовляємо зільля і т. д.

§ 26. По звуку н перед к в *песливих* речівниках, прикметниках та прислівниках, цеб-то в закінченнях *-онька, -енька, -нька, -онько, -енько, -нько, -енький, -інький, -інько*, пишемо ь, напр.: головонька, сирітонька, ніженька, рученька, банька, соколонько, серденько, Панько, Данько, легенько, веселенько, малюсінський і т. п. Але в формах *не песливих* в цих випадках звука н перед к не м'ягчимо: Грінченко, Шевченко, вдовиченко, коронка, нагінка, тонкий, стрункий і т. п. Прізвища на *-енко* часом вимовляють (напр. в Галичині) з м'ягким н: Шевченко, але літературна вимова того не знає.

§ 27. Слова жіночого роду на *-ка* в давальнім та місцевім відмінку однини кінчаються на *-ці*, а перед цим *-ці* ставимо приголосну тверду чи м'яжку, якою вона є в відмінку називнім; напр. в словах: люлька, полька, Галька, шпилька, донька, шпонька, скринька, ненька, зюзька, Пріська, Хвеська і т. п. ці відмінки матимуть ь перед *-ці*: люльці, доньці, зюзьці, Прісьці, Хвесьці і т. п. Але мушу зазначити що й ці слова можна було б писати по загальному правилу, цеб-то без ь по § 21.

Коли в називнім відмінкові перед *-ка* (або *-це*) нема ь, то його не ставимо, звичайно, і в формах на *-ці*, напр.: валці, горілці, спілці, Наталці, рибалці, жінці, колодці, пилці гілці, кобилці, сосонці, на сонці і т. п. Звичайно, приголосну, що стоїть перед цим *ці*, вимовляємо м'ягко.

Треба тільки пам'ятати, що л перед ч м'ягчиться, по § 22 б, а тому горілка — горільчаний, спілка — спільчанин, Наталка — натальчин, рибалка — рибальчин і т. п. В вимові, по § 25, тут часом може чути ся й середнє чи навіть тверде л.

§ 28. Спосібні до м'ягчення приголосні, цеб-то *д, з, л, н, с, т, ц* перед закінченням *-ба* та *-ко* м'ягчаться: *хотьба, судьба, різьба, грізьба, хвальба, пальба, стрільба, ганьба, просьба, кісьба, боротьба, клятьба, дядько, батько, вигадько, приходько, бойовисько, військо, хвалько* і т. п. Інші приголосні перед *-ба* та *-ко* не м'ягчаться: *борба, журба, плавба, сівба, учба, служба, Юрко, сірко, бровко* і т. п. При зміні цих слів ь залишається по всіх відмінках, як що він був в відмінку називному: *просьбі, в боротьбі*.

§ 29. Слова, що походять від дієслівних окличників на ь, задержують цього ь і по всіх інших формах: *лусь* — *луськати, луськання, лусьнути, луськіт, брень* — *бренькати, бренькання, бренькіт, брязь* — *брязькати, брязькання, брязькіт, хрусь* — *хруськати* і т. п.

§ 30. Коли слово кінчиться на ь, або має його в називнім відмінку, то цей ь лишається й по всіх інших формах та відмінках цього слова, напр.: *учитель* — *учителька, учительський, купець* — *купецький, ненька* — *неньці, Кузьма* — *Кузьмі, письмо, на письмі* і т. п.

3. Отвердіння шиплячих звуків.

§ 31. Шиплячі звуки *ж, ч, ш, щ* в давній українській мові були цілком м'якими; цю м'якість їх зазначають усі наші старі пам'ятки, з XI віку починаючи. Напр.: в найдавнішій великій українській пам'ятці, Збірнику Святослава 1073 р., знаходимо: *часъ 153, часть 53б, накажуться 143б, чада 71б, кашь, соудниръмь 56* і т. п.

Проте дуже рано почали шиплячі звуки в нас тверднути; так, уже в тім же Збірнику 1073 р. знаходимо поруч з м'якими шиплячими також і тверді: *часъ 116, часть 72, чада 6б* і т. п. Цей процес отвердіння шиплячих звуків закінчився для центральних українських говорів десь в XV в. В теперішній час шиплячі звуки ствердли в нашій мові майже на всім широкому просторі П; лише в деяких архаїчних говорах, в Угорщині, Буковині та Галичині ще не страчено цієї давньої м'якості шиплячих звуків (напр. у гуцулів, див. „Камінна душа“, повість Гната Хоткевича).

Правопис у всіх народів світу надзвичайно консервативний; тому й у нас зазначувано м'якість шиплячих на письмі аж до XIX віку, навіть і в XIX віці, хоча цю м'якість, як сказав я, наша мова загубила ще в XV віці.

Теперішня літературна українська мова знає лише тверді шиплячі звуки, що й зазначає на письмі, а саме: 1. На кінці слів (що колись кінчилися на *ь*): подоріж, ніч, піч, річ, жовч, миш (миша), пригорщ і т. п. 2. В коріні слів і в закінченні по шиплячих звуках пишемо *а, у, и*, а не *я, ю, і*: жар, чудо, душа, щастя, лоша, курча, княжа, жито (пишемо *і* лише тоді, коли воно з *о* або *е*: жінка). 3. В 3 особі множини часу теперішнього й budouчого в закінченні по шиплячих звуках пишемо *-ать, -уть*, а не *-ять, -ють*: біжать, бренчать (хоч ще П. Куліш в „Чорній Раді“ писав, як чернігівець: бачать 307, біжать 344, держать 296, сичать 312, кричать 295. 332. 354. 359. 369 і т. п.). 4. В приказовім способі в 2 особі однини не пишемо, як то було колись, *ь* по шиплячих: помаж, ляж, ріж, їж. 5. В прислівниках по шиплячих не пишемо *ь*: лиш, більш (колись писали: лишь). 6. Кличний відмінок муж. роду по шиплячих має *у* (а не *ю*): коржу, Івановичу. 7. В оруднім відмінковій множини пишемо: грудьми, людьми, кіньми, але: грішми. 8. В словах на *-ок* по шиплячих пишемо *о* (а не *е*, як то було вдавнину): рівчачок, бурячок, мішок, горщок. 9. В родовім відмінковій множини слів жіночого роду по шиплячих звуках пишемо *о* (а не *е*, як то було вдавнину): бочок, ручок, качок, пушок, доріжок. 10. Лише в називнім відмінковій середнього роду по здовжених шиплячих ще помітно хитання; треба писати: збіжжа, подружжа, роздоріжжа, піддашша, поберіжжа, клочча, безгрішша (хоч інколи неконсеквентно дехто пише: збіжжя, клоччя і т. п.). Так само треба писати і в місцевім відмінковій середнього роду: по обличчу, по збіжжу (а не по обличчю, по збіжжю). В вимові звичайно нема різниці між *лоша* і *безгрішша*, *курча* і *клочча* (хоч походження кінцівок різне: в перших *-л*, в других *-н*), а тому напис: безгрішшя, клоччя веде тільки до непотрібної плутанини. 11. В оруднім відмінку слів жіночого роду, коли він кінчиться шиплячим звуком, пишемо на кінці *у*, а не *ю*: річку, за пічку, цею нічку.

Старі наші пам'ятки, з традиції, звичайно м'ягчать тут шиплячі звуки; напр.: Пересопницьке Євангеліє 1556 р.: немочю Лук. 39; Житомирське Євангеліє 1571 р.: з жолцю Мт. зач. 113; Акти Полтавського мійського уряду 1665 р.: речу 35. Але в тій саме Пересопницькій Євангелії пробивається й жива народня вимова: за помочу; в Лемківськiм Псавтирi середини XVIII віку: самов рѣчу 20 б.

З правописної традиції, а не з літературної вимови, м'ягчать шиплячі в оруднім відмінковій часто й тепер деякі письменники. Але вживати *ю* по шиплячих звуках в оруднім відмінковій

неконсеквентно, бо вони в нашій мові давно вже ствердли, і тому маємо писати: жовчу, річчу, цею ніччу, за піччу, за поміччу, пригорщу, Січчу, подоріжжу, молодіжжу і т. п.

Проте в формах морфологічних часом рахуємо ще шиплячі звуки за м'яккі; так, усі слова муж. роду, що закінчуються на шиплячий звук, або слова жіночого роду на *жа, ча, ша, ща*,—усі ці слова належать в літературній мові ще до м'якої відміни (в мові народній вони давно вже відміни твердої). А тому: 1. В оруднім відмінкові однини слів муж. роду з закінченням на шиплячий звук вживаємо *-ем*, а не *-ом*: ножем, ключем, борщем. Див. § 43. 2. В оруднім відмінкові однини слів жіночого роду на *-жа, -ча, -ша, -ща* вживаємо *-єю*, а не *-ою*: іржею, кручею, ношею. Див. § 52 а.

12. Звук *е* по шиплячих звуках або по *й*, перед твердим складом, переходить в *о*: жовтий, бджола, жорстокий, чоло, чого, вчора, пшоно, шостий, шовковий, грошовий, жона, чоловік, чотири; його, йому, бойовий. Так само: сльози, льоду, польовий, сьомий, цього, всього, до нього, цьому, всьому, сьогодні. Див. § 114. Перед м'яким складом і на кінці слова *е* не переходить в *о*: жєнці, душею, ближче, лице, душе, все. Пор. §§51 а. 52. 150. 121.

4. Доля звука *р*.

§ 32. Давньо-слов'янська мова в багатьох випадках знала м'якге *р*, але вже в доісторичну пору це *р* почало тверднути. Те саме бачимо і в мові українській: колись м'якге *р* почало в нас тверднути ще в доісторичну пору, так що найперші наші літературні пам'ятки, зберігаючи звичайно *р* м'якге, мають проте дуже багато випадків і твердого *р*,—вони звичайно плутають їх. Так, в Збірнику Святославовім 1073 р. знаходимо: царю 144. 185 б і поруч царю 185. 143. 260 б, коумира 251 б і коумира 120, трапезоу 120. 185 б і трапезою 53, трапезы 78 б, сзткорю 75 і ткорю 158 і т. п.

Вже в історичну добу з бігом часу звук *р* в українській мові твердне все більше та більше; прикладів на таке отвердіння *р* в наших давніх грамотах, що до певної міри відбивають в собі живу тодішню нашу мову, надзвичайно багато; те саме знають і пам'ятники літературні. Напр.: Перемиська купча 1378 р.: мунастырь. Луцька грамота 1430 р.: писарь. Черкаська заборона 1503 р.: господара. Устав 1542 р.: Дворанъ нашихъ 17, Пивъ не варать 15. Опис Брацлавського замку 1545 р.: золотар 26, урядныки 23, господару 18. Опис Київських замків 1552 р.: чоботарь, Мозырь,

Мозыра, теперъ, монастырѣ, монастыра, монастыру, шинкарѣ, гончарѣ, млынару, бондарѣ, комарѣ, господарѣ,* господара, пушкарѣ, пушкару, слесарѣ, золотарѣ, писарѣ, писара. Книга Луцька 1582 р.: трохъ 123. 124. Словник П. Беринди 1627 р.: манастырѣ, смотру, дуру, говору, сваруся, брухъ, господарѣ, писарѣ, царѣ; і т. п. „Ключ Роз.“ 1665 р.: царъ 13 б, цесаръ 10 б, теперъ 15 б, тры 23, трынадцятую 28 б. Полтавські акти 1665—1670 р.: тры 20, дворанин 91, дворанина 29, дворанину 88, прадива 90, урад 29. 30. 31, урадом 34. 37. 47, гончар 122, овчар 23. 29. 52. 88. 101. 102. 119, писар 123, шинкар 61, гончара 122, крамара 31, з монастира 176, овчара 23. 88. 185. 190, писара 19, господару 53, гончаром 7, з овчаром 26, з овчарами 175 і т. п. „Мессія“ 1669 р.: ад прыгусъ 99, постерыюрисъ 99. Олександрія XVIII в.: чотырохъ 87.

Те саме бачимо й тепер: більшість українських говорів знають вже лише тверде *р*, хоч в багатьох місцях (Полтавщина, Харківщина, Катеринославщина, Херсонщина, південна частина Київщини, також в говорах буковинських, галицьких та угорських, в деяких містах Чернігівщини, Бесарабщини та південного Поділля) зберігається ще й м'яжке *р*.

В літературній українській мові *р* в більшості випадків вже ствердло, особливо в кінці слова та перед приголосною, а тому тут *ь* не пишемо: кобза*р*, секретар*р*, паха*р*, коса*р*, цвинтар*р*, вівтар*р*, ліка*р*, ключа*р*, монастир*р*, поводи*р*, багати*р*, цар, писар, господар, тепер, не вір, тюрма, трох, чотирох, рамці, верх, гіркий, чотири, треба, по завтрому, заверуха Кул. 352 і т. п. Але в багатьох випадках *р* ще рахується м'яжким: дрючками Коц. 36, дряпатися Кул. 222. Вхопив дрюка Гр. 121 і т. п. Так само в морфологічних формах звичайно *р* рахуємо за м'яжку приголосну: царя, вівчареві, мій господарю і т. п.

Як бачимо, наша літературна мова непослідовна що до звука *р*; ліпше було б скрізь рахувати його твердим і проводити це по всіх формах, бо без цього все будемо збиватися — де має бути тверде чи м'яжке *р*.

5. Закінчення *-ство*, *-цтво*, *-зтво*, *-ський*, *-цький*, *-зький*.

§ 33. Як зазначено вже в §§ 23—24, вдавнину приголосна що стояла перед закінченням *-стко*, *-скій*, постійно мала по собі *ь*, цеб-то була м'яккою. З часом *ь* тут зник, але позоставив по собі м'яжку вимову приголосної, або й змінив її; по зникненні *ь* приголосні збіглися й мусіли уподобитися одна одній, див. § 218. В правопису додержуємо цих правил: а. Закінчення *-ство*, *-ський* мають слова, що їх пень не кінчиться на гортанний звук: братство, баламутство, людство, сирітський, фран-

цузський, кадетський, парижський, кавказський, киргизський, студентський, городський, шведський, бабський і т. п. Це правило — етимологічне; з нього часом роблять такий виняток: Коли пень слова кінчиться на *т*, то інколи замість *-тство*, *-тський* пишуть *-цтво*, *цький*: брацтво, карпацький, кадецький. Походження: *братський*, а *тсь* по § 222 дає *ц*: брацький. б. Коли пень слова кінчиться на *с*, *х*, *ш*, то ці звуки перед *-ство*, *-ський* в правопису відпадають: черкаський, одеський, волоський, насський, підляський, птаство, чеський, товариство і т. п. Пояснення цих форм: черкасський, черкаський; нашський, насський; чехський, чесьський, чеський по § 221. в. Коли пень слова кінчиться на *г*, то воно перед *-ський*, *-ство* міняється на *ж*: Прага — пражський, поріг — запорізький. Але в теперішній час часто замість етимологічного *жс* пишуть фонетичне *з*, напр.: празький, запорізький, норвезький, ризький, острівський, петербурзький, убоцтво; так само часом пишуть паризький, хоч в вимові тут частіше чуємо *с*, див. § 221. г. Закінчення *-цтво*, *-цький* мають слова, яких пень кінчиться на *к*, *ч*, *ць*: козацтво, парубоцтво, бурсацький, кріпацтво, юнацтво, ткацтво, молодецький, купецький, грецький, Гадяцький, Прилуцький і т. п. Пояснення цих форм: козацьство, козацьство, козацтво; ткацьство, ткацтво; купецьство, купецтво, див § 221.

б. Сполучення *зч*, *сч* — *жч*, *шч*.

§ 34. В українській мові свистячі звуки перед шиплячими самі переходять на шиплячі, по § 223, а тому сполучення *зч* та *сч* звичайно переходять на *жч* та *шч*; пишемо фонетично *жч* замість *зч*, а замість *шч* пишемо *шч* (а часом і замість *жч* пишуть, як і вимовляють, *шч*): бряжчати, показжчик, прикажжчик, ближчий, нижчий, вужчий, дужчий, подужчати, поближчати; перепищик, вищий, кращий, перевищати, покращати, шастя, щасливий і т. п. Етимологічний напис: показжчик, брязчати і т. п. потроху вступає місце фонетичному; в Галичині ще міцно держиться етимологічне *красший*, *висший* і т. п.

7. Зміна звуків задньопіднебінних та свистячих.

§ 35. Задньопіднебінні звуки *г*, *к*, *х* ще з праслов'янської доби перед т. зв. „м'якими“ *є*, *и*, *я*, *ь*, а також перед *і* змінюються на шиплячі *ж*, *ч*, *ш*, напр.: нога—ніжка (з ножька), рука—ручка, дух—душа. Трохи пізніше, але теж ще з праслов'янської

доби, ці шиплячі, що повстають з *г, к, х*, почали мінятися на свистячі *з, и, с*, напр: на нозі, на руці, в усі.

Таким чином в українській мові збільшилося число випадків, коли збіглися звуки шиплячі з свистячими, чи навпаки, див. про це §§ 221—224. Збігшися, почали змінюватися далі. Для правопису цікава їх доля перед шиплячою *ч*, а саме: а. Звуки *к* і *ць* перед *ч* дають *ч*, напр.: козак—козаччина, турок—Туреччина, гайдамачина, Хмельниччина, Словаччина, німець—Німеччина і т. п. б. Звуки *г* і *з* перед *ч* дають *ж*, напр.: Палажчин, брязкіт—бряжчати, показати—покажчик, пор. § 34. в. Звуки *х* і *с* перед *ч* дають *ш*, а сполучення *шч* пишемо через *щ*, напр.: волох—Волощина, ліс—ліщина, поліщук, Русь—рущити, польщити, колесо—коліща, мщина, піщаний і т. п.

8. Подвоєння приголосних.

§ 36. а. *Подвоюватись* (здовжуватись) приголосний звук може лише тоді, коли він знаходиться між голосними, або з початку слова чи складу: Хмельниччина, козаччина, Німеччина, Туреччина, Словаччина; священник, буденний, кінний, кіннота, годинник, письменник, ссати, ззути, вводити, ляти; зілля, насіння, життя, суддя, колосся, ніччу, за пиччу, міддю; § 52 б. 55 а. б. В кінці слова, а також коли перед нею або по ній йде якась інша приголосна, приголосна не подвоюється: смертю, милосердя, оповідань і т. п. Див. § 55 в. в. Ніколи не подвоюються звуки стверділі, а саме: губні *б, п, в, м, ф*, задньо-піднебінні *г, к, х*, а також звуки *р* і *ш*; § 55 б.

Через те, що звук *р* частенько звучить в українських говорах ще м'якко (§ 32), часом подвоюють і *р* і пишуть: подвір'ря, Підгір'ря, але ліпше писати: подвір'я, Підгір'я, пір'я, узгір'я і т. п.; § 37 б. Подвоєння приголосних в чужих словах див. § 307.

9. Паєрик чи апостроф.

§ 37. а. Між губними звуками *б, п, в, м* і йотованими голосними *я, ї, є, ю* ставимо апостроф, по давньому — паєрик', а не *ь*: б'ю з к'ю, б'ється, баб'ячий, безхліб'я, голуб'ята, п'ять, п'ятниця, п'ята, реп'яхи, пуп'янок, пов'язати, в'язи, в'язня, в'ялий, в'юн, безголов'я, в'язнути, м'який, тім'я, вим'я, плім'я, м'ясо, ім'я, м'яло, м'ясниці, рум'яний, в сім'ї, на тім'ї.

Без апострофа пишемо лише слова: звязок, рідзвяний, святый, свято, цвях, горохвяний, мертвяк, дзвякати, медвяний, свят-

кувати, морквяний, тьяний, бо так ці слова й вимовляємо. Пор. § 308. 429.

б. Апострофа ставимо й по *р* в словах, що колись кінчилися на -*рїє*, -*рїє*, замість подвоєння *р*, на місці заниклого *ї* чи *ь*, напр.: подвїр'я, межигір'я, згїр'я, повечір'я, підгїр'я, узгїр'я, пїр'я, передмур'я, зневїр'я, а також: бур'ян, з матїрю і т. п.

Але апострофа не ставимо в давніх *ря*, *рл*, пишемо тільки *р*: рясний, рябий, довіряти, рятувати, варять, рядно, курячий, курятина, ряд, рядок, ряст, буря, варяг, буряк, буряковий, курява і т. п.

в. По приростках, що кінчаються на приголосний звук, перед йотованою голосною ставимо апострофа: з'їхати, під'їхати, об'їхати, з'ясувати, без'язикий, з'єднаний, об'єднаний, з'їсти (і ззісти), роз'яснити, від'їзд, з'їзд, роз'їздитися, в'їдатися.

Коли по таким приросткові йде твердий голосний звук, а не йотований, тоді апострофа по приросткові не ставимо, бо в таким випадкові приростка не вимовляємо різко відокремленим від дальшої частини слова: зокрема, відокремити, обоснувати і т. п.

г. Замість м'я, м'ю, м'ї, м'є часто буває мня, мню, мні, мнє: мнякий, імня, вимню, мняч, семня, мнясо, мнята, тімне і т. п. Така вимова дуже поширена в народніх говорах, але в літературній мові вона не часта, — тут більше тримається традиційний правопис. Мав компанію в мняча, Свідницький 39.

д. Про апострофа в чужих словах див. § 308.

В українській письменності з найдавнішого часу на місці давнього *и* з'являється *ь*, пізніше *з*, напр.: *блѣть*, *Марья* і т. п. В грамотах українських XV — XVII віків знаходимо: *жабѣе*, *дерекѣемз*, *Марза*, *зз* Григорѣемз, *демзлнз*, *здорокзе*, *бзючн* і т. п. Остріжський збірник 1588 р.: *оѣзаклѣетз* 99, *ззедночєньє* 70 і *обьяклѣютз* 35 б, *бѣущє* 74 б. Дуже рано замість *ь* чи *з* в таких випадках з'являється паєрик над губною буквою, напр.: Остріжський Збірник 1588 р. 99: *об'яснѣючн*, в київ. Требнику 1646 р. ст. 552: *здороб'є*, в львів. Апостолі 1639 р. л. 9 передмови: *нап'ютз*, л. 43: *об'емз* і т. п.

Так само ставили перше *ь* чи *з*, а потім почали ставити паєрика над приголосною приставки перед йотованою голосною: *роззѣхали*, *обзѣханыхз*, *ззѣхавшисл* *одзѣхалз* і т. п.; Стратинський Службник 1604 р. ст. 274: *пред'идѣтз*, Євангелія Львів. 1636 р. л. 413: *об'ясненл*, Еводія 1642 р. л. 3: *об'яснѣю*; „Ключ Розуміння“ Іоанікія Галятовського 1665 р.: *з'єднѣлз* 12, *з'об'єжлѣтз* 21 б,

З'єднoчнaлa 23 б, Апoстoл лъвiвськ. 1666 р. передмoвa: ъб'лкитъ,
Пoлтaвськi aкти 1666 р. 76: з'илoгa, Oлeкcaндрiя XVIII в. ст. 62:
oб'нхакъ i т. п. Цьoгo сaмoгo спoсoбу писaння з пaeриком вжи-
вae й нoвoчacний цeркoвнo-слoв'янський пpaвoпис.

В дaвнiм письмeнствi при спoлучeннi губних звукiв з йoтo-
вaними гoлoсними звичaйнo пaeрика нe стaвили: нмa, пaмaть,
пaть, мaсo, плeмa i т. п. Губнi звуки пoчaли твeрднyти щe дo
XI-гo вiкy; пiзнiщe, кoли цe oтвeрдiння стaлo дyжe пoмiтним,
пoявляeтьсa тaкий нaпис, як, скaжeмo, в Oписy Кийв. зaмкiв
1552 рoкy: нa ймьa, a звiдci бyв yжe прoстий шлaх й дo тaких
вирaзiв, як нм'a, п'aть, м'aсo i т. п., цeб-тo дo тoгo пpaвoписy,
якoгo вживae yкpaїнськe письмeнствo й сьoгoднi.

Тiльки трeбa пiдкрeслити, щo aпoстрoфa вдaвнину стaвили
нaд гyбнoю бyквoю, a нe пo нiй, чeрeз щo слoвo цим aпoстрoфoм
нiкoли нe рoзривaлoся: пaмaть, ъб'лкaю i т. п.¹

Нoвe yкpaїнськe письмeнствo тpaдицiйнo прoдoвжyвaлo
дaвнiй пpaвoпис, i в пoдiбних випaдкaх писaлo ъ, ѝ, aбo стaвилo
aпoстрoфa, aлe нe пoслiдoвнo. Щe П. Кyлиш, нaпр, в пeрeдклaдi
Ioвa писaв: сiм'я 35, м'ясивa 47, пaм'яткy XV, oпaм'ятyйсь 39,
п'є 33, пoв'їдaлись 44, пoмiр'я 58, звiр'я 59, мaтiр'ю 38 i т. п.

Дo нoвoгo yкpaїнськoгo письмeнствa вiднoвив стaрoгo aпo-
стрoфa i пoчaв йoгo пoслiдoвнo вживaти чи нe пeрший М. Гaт-
цyк, який в свoй "Aбeтцi" 1861 р. писaв: б'ють i т. п. З тoгo чaсy
вживaння aпoстрoфa пo гyбних звукaх стae вce бiльшe й бiльшe
пoслiдoвним. Aпoстрoфa yживaв слaвний мoвoзнaвeць A. Пoтeбня;
з aпoстрoфoм вивaв Є. Жeлeхiвський свoгo Слoвникa 1886 р., aлe
писaв йoгo тiльки пo пpистaвкaх: з'юшити, з'явитися, пiд'яремний
i т. п. Б. Гpинчeнкo в свoїх писaннях (a тaкoж i в вiдoмiм Слoв-
никy йoгo рeдaкцiї) вжe пoстiйнo й пoслiдoвнo вживaв пaeрика
й писaв: п'ять, м'яco, в'ялий i т. п.

Тaким чинoм yживaння aпoстрoфa в нoвoчacнiм yкpaїнськiм
письмeнствi вeдe свiй пoчaтoк вiд нaшoї глiбoкoї дaвнини. Нa
жaль тiльки, в нoвий чaс пoчaли вживaти нe пeрeтинки нaд бyк-
вoю, aлe вгoрi пo бyквi, a чeрeз тe слoвo дyжe нeзгpaбнo
й шкiдливo для oчeй рoзривaeтьсa нa двi чaстинi. Стaлoся цe
тoмy, щo дpyкaрнi, нaпoвнeнi шpифтoм poсiйським, звичaйнo
нe мaли й дoсi нe мaють шpифтy спeцiяльнo yкpaїнськoгo, a тoмy
дoвeлoся вжити для зaзнaчeння oтвeрдiння гyбних нeвiдпoвiднo-

1. Нa жaль, дpyкaрня, дe вiдpyкyвaнo цю книжкy, нe мae дaвнiх
aпoстрoфiв нaд бyквoю, a тoмy дoвeлoся слoвo рoзривaти iншим знaкoм.

го способу, — ставити перетинку вгорі *по* губній замість *над* нею. Дивно, що ані в Києві, ані в Харкові ще й досі не відлито відповідних потрібних літер, — звуків *б, п, в, м, ф, р* з паєриком над ними, чи з вирізкою коло них, щоб можна було паєрика надставити, як то було в давнім українським шрифті.

Апострофом зазначаємо важливу ознаку української фонетики — отвердіння губних звуків, таке отвердіння, якого не знають інші слов'янські мови. Без зазначення апострофом ця цікава особливість не кидалась би й на письмі в очі, а в школі, при навчанні дітей, це приводило б до непотрібних непорозумінь. Річ у тому, що українець, хоч в його мові й отверділи губні звуки, проте вміє вимовити правильно й склади *бе, ня, мя, вю* і т. п., відмінні від *б'е, п'я, м'я, в'ю*. Напр. інтелігентний українець легко вимовляє слова: П'яст, Б'ялик, П'ясецький, вестибюль, бель-вю, Мякотин, бюро, бюлетень, Коб'як, бюст, кав'ярня, Сем'юнов і т. п. А то для того, що і в своїй рідній мові українець знає, хоч не часто, і м'ягкими ці самі звуки, напр.: *бе, бека, св'ятий, черв'як, рядно, р'ясний* і др. Вживання апострофа дає змогу відразу сказати, з чим маємо діло хоча б в таких формах: *бе* і *б'е*, П'ясти і п'ясти, вар'ят і варять, зіхати і з'їхати, зять і з'ять і т. п.

В письменстві галицьким звичайно не вживають апострофа і пишуть: *п'ять, імя, дев'ять* і т. п., хоч у львівських виданнях XVII—XVIII в. звичайно писали: *п'а́ть, нм'я́, дєк'а́ть* і т. п. Але під час збільшеного російського впливу до Галичини зайшов з кінця XVIII в. і російський спосіб писання: *пять, девять, мяо* і т. п., хоч по приставках апострофа ставлять і тут; напр. у Маковея в „Ярошенко“: *з'їли 33, об'їхав 40, над'їдуть 54* і т. п., *цеб-то* так, як подібні форми звичайно писалися й пишуться в церковних книжках аж до тепер. В східно-українських говорах, що лягли в основу загальної нашої літературної мови, розрізняють вимову *бур'ян* від *бур'як*, тоді як в західно-українських говорах дійсно виразно вимовляють: *р'ясний, заговор'ювати, бур'я, р'яд* і т. п., в той час як літературна східно-українська вимова знає в цих словах тільки м'ягке *р*: *рясний, заговорювати, бур'я, ряд*. Відчуваючи, що отвердіння губних звуків треба зазначати й на письмі, Франко писав в першому виданні „З вершин і низин“: *сім'я 97, об'явилась 128* і т. п. В галицьких газетах можна стріти такі написи, як Сем'юнов („Вперед“ № 279 за 1920 р.), тоді як правдива вимова — Сем'юнов; пор. ще „Діло“ № 10316: *Оп'юла*. У Франка, в „Івані Вишенським“ 59 знаходимо ви-

раз: *весь*, і на Великій Україні не кожний догадається, що то значить: *в'ється*.

Інші слов'янські народи не вживають апострофа, бо мають в своїй азбуці *j*, котра дає повну змогу оминати його; напр. польські *zjawisko, zjasować* і т. п. Коли б до української азбуки, за прикладом сербів, завести *j* (як був завів її до своїх писань Драгоманив), тоді б можна легко оминати апострофа, напр.: ім'я, п'ять, б'ю, в'ялий і т. п. Зазначу ще, що по новому російському правопису пишуть тепер об'явлення, а не обяв'леніе — цеб-то і в Росії стали вживати давнього “паєрика” (апострофа).

Б. МОРФОЛОГІЯ.

І. Речівник.

А. МУЖЕСЬКИЙ РІД.

1. Відміна речівників мужеського роду.¹

§ 38. Відміна речівників *мужеського* роду буває: 1. *тверда*—коли слово кінчиться на твердий приголосний звук, або на *-а, -о*; і 2. *м'ягка*—коли слово кінчиться на *-ь, -й*, або на звуки, що вдавнину були м'якими, а саме — на шиплячий *-ж, -ч, -ш, щ* і на *-ар, ир*.

§ 39. *Родовий* відмінок однини муж. р. від назв живих, — осіб та звірят, від назв днів тижня, місяців, мір, ваги та монет, а також від назви окремих річей, має закінчення *а, я*: *батька, Івана, брата; коня, вовка; з понеділка, вівтірка, четверга, січня, травня, червня, липня, серпня, вересня, жовтня, листопада, грудня, гарця, фунта, метра; карбованця, рубля; плуга, серпа, ножа*. Див. § 309; „Чистота“ § 16.

§ 40. *Родовий* відмінок м. р. однини дуже часто має закінчення *-у, -ю*, а саме, — від імен неживих, уявних (abstracta), збірних, матеріальних, а також від слів, взятих з чужих мов: з *переляку, сміху, народу, розуму, краю, стиду; лісу, снігу, льоду,*

1. Відміну речівників, як і других частин річі, подаю коротко, бо про це пишу докладно в своїй книжці: „Чистота й правильність української мови“, Львів, 1925 р., куди й відсилаю читачів. Цю свою працю скорочено називаю „Чистота“.

шовку, піску, попелу, лою, цукру; університету, факту, статуту, процесу, контракту. Див. § 309; „Чистота“ § 17.

§ 41. В давальнім відмінкові однини в словах м. р. твердої відміни треба писати закінчення *-ові*, а в словах м'якої відміни *-еві* (а не *-ові*): батькові, коневі, учителеві, гостеві, кобзареві, монастиреві, цареві, учневі, родичеві, купцеві, молодцеві, паничеві, Василеві, товаришеві. Пор. § 63. Слова на *-ій* мають закінчення *єві*: краєві, раєві, гаєві. „Чистота“ § 20—21. В Галичині в цих закінченнях на кінці пишуть по-давньому *и*: братови, купцеви, козакови.

Вдавнину були закінчення *-эки*, *-єки*, напр.: Петроки, господеки; від них повстали зах.-укр. Петрови, Господеви. Але давні, бо вже з XIV в. відомі з пам'яток, і форми на *-экъ*, *-єкъ*, що дали українські Петрові, Господеві. Пор. в „Скарбниці“ Галлятовського 1676 р.: *цесарэкъ* 25, *быхэкъ* 28 і т. п.

§ 42. *Кличний* відмінок однини мужеського р. має такі закінчення: 1. *е*—для слів твердої відміни: брате, Іване, Пилипе; 2. *ю*—для слів м'якої відміни: коню, учителю, кобзарю, царю, гостю, князю, Василю; 3. *у*—для слів, що мають в закінченні *-г*, *-к*, *-х* та шиплячий, а також для деяких окремих: братіку, конику, соколику, голубчику, Павловичу, батьку, синопьку, сину, саду, дому, меду, гріху, духу, тату. 4. Слова на *-ець* мають кличний відмінок на *-че*: молодче, хлопче, голубче. 5. Звуки *г*, *к*, *х* в кличнім відмінкові перед *е* змінюються на *ж*, *ч*, *ш*: Боже, козаче, ляше (і ляху), Святий Душе (і Духу); § 35. Див. „Чистота“ § 22.

§ 43. В словах муж. і середнього роду в *оруднім* відмінкові однини в твердій відміні треба писати *-ом*, а в м'якій *-ем* (а не *-ьом*): столом, конем, полем, Василем, ножем, мечем, ковшем, борщем, гостем, кравцем, учителем, учнем, царем, тягарем, кобзарем, товаришем. Пор. § 41; „Чистота“ § 23. Слова на *-ій* мають закінчення на *-єм* (а не на *-йом*): краєм, раєм, гаєм, роєм, колієм, покоєм, трамваєм.

§ 44. а. *Місцевий* відмінок однини м. р. кінчиться на *і*: на столі, на ножі, на кінці, в царі, на дворі. б. Але у слів на *-ій*, а також у слів, що мають в закінченні *г*, *к* або *х*, і в деяких односкладових, буває закінчення *-у*, *ю*: на краю, в раю, на дубочку, на гвіздочку, в батьку, в снігу, на духу, в страху. Пор. § 65. 83. в. Часто вживається закінчення давального відмінку замість місцевого: по братові, на батькові, в цім випадкові. Пор. § 65. 83. „Чистота“ § 24.

§ 45. *Називний* відмінок множини муж. роду має такі закінчення: 1. *-и* — для слів твердої відміни: *воли, вовки, пороги, вороги, духи, парубки*; 2. *-і* для слів м'якої відміни: *коні, кобзарі, кінці, товариші, ножі, гроші, куші, паничі*; 3. *-ї* для слів на *-й*: *краї, рої*. 4. Інколи давнє закінчення двійні *-а*: *повода, рукава, ґрунта, світа, вўси і вўса, холода*. 5. Слова на *-ин* гублять це *-ин* і мають давнє закінчення *-е*: *селяне, горожане, громадяне, мішане, слов'яне, галичане, татаре, болгаре, люде*.

Слова на *-ин, -инз* вдавнину звичайно кінчилися в цім відмінку на *-є*, напр.: *гамаряне, римляне*; Збірник 1073 р.: *юпутьяне* 136 б; Збірник 1076 р.: *гражданє*. Іпатський літопис: *коуряне* 496, *гражанє* 517. Опис Київських замків 1552 р.: *хрестьяне, земляне, княне*. Словник П. Беринди 1627 р.: *селяне* 132 і т. п. Але з давнього часу появляється тут, під впливом звичайного закінчення слів твердої відміни, і закінчення *-и*, напр.: в Іпатськiм літопису маємо *галичани*, хоч, правда, таке закінчення рідке. Для послідовности правопису (а закінчення *-е* на кінці слова, як неґаголошене, по § 6 вимовляється за *и*) часом наші письменники пишуть: *селяни, галичани*, хоч такий правопис грішить проти етимологічно-історичного правопису.

Люде — це правильна форма множини від давнього *людинь*; мн. була: *людье, людье, люде*. Письменники на В. У. звичайно пишуть *люде*; в Г. частіше — *люди*: Засміються злі *люде*, Шевч. 19. Їхали *люде*, Гр. 327. *Люде* Коц. 14. Куліш все писав *люде* 8. 84. 148. 359. „Ключ Розуміння“ І. Галатівського 1665 р: *Люде* 1. 27 б. 41 б.

6. Частого вдавнину закінчення *-ове* літературна укр. мова вже не знає; вона зберегла його в однім слові: *панове*. Форма *панове* збереглася не тільки під впливом польського *panowie*, але ще й тому, що довго вживалася на Україні як суловий термін: *панокє суддн*.

§ 46. *Родовий* відмінок множини муж. р. має такі закінчення: 1. *-ів* — для слів твердої й м'якої відміни: *панів, учителів, ножів*; при цім давні *о* або *є* змінюються тут на *і*, напр.: *столів*, див. „Чистота“ § 19. 2. *-їв* — для слів на *-й*: *країв, роїв*; 3. Чиста основа — для слів на *-ин*: *селян, татар, слов'ян, мішан, болгар*; 4. *-ей* — тільки для слів: *коней, грошей, гостей і людей*; в Галичині замість *-ей* пишуть *-ий*: *коний*.

Закінчення *-ей* та *-ий* — це остатки давньої відміни на *і*; родовий множини в цій відміні для слів мужеського чи жіночого роду мав звичайно *-ий*, напр.: *пжтий, костий, людий*, звідсі зах.-укр. форми *костий, людий* і т. п. Але поруч з таким закінченням

від глибокої давнини відоме й закінчення *-ьй*, напр, *костьй*, *людьй*, або й просто *-ей*; так, в Зографській Євангелії X—XI в. маємо *костен*, *дкьрен*, *люден*; в Синайському Псавтиру XI в.: *люден*, *дзнен*; в Синайському Требнику XI в.: *люден*, *колѣзнен*, *скрзвен*, *дѣтен*, *дкьрен*, *гжслен* і т. д.; звідси пішли східно-українські форми: *людей*, *дітей* і т. д.

§ 47. В *оруднім* відмінковій множині м. р. лише ось ці слова мають закінчення *-ьми* (замість *-ями*): *кіньми*, *гістьми*, *людьми*, *дітьми*, *грішми*, *грудьми*. Див. §§ 56. 68.

2. Відміна слів на *-р*.

§ 48. Слова, що закінчуються на *-р*, відмінюються ріжно, — то по м'ягкій відміні, то по твердій, то по мішаній. А це все тому, що звук *р* в українській мові був колись м'яким, і таким залишився ще й досі в багатьох місцях України (див. § 32), але в більшості говорів України *р* ствердло уже віддавна.

Чужі слова в нашій мові, що кінчаться на *р*, до певної міри підпали тій самій долі: в одних місцях таке *р* вже українізувалося, особливо в словах давніх, і вимовляється м'яко, в більшості лишають його незмінним, бо й своє *р* мають твердим, — це переважно слова молодшого походження.

Слова на *-р*, що до їх відміни, можна поділити на такі групи.

1. Слова на *-ар*, що в більшості визначають особу, яка виконує певну працю чи уряд, належать до м'якої відміни; вони вдавнину кінчилися на *-арь*. Слова цієї групи відмінюються так: *цар*, *царя*, *цареві*, *царем*, о *царю*, в *царі*; множина: *царі*, *царів*, *царям*, *царями*, на *царях*.

До цієї групи належать слова: *вівчар*, *владар*, *володар*, *воротар*, *гаптар*, *гарбар*, *грабар*, *гончар*, *господар*, *дзвонар*, *дикар*, *димар*, *друкар*, *дукар*, *живвар*, *звіздар*, *злидар*, *золотар*, *календар* (коліндар), *келар*, *кесар*, *книгар*, *кобзар*, *кожухар*, *комар*, *косар*, *крамар*, *кухар*, *ледар*, *лимар*, *линтвар*, *лихвар*, *лицар*, *лікар*, *ліхтар*, *лодар*, *ложкар*, *млинар*, *орендар*, *пачкар*, *пекар*, *писар*, *плугатар*, *почтар*, *проводар*, *пушкар*, *рибар*, *римар*, *рицар*, *різбар*, *секретар*, *скотар*, *слюсар*, *сницар*, *сухар*, *титар*, *токар*, *хабар*, *цар*, *цвинтар*, *цісар*, *чагар*, *шахвар*, *шинкар*, *шпиґинар*, *штукар* і т. п.

2. По м'ягкій відміні змінюються й отсі слова на *-ир*: *баґатир*, *козир*, *монастир*, *поводир*, *проводир*, *псавтир*, *пузир*, *ясир*.

3. Отсі слова на *-ар* змінюються по твердій відміні, по зразку: *базар*, з *базару* (*ра*), *базару* (*рові*), *базаром*, о *базаре*, на *базарі*; множина: *базарі*, *базарів*, *базарам*, *базарами*, на *базарах*.

Сюди належать слова: амбар, антиквар, архивар, базар, ветеринар, волосожар, гусар, жандар, кашовар, куховар, пивовар, потвар, самовар, сахар, товар, узвар, хлібодар, шар, яничар. Наголос в цих словах незмінний, цеб-то при відміні слова зостається на тім самім складі.

4. Ось ці слова на *-р* відмінюються по твердій відміні, але мають називний відмінок множини ще по м'ягкій відміні на *-ри* (а не на *-ри*): аптекар, бібліотекар, Захар, каламар, Лазар, паламар, пожар, семинар, снігар, тягар і др.

5. Слова, що закінчуються на *-яр* (*-ляр*, *-няр* і *-тяр*), відмінюються по твердій відміні, але їх називний множини відмінюється ще по м'ягкій відміні, цеб-то має закінчення *-ри* (а не *-ри*); сюди належать: вапняр, вугляр, гусяр, дротяр, дьогтяр, каменяр, коминар, котляр, маляр, масляр, махляр, повістяр, сідляр, смоляр, столяр, тесляр, шкляр, школяр і др.

6. Усі інші слова на *-р*, як свої, так і численні чужі слова (на *-ер*, *-ір*, *-ор*, *-ур*), звичайно відмінюються по твердій відміні; лише отсі слова в називнім відмінкові множини мають ще *-ри* (а не *-ри*): панцер, лагер, швагер, звір, доктор, кляштор, губернатор, знахор, цензор, посесор, дівчур, каптур, качур, кнур, лобур, стовбур, ящур, шур і др. Більшість цих слів наголос в називнім відмінкові множини мають на кінці слова.

Б. ЖІНОЧИЙ РІД.

1. Відміна слів жіночого роду.

§ 49. Відміна іменників жіночого роду буває: 1. *Тверда*— коли слово кінчиться на *-а*: нога, рука. 2. *М'ягка*— коли слово кінчиться на *-я*, *-жа*, *-ча*, *-ша*, *-ща*: земля, молодиця, сажа, круча, ноша, пуша. 3. *Приголосна*— коли слово кінчиться на *ь*, цеб-то на м'ягкий приголосний звук (*дъ*, *зъ*, *лъ*, *нъ*, *съ*, *ть*, *ць*) або на звук, що колись був м'ягким, а тепер стверд (див. § 19), а саме на губний *б*, *в* чи шиплячий *ж*, *ч*, *ш*, *щ*: мідь, сіль, міць, кров, подоріж, ніч, пригорц.

§ 50. *Родовий* відмінок слів жіночого р. однини має закінчення: 1. *-и*— для слів твердої та приголосної відміні: ноги, руки, мухи; соли, сповіди, з радости, ночи, з пригорщи, без подорожи, не до любови; 2. *-і*— для слів м'ягкої відміні: землі, стани, одежі, кручі, ноші, пущі, молодиці.

Вдавніну слова м'ягкої відміні мали такі закінчення: родовий однини *землѣ*, давальний і місцевий *іземли*, називний та знахідний множини — *землѣ*. З часом закінчення *ѣ* увірвалося

й до відмінків давального та місцевого однини, а тому в теперішній час усі ці 5 відмінків однаково закінчуються на *-i*. Але в Галичині тут послідовно зам. *и* маємо *и*, а не *i*, напр. у Франка „З вершин“: на землі (рима: підвели) 178, в тій хвили (рима — охрестили) 150. Книга Луцька 1561 р.: при мощи 32, 1572 р.: въ пивниці 93.

§ 51. *Давальний* та *місцевий* відм. однини слів жін. р. всіх відмін закінчуються завжди на *-i*: воді, на горі, в землі, на вербі, молодиці, на солі. В словах приголосної відміни в цих відмінках пишуть закінчення: а) на Великій Україні *-i*: в солі, на печі, в крові, на тині, часті, але: в осени; б) в Галичині *-и*: в соли, тини, на печи, в крові, в часті.

§ 51а. *Кличний* відмінок однини ж. р. має такі закінчення: 1. *-о* — для слів твердої відміни: мамо, бабо; 2. *-е* (а не *-ьо*) — для слів м'якої та приголосної відмін: земле, душе, круче, пуше, соле, ноче; див. § 31¹². 3. *-ю* — для слів здрібнілих та псливих: мамуню, титуню, Стефцю. „Чистота“ § 44.

§ 52. а) *Орудний* відмінок ж. р. в твердій відміні кінчиться на *-ою*, а в м'якій — на *-єю* (а не *-ьою*, пор. 31¹²): водою, землею, попадею, молодницею, їжею, стелею, душею, кручею, пушею, піснею, лялею, вишнею. Пор. § 82. б) В словах приголосної відміни в оруднім відмінкові: 1. *о* та *е* переходять на *i*, § 12², 2. приголосна, коли вона не губна і коли стоїть між голосними, подвоюється (див. § 36, 60), 3. на кінці пишемо *-ю*, а по шиплячих *-у* (по § 31): сіллю, ціллю, тінню, міддю, маззю, віссю, міццю; вдячністю, кістю; річчу, ніччу, поміччу, піччу; смертю, лагідністю, терпеливістю, прихильністю, любов'ю, крив'ю (а також: кров'ю, кров'єю), матір'ю. Архаїчних форм: річею, цілею, смертею, нетерпеливостію, помочею і т. інш. літературна українська мова вже не вживає; „Чистота“ § 45.

§ 53. Форм *орудного* відмінку однини ж. р. на *-ов*, *-ев* або *-ой*, *-ей*, як місцевих, літературна українська мова не вживає: з доброю сестрою (а не з добров сестров чи з доброй сестрой). „Чистота“ § 45. В *оруднім* відмінкові однини ж. р. треба писати *ою* (а не *ую*): з роботою, з голотою, хатою. Пор. § 17. 80.

§ 54. *Називний* відмінок множини ж. р. має такі закінчення: 1. *-и* — для слів твердої відміни: гори, руки, ноги, мухи; 2. *-і* — для слів м'якої відміни: землі, дині, молодиці, кручі, пущі. 3. В словах приголосної відміни: а) на В. Україні *-і*: — ці часті, ці печі; в Галичині *-и* — сі часті, сі печі.

§ 55. *Родовий* відмінок множини слів ж. р. має таке закінчення: а) Звичайно — чиста основа: рук, ніг, мух. Для милозвучності іноді вставляється тут *о* або *е*: *буков, відьом, моливтов, верстов, сестер, сосон і сосен, корчем, крапель, земель*. Пор. § 66. „Чистота“ § 47. б) Слова на *-ня* мають *-ь*: *пісень, вишень, черешень*. в) Слова на *-ці* мають *-ів*: *ласощів, пахощів, любощів, радощів, святощів, заздрощів, мошів*; також: *матерів*. г) В словах приголосної відміни в закінченні *родового* відмінка множини ж. р. пишуть: 1. На Вел. Україні: *-ей*: *дверей, гусей, сіней, ночей, грудей, частей, тіней*, § 46. 2. В Галичині: *-ий*: *дверий, гусий, сіний*.

§ 56. *Орудний* відмінок множини слів ж. р. приголосної відміни має закінчення: а) Основне, давнє *-ьми*: *грудьми, сіньми, кістьми*. Див. § 47, 68. б) Нове, частіше *-ями, -ами*: *тінями, вісьми, ногами, річями*. „Чистота“ § 48, 49.

2. Форми приголосної відміни на *-і* чи *-и*.

§ 57. В українській літературній мові слова приголосної відміни в родовім, давальнім та місцевім відмінках однини та в називнім і причиновім множини звичайно вимовляються на *-і*, особливо по шиплячих, напр.: з *печі, з ночі, без солі (соли), з пригорщі, в ночі, в тіні, ці ночі, тіні, кості, вісті* і т. п. І тільки в родовім відмінкові однини частенько вживається ще давнього закінчення *-и*: *соли, з радости, з молодости*; так само давальний та місцевий в двох випадках: *почасти, в осени*. В західно-українських говорах усі ці відмінки зберігають своє давнє закінчення *-и* ще й до сьогодні, напр.: з *ночі, в ночі, сі ночі, вісти* і т. п.

Усі ці відмінки вдавнину кінчилися на *-и*, а саме:

	Давнє:	західно-укр.	Сучаснє:	Східно-укр.
G ¹ :	чѣсти костѣ ночѣ	-и	-и, -і	-і
D ¹ :	чѣсти костѣ ночѣ	-и	-і	-і
L ¹ :	чѣсти костѣ ночѣ	-и	-і	-і
N. ³ Ac. ³ :	чѣсти костѣ ночѣ	-и	-і	-і

Давнє закінчення *-и* має дати в нашій мові тільки *-и*, тому нормальними формами для всіх цих відмінків у нас мали б бути: з *печи, без соли, без чести, тій вісти, в тіни, всі кості, наші вісти* і т. п., цеб-то так, як цих форм звичайно вживається в західно-українських говорах.

Але з найдавнішого часу слова цієї відміни підпали великому впливові відмін м'якої та твердої з їх *-ѣ, і* в закінченні родового, давального й місцевого однини та називного й причинового множини. Цей вплив зробив те, що вже рано повстали нові форми на *-і* замість *-и*, які й панують тепер в східноукраїнських говорах. Допомогло тому й те, що шиплячі звуки були вдавнину м'якими; от чому в цих формах без винятків по шиплячих панує *-і*, а не *-и*.

Зрештою, процес цей у нас не скінчився ще, в різних місцевостях відбувається він ріжно, і то не тільки в нас, але й у інших слов'янських народів. Ось тому в цім випадкові немає в нашім правопису одноманітності. Предложення де-кого писати *-и* в цих формах лише по двох приголосних цілком безпідставне і науково не оправдане.

В. СЕРЕДНІЙ РІД.

1. Відміна слів середнього роду.

§ 58. Відміна слів середнього роду буває: 1. *Тверда* — коли слово кінчиться на *о*, напр.: вікно. 2. *М'ягка* — коли слово кінчиться на *-е, -я, -жжа, -чча, -шша*: поле, життя, роздоріжжа, клочча, безгрішша. 3. *Приголосна* — коли слово кінчиться на *-я*, що походить з давнього *ѣ*, напр.: ягня, ім'я, теля.

§ 59. В середнім роді відмінки називний, знахідний та кличний усіх відмін однакові.

§ 60. Слова *середнього* роду на *я* (по шиплячих тепер *а*): а) Подвоюють (здовжують) приголосний звук перед *-я*: життя, сміття, багаття, почуття, заняття, браття, весілля, Поділля, зілля, похмілля, волосся, Поросся, безладдя, мотуззя, галуззя, звання, оповідання; збіжжа, Запоріжжа, клочча, безгрішша, батіжжа. Див. § 31. б) Губні звуки *б, п, в, м* і звук *р* в цих випадках не подвоюються: безхліб'я, безголов'я, пір'я, подвір'я. Див. § 37. в) Приголосний звук може подвоюватися лише тоді, коли він знаходиться між голосними; в противному разі він не подвоюється: листя, щастя, милосердя. Див. § 36. 52б. г) На кінці таких слів пишемо *-я* (давнє *-є*), по шиплячих *-а*: життя, весілля, збіжжа. Див. § 31, „Чистота“ § 51. д) Подвоєний звук при відміні слова залишається у всіх формах, виключаючи лише родового множини, див. § 67.

Українські слова середнього роду на *-я* зо здовженою перед ним приголосною повстали з давніх слів на *-иѣ, -ьѣ*; процес

зміни йшов ось так: *жигнѣ* — *житъѣ* — *житьѣ* — *житътьѣ* — *житте* — *жите*. Форми на *-ѣ* — це давні наші форми, що й тепер ще панують в північних українських говірках і в Галичині на широкім просторі.

Але вже з найдавнішого часу в цих словах кінцеве *-ѣ* почало мінятися на *-я*; так, вже в Збірнику 1073 р. на л. 57 знаходимо *жигни* зам. *житъѣ*; в Словах Григорія Богослова XI-го віку на л. 240б читаємо: *члѣкоу причастиа*. А в пам'ятках дальших число форм з *-я* зам. *-ѣ* все збільшується, а з XVI в. стає їх вже дуже багато; так, в Пересопницькій Євангелії 1556 р. знаходимо: вишло *выречѣня* Лк. зач. 5, великое *змилованя* 38, дороге *одѣня* 45. 83. 111, великое *паденя* 28, *жидовское поколѣня* 55, *веселя* 74, *збожя* 22, *милосердя* 53, *подворя* 48, *тото писаня* 5 і т. п. Словник П. Беринди 1627 р. ст. 103: *мешканячко*.

Здовження приголосного в цих словах розпочалося дуже рано; так, вже в Успенському Збірнику XII в. знаходимо: *въ безаконьнѣи* 78; але звичайно давні пам'ятки це здовження приголосної зазначають дуже рідко, і лише з XVI в. стрічаємо його досить часто; напр. в Опису київських замків 1552 р. знаходимо: *отношеніе*, в *рубленні*, в *копанні* і т. п.

Замічу тут, що це здовження приголосної ми лише графічно зазначаємо подвоєною приголосною, бо в вимові нашої воно чувається не як подвоєний звук (не *мідь-дю*), а лише як звук до певної міри здовжений (як *мідю*). В теперішній час в Галичині серед української інтелігенції можна часом почути не здовжену приголосну, а штучно подвоєну (з бажання говорити ніби по „наддніпрянському“); кажуть: до *побачень-ня*, *моє шановань-ня*, *жить-тя* і т. п. Така вимова — штучна: подвоєння робимо лише на письмі, щоб означити здовжений звук.

В українській літературній мові звичайно панують форми на *-я* зовдовженою перед ним приголосною, — це форми південної Київщини, Полтавщини та Харківщини, цеб-то тих місцевостей, яких мова лягла в основу української літературної мови.

§ 61. Слова середнього роду, що походять від дієслів на *-увати*, *-ювати*, затримують звук *-у*, *-ю* (а не *о*, *е*), коли на них нема наголосу: *будування*, *дарування*, *царювання*, *раювання*, *горювання*. Пор. § 143. 6. 93. „Чистота“ § 59.

§ 62. Слова приголосної відміни с. р. мають *т* в кінці основи, і відмінюються так: N. Ac. V.: *ягня*, G.: *ягняти*, D. L.: *ягняті*, Ab.: *ягням*; множина: N. Ac. V.: *ягнята*, G.: *ягнят*, D.: *ягнятам*, Ab.: *ягнятами*, L.: *ягнятах*. „Чистота“ § 58.

§ 63. *Давальний* відмінок однини сер. роду має звичайно закінчення *-у, -ю* (а не *-ові, -еві*): вікну, серцю, полю. Пор. § 41: „Чистота“ 52.

§ 64. Слова на *-я* в *оруднім* відмінкові с. р. кінчаться на *-ям* (а не *-єм*), по шиплячих на *-ам*: життям, оповіданням, збіжжам, клоччам. Пор. § 31. „Чистота“ § 53.

§ 65. *Місцевий* відмінок однини слів с. р. має звичайно давнє закінчення *-і*: на морі, в серці, в житті, в полі, на вікні, в ягнятї. б) Тільки слова на *-ко* кінчаться на *-у*: на серденьку, на віконечку. Пор. § 44. в) В Галичині в словах на *-е, -є, -я* поширено вживання закінчення давального відмінку замість місцевого: на морю, в полю, на серцю, в життю. Пор. § 44. 83. Крім цього, тут же часто в цих словах вживають давнього закінчення *-и*: в поли, на місци. „Чистота“ § 54.

§ 66. *Родовий* відмінок множини с. р. звичайно уявляє чисту основу (без закінчення): дерев, ягнят; при чому в останнім закритім складі *о* чи *е* часто змінюється на *і* (по § 9. 12¹): слів, воріт, доліт, пліт, коліс. Інколи, для милозвучности, вставляється тут *о* або *е*: вікон, весел, зерен, відер. Пор. § 55 а. „Чистота“ § 55. 56.

§ 67. Слова на *-я* з подвоєною приголосною перед ним в *родовім* відмінкові множини кінчаться на *ь*, а приголосна перед ним не подвоюється (по § 60): оповідань, писань, бажань, століть, занять. Закінчення *-ів* (оповіданнів) літературна українська мова оминає (хоч: весіллів). „Чистота“ § 55².

§ 68. *Орудний* відмінок множини слів середнього р. має закінчення: 1. Звичайно *-ами, -ями*: вікнами, серцями; 2. рідко *-ьми*: ворітьми, коліньми, колісьми (але й: воротами, колінами, колесами). Пор. § 47. 56. „Чистота“ § 57.

Г. ЧИСЛО.

1. Двійне число.

§ 69. Від глибокої давнини, серед багатьох інших залишків старовини, зберегла українська мова і т. зв. двійне число (*dualis*). Двійне число знали всі давні індо-європейські мови, напр. санскритська та грецька, мала його й мова давньо-слов'янська. Двійного числа звичайно вживалося тоді, коли мова йшла про паристі частини нашого тіла (руки, ноги, плечі, очі, брови, ніздрі, коліна і т. п.) або про паристі предмети (береги), а також коли говорилося про дві річі та по числівниках *два, дві, обидві*.

Теперішні мови слов'янські загубили цю дуже давню форму, — лише мова серболужицька зберегла її; правда, залишки цієї форми знають усі слов'янські мови. Мова українська зберегла давнє двійне число в багатьох цікавих залишках, зберегла його — де більше, а де менше — на цілім просторі Української Землі. Двійного числа в нашій мові звичайно вживаємо тоді, коли мова йде про паристі річі, а також по числівниках *два, дві, обидва, обидві*, а по аналогії з ними й по *три* та *чотири*.

§ 70. В мужеськім роді закінченням двійного числа називного відмінку було колись *-а*, котре дійшло до нас лише в словах: *рукава, вуса, два года*. Це закінчення не дійшло до нас; з дуже давнього часу замість нього закінченням муж р. стало тут *и*: *два діди, три столи*.

Вже в Збірнику Святославовім знаходимо ці нові форми на *-и*: *обое законы 83*, а далі число їх все більше. Життя Феодосія Печ. XII в.: *три вози*. Вишенська грамота 1393 р.: *два хрести*. У наших письменників, звичайно, знаходимо постійно форми на *-и*, напр. у Кул. Ч. Р.: *три годи, три дні 22, три полки 306. 188; Гр.: два наділи 9, два годи 12. Щур. Сл.: два часи 9, три рази 9, три сини 33*.

В мові російській в цім випадку збереглося тільки давнє закінчення *-а* (закінчення *-и* тут не знають): *два года, три сына* і т. п.; під впливом російським так часом пишуть і в нас, але цього повинно стерегтися і вживати тільки форми: *два вози*, а не *два воза*.

§ 71. В жіночім роді закінченням двійного числа вдавнину було *-ѣ*, напр.: *двѣ стѣнѣ, три годинѣ*. Ця форма двійного числа цілком збереглася в українській мові на всій її території, тільки тут, звичайно, *ѣ* дало *і*, напр.: *дві стіні, три години*.

Ось приклади. Снятинська гр. 1424 р.: *двѣ полянѣ*. Київ. запис 1515 р.: *двѣ копѣ*. Ключ Роз. 1665 р.: *двѣ натурѣ 47, двѣ рыбѣ 21 б. 22*. Полтав. акти 1665 — 1670 р.: *обѣ сторонѣ 21. 55. 58. 77. 85. 97. 112. 128. 141. 178, обидве сторонѣ 188, двѣ копѣ 95, три парѣ 189*. Шевч.: *дві могили*. Гліб.: *три вербі*. Федьк.: *дві чорні могили*. Кул. Ч. Р.: *дві парі 224*. Свидн.: *дві церкві 22, дві коморі 1*. В. Олекс.: *дві тополі*. Гр. Сл. IV. 271: *дві деревині*. Гр.: *дві таті 222, дві марі 224, дві парі 127*. Фр. З. Б.: *дві половині 206*. Фр. З в.: *дві силі 37*. Мак. Яр.: *дві години 319*. Тимч. Гр.: *три формі 62, дві формі 63, дві стороні 10*. См.-Ст.: *дві, 4 підвідміні 72. 95, три особі 92* і т. п.

В мові російській двійне число цілком зникло, і ці форми постійно замінюються формами множини, цеб-то закінчуються на *-ы*: *двѣ стѣны, три формы* і т. п.; ось тому часто й в мові українській, під впливом російським, двійне число замінюють формою множини: *дві стіни, три форми*. Але мусимо обов'яз-

ково зберігати свою цікаву окремішність і вживати тільки форм двійні: дві стіні, три форми, а не дві стіни, три форми.

§ 72. Звуки *з, к, х* перед закінченням *-і* (з *ѣ*) в двійнім числі часто міняються на *з, ц, с*: дві нозі, дві руки, три дорозі, три небозі, дві корівці, дві яблуці, дві мусі і т. п.

Не будуть мої нозі в тебе й на порозі. Не складай свої руки ні в горі, ні в муці. Гр. Сл. IV. 170: три сотці. Федьк.: дві зіроньці. Леп. З. ж.: дві жінці 56. В ріжних місцях Галичини я чув: дві курці, три дірці, дві мусі, чотири книжці, дві дорозі і т. п. Правда, в усіх цих випадках дуже часто замість форм двійні вживають також форм множини: дві руки, дві мухи, три небоги.

§ 73. Двійне число сер. роду кінчалось вдавнину так само, як і слова жін. роду, — на *ѣ*: двѣ слокѣ. Українська мова цілком зберегла цю давню форму (а *ѣ* дало в нас *і*), напр.: дві слові, дві озері, три полі, дві літі, дві відрі, чотири пірі і т. п.

Збірник 1073 р.: двѣ дѣйствѣ 26 б. Життя Феодосія Печ. XII в.: двѣ лѣтъ 45. Снятин. гр. 1454 р.: двѣ сель. Житомир. інвентар 1501 р.: дві відрі 4. Книга Луцька 1583 р.: три літі 133. Опис Київ. зам. 1552 р.: 4 ведрі. Остріж. Библ. 1581 р., Псавт.: двѣ лѣтъ 140. 165, обѣ оуши 124. Ключ Роз. 1665 р.: двѣ мѣствъ 56. Мудрій голові досить дві слові, Ном. 5912.

Але множина часто й тут заступає двійню, — інколи кажемо два дерева, два літа зам. дві дереві, дві літі; часто кажемо: двоє відер, троє слів. Але треба берегти старої форми двійні і не міняти її на множину: дві слові, три відрі (а не два слова, три відра).

§ 74. В давньо-слов'янській мові орудний відмінок двійного числа кінчився на *-ма*, напр.: очима, оушима, дкерьма. Залишків цієї форми українська мова має дуже багато; так, постійно кажемо: очима, ушима, плечима, бровима, дверима; в народній мові ця форма ще частіша: в'язима, крильма й крилами, вусима; це закінчення *-ма* перейшло в народній мові навіть на непаристі предмети: грошима, дровима, косима, сльозима, словима і др. Кул. Ч. Р.: грошима 185. 385, дверима 393, плечима 267¹.

II. Прикметник.

1. Закінчення *-ий* та *-ій*.

§ 75. Більшість прикметників кінчаться на *-ий*: сірий, сивий, темний і т. п. Задньопіднебінні звуки *з, к, х*, перед закін-

1. Докладніше див. І. Огієнко, Двійне число в українській мові, Київ, 1919 р., „Записки Наукового Товариства“ кн. VI.

ченням *-ий*, звичайно тверді, хоч немало єсть місцевостей, де ці звуки вимовляються м'якко. В літературнім письмі постійно пишемо *-гий*, *-кий*, *-хий*: тугий, козацький, плохий. Так само й по шиплячих постійно пишемо *-ий* (а не *-ій*): ширший, ближчий, дужий, проклятуший і т. п. Дуже мало прикметників кінчаться на *-ій* напр.: довговійй, довгошийй, короткошийй, лисій, безкрайй, буій, козій, орлій, песій; так само третій і др.

2. Закінчення *-ий* та *-ій*.

§ 76. В українській мові дуже багато прикметників, які перед закінченням *-ий* мають суфікс *н*. Ще з доісторичної доби цей суфікс *н* міг бути чи твердим (частіше) чи м'яким (рідше, в певних обмежених випадках).

Більшість прикметників мали вдавнину суфіксом *н* тверде, цеб-то закінчувались на *-ний*, наше *-ний*: *родньий* — *рідний*, *дикньий* — *дивний*, *бѣдньий* — *бідний*, *тьмньий* — *темний* і т. п. Але частина прикметників вже в доісторичну добу мала *н* м'якко перед закінченням *-ий*, цеб-то закінчувалась на *-ній*, наше *-ній*: *синій* — *синій*, *вечерній* — *вечірній*, *дрекьній* — *древній*, *дружьній* — *дружній*, *тзгдашьній* — *тодішний* і т. п.

Та приголосна, що стояла перед суфіксом *н* в прикметниках на *-ний*, *-ний*, постійно була м'яккою: *родньий*, *дикньий*, *бѣдньий*, *тьмньий*, і цю свою м'яккість почала потроху передавати й суфіксові *н*, через що (по § 21.226) вже з доісторичної доби число прикметників на *-ній* почало все зростати. Через це ж саме вже з доісторичної доби утворилися подвійні форми прикметників: на *-ний* і на *-ній*, і їх постійно почали плутати, як і в наш час. Так, вже в XI в. в перших наших пам'ятках писали: *дакьній* і *дакньий*, *дадьній* і *дадьний*, *домашьній* і *домашньий* і т. п.

З бігом часу різниця походження прикметників на *-ний* і *-ний* стиралася все більше та більше, так що в наш час можна лише перерахувати прикметники на *-ний*, але не можна точно зазначити, коли саме вони творяться. Зазначу тільки, що прикметники на *-ний* панують в східно-українських говорах і в літературній мові Великої України, тоді як в говорах західно-українських прикметників на *-ний* майже нема, — тут панують форми на *-ний*, як то було і вдавнину. Отже, дивитися на часті галицькі форми на *-ний* ніби як на полонізми, в жадному разі не можна, — це наші архаїчні форми.

В теперішній час у нас постійно плутають форми на *-ній* та *-ний* і часто вживають їх одну замість одної.¹

Ось список слів на *-ній*: безладній, безматерній, безматній, безодній, безпосередній, безпутній, безсторонній, безхатній, ближній, братерній, братній, великодній, верхній, весінній, весірній, вяшній, внутрішній, вранішній, всенародній, всесвітній, всьоговітній, вчорашній, горішній, городній, давній, давнішній, довголітній, долішній, дольний, домашній, дооколичній, дорожній, житній, забутній, завтрашній, задній, замужня, зверхній, злигодній, зовнішній, зятній, їхній, колишній, крайній, кромішній, кутній, літній, літошній, майбутній, малолітній, матерній, міжнародній, могутній, модній, мужній, надвірній, надприродній, народній, недавній, неділесній, недолітній, незабутній, незамужня, нелітній, несправжній, несьогосвітній, нижній, нинішній, новітній, обідній, однолітній, односторонній, освітній, осінній, останній, остатній, передній, пізній, повнолітній, повздовжній, подорожній, подружній, пообідній, попередній, поперечній, порожній, посередній, послідній, посторонній придорожній, прийдешній, присутній, просвітній, путній, ранішній, ранній, середній, синій, спідній, справдішній, справжній, стародавній, старожитній, старомодній, старосвітній, столітній, сторонній, сусідній, сьогоднішній, сьогорічний, тамошній, теперішній, тодішній, торішній, тутешній, хатній, художній, цілосвітній і др.

А ці прикметники мають закінчення *-ний*, а не *-ній*: байдужний, безбожний, бездітний, безпорадний, безробітний, благородний, блакитний, буденний, величний, відповідний, віковичний, вічний, господарний, дивний, заможний, згідний, здатний, історичний, істотний, книжний, кожний, кривний, лагідний, майстерний, молочний, нагірний, належний, отрутний, північний, побожний, прибережний, природний, рідний, ріжний, ріжно-родний, річний, саморідний, своерідний, тотожний і багато інших.

Нарешті, ці прикметники мають подвійні форми, на *-ний* і *-ній*: болотний, будній, дивовижний, довічний, західний, зимний, самітний, сінешний, спроможний, старозавітний, статний, суботній, судній, східний, сьогобічний, тогобічний, фонетичний і др.

3. Відміна прикметників.

§ 77. В родовім відмінкові однини в прикметниках мужьського та середнього роду на *-ий* треба писати закінчення *-ого*, а в прикметниках на *-ній* — закінчення *-нього*: доброго, синього

Закінчення *-ого* в родовім відмінкові—це доісторичне наше закінчення; вже Збірник 1073 р. має: **кььакого** 45. 60б. 63, **малоого** 76. Закінчення *-аго*, що занесене до нашої давньої літературної мови разом з першими болгарськими книжками, було зовсім

1. Усі слова на *-ній* чи *-ний* див. в моїм „Українськiм стилістичнiм словнику“ під відповідними словами, — тут дано й багато прикладів. Див також „Чистота“ § 76.

чужим в нашій мові, бо такого закінчення жива мова наша за час свого історичного життя ніколи не знала.

§ 78. В родовім відмінкові однини жіночого роду пишемо *-ої* (а не *-ой, -ей*): доброї, синьої, кращої, більшої. З дуже давнього часу закінченням в цій формі стало *-оѣ*, напр.: доброѣ кѣры, єдиноѣ кнны, що цілком нормально дало в нас доброї, єдиної. В мові російській ця форма закінчується на *-ой, -ей*: доброй, синей.

§ 79. В *давальнім* та *місцевім* відмінках однини прикметників ж. р. треба писати закінчення *-ій* (з давнього *-ой* або *-ьї* по § 12⁴): добрій сестрі, в синій хустці. Див. § 88. „Чистота“.

Випускати кінцеве *й* в цих відмінках (напр.: на гарячі печі), як то вимовляється в багатьох місцевостях, в літературній укр. мові не прийнято. „Чистота“ § 81.

§ 80. *Причинний* відмінок прикметників ж. р. в однині кінчиться на *-ую*, а *орудний* на *-ою*: тяжкою працею здобув собі добрую славу. Пор. § 17, 53.

§ 81. Прізвища осіб на *-ів* та *-ин* в *оруднім* відмінкові однини кінчаються, як прикметники, на *-им* (а не на *-ом*): з Панчишиним, з Стечишиним, з Хомишиним, з Глібовим. Географічні назви на *-ів* та *-ин* в цім відмінкові кінчаються, як іменники, на *-ом* (а не на *-им*): за Рогатином, Снятином, Святошином, під Хотином, Львовом. „Чистота“ § 77.

§ 82. *Орудний* відмінок прикметників ж. р. закінчується на *-ою* й по шиплячих звуках: гожою, пекучою, хорошою, пропащою. Вдавнину, коли шиплячі звуки були м'якими, тут було закінчення *-єю*. В речівниках в цім випадкові пишемо *-єю*: кручею. Пор. § 52а.

§ 83. *Місцевий* відмінок однини прикметників мужеського та сер. роду кінчиться на *-ім* (а не на *-им*, бо з давнього *-ом* чи *-ем* або *-ѣмь*, по § 12⁴): в тихім Дунаї, в густім лісі, в чистім полі. Див. § 88. „Чистота“ § 79. Часто в цім випадкові вживається закінчення давального відмінку: в тихому Дунаю, в густому лісі. Пор. 44, 65. „Чистота“ § 80.

§ 84. В *називнім* відмінкові множини прикметників усіх родів пишемо на кінці *-і* (хоч вимовляємо близько до *-и*): золоті, старі, густі, давні. Див. § 88, 117. Повна форма в цім відмінкові має закінчення *-ії* (часто пишуть також *-іі*): золотії, старії, густії (або: золотіі, старіі, густіі).

В теперішній час дуже часто пишуть закінчення *-іі*: новії, добрії, але писати так історичних підстав мало. Вдавнину тут

було закінчення *-ии*, напр. в Збірнику 1073 р.: *милостини* 275б, *зхли* 249 і т. п. Ці форми на *-ии* дають в нашій мові нормально *-иї*, і таке закінчення часте вже в Житті Феодосія XII в. А далі це звичайні форми в нашім письменстві, напр.: Іпатський літопис: *силини* 522. Переяславська грамота 1356 р.: *дакни*. Грамоти XV віку: *котори*, *вѣчнии*, *ты*. Опис Київських замків 1552 р.: *замъковы*, *котори*, *старшы*, *церковны*, *бобровы*, *городовы*, *писаны*. Словник П. Беринди 1627 р.: *домовы* 125, *розумны* 125 і т. п. В „Ключі Розуміння“ 1665 р. І. Галятовського знаходимо цю форму ось хоча б на одній 116 сторінці: *пекельны*, *вѣчны*, *огнисты*, *сѣрчисты*, *курликы*, *грѣшны*, *рокошны* і т. п. Те саме знаходимо в Олександрії XVIII в. — тут тільки форми на *-иї*, напр.: *каманы* 61, *любы* 59, *слакны* 34 і сотні інших прикладів. Як бачимо, споконвічна традиція знає тільки закінчення *-иї*; П. Куліш писав ці форми через *-иї*, напр.: *любії* „Отелло“ 27, в „Чорній Раді“: *невірнії* 132, *правнії* 132 і т. п., див. ще приклади в моім „Курсь українського язика“ 1918 р. вид. 2, ст. 184—185.

Так само мало історичних підстав писати *-і* на кінці в наз. мн. прикметників короткої форми: *гарні*, *веселі*; вдавнину тут наз. мн. мав *-и*, а знах. мн. *-ы*, які нормально дали в нас *-и*; пізніше змішалися ріжниця між закінченням наз. мн. *-и* і знах. мн. *-ы*, і в українських пам'ятках здавна знаходимо в наз. мн. закінчення *ы*, напр.: Снятинська грамота 1424 р. *потвержены*. Устав Сигизмунда 1542 р.: *покины* 12. Опис Брацлавського замку 1542 р.: *хуканы*, *роуупу* 19. 22. 23. Книга Луцька 1563 р.: *починены* 45, 1592 р.: *окаданы*, *покины*. „Христос Пасхон“ 1630 р.: *розвеселены* 41, *наполнены* 41. Полтавські акти 1665 р.: *скѣдомы* 41. „Ключ Розуміння“ 1655 р.: *негодны* 196. Олександрія XVIII в.: *моцны* 85, *годны*, 81, *голы* 78, *здоровы* 83 і т. п. Наші слова злидні, злигодні говорять виразно про давність наз. мн. на *-и*: *зли*. Через це в „Енеїді“ 1809 р. п. I знаходимо: *повны* 7, *прокляты* 10, *сосновы* 11, *добры* 17 і т. д. Пор. в білоруськім: *круглы*, *голодны*, *добры* (Карський II. 2 ст. 298). В народніх говорах, особливо східно-українських, ці форми часті: *зелени віти*, *голи діти* (м. Брусилів на Київщині); в „Етногр. Збірнику“ т. VI ст. 51: *полатани сорочки шшивани*, *Буцацький повіт*.

Форми наз. мн. *зелені*, *довгі* повстали під впливом форм закінчення наз. мн. для м'яких основ *-ь*: *синѣ*, *сині*; це *і* в західно-українських говорах чути виразно.

Прикметники приналежності так само в наз. мн. з давнього часу мають вже на кінці *-и*, напр.: Опис Черкаського замку 1552 р.: Кони чужогородъцовы 83. Опис Мозирського замку 1552 р.: люди Заморенковы 628. Полтавські акти 1665 р.: вувши овчаревы 24; 1667 р.: Микитины 89, 1669 р.: Слова Івановы 150. „Ключ Розуміння“ 1665 р.: *слока́ дѣдѣкы* 23 б. Олександрія XVIII в.: *скарбы́ Го́лмоно́кы* 58, *по́слаы дѣрѣевы* 42 і т. п. У Куліша в „Чорній Раді“: сини Шрамови 14. Б. Грінченко намагався писати в своїх творах наз. мн. прикметників приналежності на *-и* (щоби не плутати їх з дав. одн. *-ові*); так, в „Під тихими вербами“ знаходимо: лікареви слова 313, синові порядки 46, чоловікови заміри 261, волосся і борода дідови 274, зінькови слова 97 і т. п.; так само: *Івжини* очі 87.

§ 85. Прикметники з шиплячим звуком перед *-ий* відмінюються по твердій відміні, а не по м'якій: байдужого, байдужому, байдужим, байдужих, *-жим*, *-жими*. Так само по твердій відміні відмінюються й дієприкметники на *-чий* і *-ний*, а також колишні дієприкметники (тепер прикметники) на *-мий* і *-иий*.

4. Де писати *и*, а де *і* в прикметниках.

§ 86. При відміні прикметників на *-ий* в закінченні треба писати *-и*, а при відміні прикметників на *-ний* треба писати скрізь *-і*: *гіркий* — *гірким*, *гіркіи*, *гірких*, *гіркими*; *синій* — *синім*, *синіи*, *синіх*, *синіми*. Див. § 88.

§ 87. В прикметниках на *-ий* треба розрізняти в однині в мужеськім роді: 1) *орудний* відмінок на *-им*: *добрим*, і 2) *місцевий* на *-ім*: в *добрім*. Пор. § 113.

§ 88. В закінченнях прикметників завсіди пишемо *и*. Букву *і* пишемо тільки в цих формах прикметників: 1. В *місцевім* відмінкові однини всіх родів (з давнього *-омь*, *-ої* по § 12⁴): на озері *роскішнім*, у чистій воді. Див. § 79. 83. 87. 2. В *давальноім* відмінкові однини жіночого роду (з давнього *-ої* по § 12⁴): *добрій* матері. Див. § 79. 3. В *називнім* відмінкові множини всіх родів: *невеселі*, *сумні* мої *ширі* пісні. Див. § 84. 4. В прикметниках на *-ий* у всіх формах пишемо *і* (а не *и*): *давній*, *давнім*, *давні*, *давніх*, *давніми*. Див. § 86.

§ 89. Прізвища осіб, як прикметники, кінчаються на *-ий* (а не на *-ій*): *Котляревський*, *Старіцький*, *Смотрицький*, часом на *-ний*: *Задорожній*.

§ 90. Від речивників жіночого роду на *-а*, *-я* творяться прикметники приналежності на *-и* (а не *-ін*), напр.: *бабин*,

долин, Лесин, Марусин, Настин, Мотрин і т. п.; при цьому задньопіднебінні *з, к, х* міняються на *ж, ч, ш* (по § 35): тітка — тітчин, Ївга — Ївжин, сваха — свашин і т. п.

5. Правопис окремих кінцівок.

§ 91. Від іменників м'якої відміни (§ 38. 49.) походять прикметники на *-евий* (з наголосом на *е*): вишнєвий, смущєвий, тижнєвий, грушєвий, Василєвий, сажнєвий, дешєвий. Пор. § 16г. Рідко в цім випадкові буває закінчення *-ьовий, -йовий* (з наголосом на *и*): польвовий, лойовий. Докладно про це див. „Чистота“ § 77.

§ 92. В назвах по батькові пишемо *-ович* по твердим приголоснім, *-евич* по м'якнім, а *-євич* по голоснім, напр.: Іванович, Степанович, Василевич, Виталевич, Лукашевич, Ігоревич, Авєркієвич, Анатолієвич, Владімирович, Григорович, Сєргієвич, Лазаревич і т. п. Пишемо тут *-евич* аналогічно до § 99. Наголос лишається на тім самім складі, що і в відповіднім йменні: Лукаш — Лукашевич; коли ж подібна назва по батькові стає за прізвище, тоді наголос постійно ставимо на передостанньому складі: Іванович, Максимович, Лукашевич, Антонович, Павлович і т. п.

§ 93. Вдавнину українська літературна мова звичайно знала закінчення *-оватий*, напр.: чернокатий. Але в живій українській мові ненаголошене *о* звучить майже як *у*, напр.: кужух; ось цьому й літературні форми на *-окатий* в живій мові звучали здавна як *-уватий*, чому в літературній мові вони таки й прищенилися; тому пишемо фонетично: дурнуватий, рудуватий, чорнуватий, зеленкуватий, круглуватий і т. п. Етимологічного давнього закінчення *-оватий* вживаємо дуже рідко, і то тільки тоді, коли наголос падає на *о*, цеб-то маємо *-оватий*, бо наголошене *о* ніколи на *у* не змінюється, напр.: плісківатий. В літературній мові Галичини, де взагалі більше тримаються ще етимологічного правопису, звичайно вживають давніх етимологічних форм на *-оватий*: кругловатий, дурноватий і т. п. Пор. § 61. 143.

§ 94. З дуже давнього часу маємо форми прикметників на *-аний, -яний*, напр.: бляшаний, воцаний, капустяний, полотняний і т. п.; так само кам'яний, крем'яний, огняний і др. Кам'яний з давнього кам'яний, кам'янистий, кам'яниця, Кам'янець-Подільський, кам'яніти, кам'янка; також: камінний, з каменний, камінець, камінистий. Остромирова Євангелія 1056 р.: кодоносъ

каманиз 12 а. Патерик Синайський XI в.: манастыръ къ каманицѣ 86. Анфологiон львівський 1651 р. л. 578: скрѣжати каманни; Крилоське Учит. Єванг. 1606 р.: каманецкаго. *Крем'яний*, Крем'янець, з Крем'янця, крем'янецький. Житомирська грамота 1433 р.: в креманицком колості. Книга Луцька 1563 р.: Поѣхала до Времанца; Жалючи на старостъ креманецкого. Також: Кремінець. Остріжський Збірник 1588 р.: ко ѡгнаннѣх 81 б, ѡгнанѣ 34 б; Олександрія XVIII в.: ѡгнанню 44.

6. Два *н* в прикметниках.

§ 95. В прикметниках на *-ний, -ній*, утворених від пнів, що кінчаються на *н*, пишемо два *н*: віконний, сонний, письменний, осінній, весінній, старовинний і т. п.

§ 96. Збільшені форми прикметника на *-енний* постійно мають два *н*, напр.: здоровенний, силенний, страшенний і т. п.

7. Ступіні порівняння.

§ 97. *Вищий ступінь* твориться додаванням до прикметникового корія закінчення *-иший* або *-іший*: слабший, старший, багатший, інший, менший, тонший, молодший, дрібніший. В літературній укр. мові вже досить часто вживають *-ицый* зам. *-иший*: дрібніцый, повніцый. В Галичині вживається звичайно давнього закінчення *-ійиший* (а не *-иший*): густійиший. Давнина знає закінчення *-ѣишій*, але й закінчення *-ѣшій, -іиший* також давне,—його знають вже пам'ятки з XII-го віку.

Перед закінченням *-иший* (з давнього *-ьшій*) звуки *г* і *з* переходять в *ж*, а *с*—в *ш* (при тому *ш* в закінченні *-иший* переходить в *ч*, а сполучення *шч* постійно дає *ш*, а *жч* інколи теж дає *ш*): дорожчий (дорожий), тяжчий (і тяжий), нижчий (і нижий), вужчий (і вужий), ближчий (і ближий), кражий, вищий. В Галичині пишуть: близийиший, низийиший, красийиший, визийиший. Форм: інчий, менчий, солодчий, швидчий, тончий, молодчий літературна українська мова не вживає, як місцевих. Приставка *най-* для утворення найвищого ступіня додається до другого ступіня (а не до першого): найгустійиший, найтонший, найвищий. Часточки *як* та *що*, коли приєднуються до найвищого ступіня, пишуться вкупі: якнайкраший, щонайвищий. Див. §§ 232. 235. 224.

Ступіні порівняння звичайно можна утворити лише від прикметників якості (а прикметники приналежності та поход-

ження не мають їх), і то не від усіх, а лише від більш-менш часто вживаних. Від прикметників якості мало вживаних, а до того й багатоскладових, ступіні порівняння творяться описово, додаючи до них слова *більш* або *найбільш*, напр.: більш авторитетний. Докладніше див. „Чистота“ § 89 або „Словник“ ст. 30-31.

8. Ступіні порівняння в посливих формах прикметників.

§ 98. Українська мова дуже любить т. зв. посліві форми, див. § 245, і знає навіть ступіні порівняння в цих формах. Перший ступінь їх кінчиться на *-енький*: веселий — веселенький, гарний — гарненький. Другий ступінь кінчиться на *-есенький*: гарнєсенький, молодєсенький, веселєсенький і т. п. Щоб означити найвищий ступінь основної прикмети вживаємо закінчення *-ісінський*: малісінський, гарнісенький, молодісенький і т. п. Замість закінчення *-ісінський* часто буває закінчення *-юсінський*: чорнюсінський. Гр.: Манюпусінська частиночка 108, Травиночка дрібнюня-дрібнюсінська 110.

§ 99. В українській літературній мові 1-й ступінь посливої форми прикметників кінчиться на *-енький*: веселенький, слабенький, легенький, тихенький, м'якенький, ясенький, синенький і т. п. В Галичині ці форми звичайно звучать на *-днький* (по *з, к, х, б*): легднький, м'якднький, тихднький, слабднький; таких форм літературна мова Великої України не знає.

§ 100. Перший ступінь посливих прикметників може мати дві форми: звичайну на *-енький* і збільшену на *-енький*; збільшеність основної прикмети зазначаємо перенесенням наголошу на корінну голосну: гáрненький, дóбренький, синенький і т. п.

III. Числівник.

1. Як писати числівники.

§ 101. *Числівники* кількості (головні) пишемо так: один (оден, рідко — іден, давнє: одинѣ або одьнѣ), одна, одне (а не: одно), два, дві, три, чотири (чотирі, *штири*, пор. 31¹². 31), п'ять, шість, сім, вісім, дев'ять, десять, одинадцять, дванадцять, чотирнадцять, п'ятнадцять, шістнадцять (і шіснадцять), сімнадцять, вісімнадцять, дев'ятнадцять, двадцять, тридцять, сорок, п'ятде-

сять, шістдесят, сімдесят, вісімдесят, дев'ятдесят (дев'яносто), двісті, триста, чотиріста, п'ятсот, шістсот, сімсот, вісімсот, дев'ятсот, тисяча (жін. роду, а не м. р. тисяч), двічі (двійчі, двічі), тричі (трийчі, тричі), див. § 31. Числівники 15, 16, 19, 50, 60, 90, 500, 600 і 900 пишуть часто і з *ь* всередині по *т*; але звичайно в них це *т* тверде під впливом дальшого твердого складу. В Галичині пишуть: п'ять, девять, одинайцять, двацять, двіста. Порядкові числівники: перший (а не: пераший), другий, третій, шостий (по § 31¹²), сьомий (по § 31¹²), восьмий, одинадцятий, дванадцятий, двадцятий, дев'ятдесятий, сотий. В Галичині пишуть: третій, шестий, семий, одинайцятий.

§ 102. В числівниках від 11 по 20, а також в 30, пишемо *д* перед закінченням *-цять*: одинадцять, двадцять, тридцять і т. п. Вимова цих слів ріжна: двацять, двацять, одинацять. В Галичині вимовляють і пишуть: дваццять, трийцять і т. п. Вдавнину писали: *одиннз на десать*, що дало *одиннадесать*, *одиннадцать*, одинадцять; тут *-дцять* — з давнього *десать*, а тому при переносі слів не можна відділяти *д* від *ц*: один-на-дцять, два-на-дцять (а не два-над-цять), див. § 437.

§ 103. Числівника *півтора* вживаємо при муж. та сер. роді, а *півтори* при жіночій роді: півтора дня, півтора яблука, півтори доби, півтори тисячі (а не півтора тисяча). „Чистота“ § 99⁴.

§ 104. Числівника *пів* пишемо разом із словом, до якого відноситься: піваршина, півдня, північ, південь, півроку, півяблука, півтретя, півчварта, півп'ята, півшоста.

§ 105. Зложені з числівника та іменника слова творяться в українській мові чотирма способами:

1. Найчастіше це зложення робимо при допомозі голосного *о*, що додається до числівникового пня, напр.: дев'яторогий, десятилітню, тисячолітнім, однодушний і т. п.; пор. § 16.
2. Часто ці слова творяться й так, що числівник приєднується до іменника чи прикметника в формі родового відмінку; при цьому вживаємо звичайних форм: *двох-*, *трох-*, *чотирох-*, або *дву-* давній родовий відмінок двійні; всі інші числівники, починаючи з *п'ять*, вживаються тільки в формі на *-и*, як то було вдавнину, напр.: двохліток, двулличний, чотирохскладовий, п'ятилітній, десятиголовий і т. п. 3. Числівник лишається незмінним: двадньовий, трибратній, тризубець, століття і т. п. 4. Рідко буває числівник в формі збірній: троєзілля, трійзілля, четверовласник і т. п. Докладно про ці зложення „Чистота“ ст. 167—169.

2. Відміна числівників.

§ 106. Числівник *один* відмінюється як прикметник:

		<i>Однина:</i>	<i>Множина</i> для всіх родів
<i>Відмінки:</i>	<i>м. і с. р.</i>	<i>ж. р.</i>	
<i>називний</i>	<i>один, одне</i>	<i>одна</i>	<i>одні</i>
<i>родовий</i>	<i>одного</i>	<i>одної (однієї)</i>	<i>одних</i>
<i>давальний</i>	<i>одному</i>	<i>одній</i>	<i>одним</i>
<i>знахідний</i>	= род. або наз.	<i>одну</i>	= род. або наз.
<i>орудний</i>	<i>одним</i>	<i>одною (однією)</i>	<i>одними</i>
<i>місцевий</i>	<i>однім</i>	<i>одній</i>	<i>одних</i>

§ 107. *Родовий* та *місцевий* відмінки числівників від 5 до 100 мають дві форми: 1) на *-и*: *п'яти, шости, сьоми, восьми* і т. д. і 2) частіше на *-ох*: *п'ятьох, шостьох, сьомох, восьмох, дев'ятьох* і т. д. Так само й *давальний* відмінок: *п'яти, шости, сьоми*, і частіше: *п'ятьом, шостьом, десятьом*. Для числівників *три* і *чотири* *родовий* та *місцевий* буде: *трох, чотирох, давальний*: *тром, чотиром*. Див. § 31. „Чистота“ § 95.

§ 108. *Орудний* відмінок у числівників має давнє закінчення двійного числа *-ма*: *двома, трема, чотирма, п'ятьма, шістьма, сьома, восьма, дев'ятьма, десятьма, двадцятьма, стома; багатьма, кількома, стількома*; § 74.

§ 109. Числівники *сорок, дев'яносто* і *сто* мають в *родовім, давальнім* та *місцевім* відмінках закінчення *-а*: *сорока, дев'яноста, ста*.

§ 110. Часті зложених числівників пишуться окремо, при чому остання частина може мати й злучника *і*: *двадцять шість, сто сімдесят і три*. „Чистота“ § 96.

§ 111. При відміні зложених числівників кількості часом відмінюються всі часті (або лише остання), але частіше зовсім не змінюються; а при відміні *порядкових* — відмінюється лише *останнє* слово: не було *двадцять шість учеників*; в *тисяча дев'яťсот двадцять третім році*. „Чистота“ § 97. 98.

Про різні числівники див. „Чистота“ ст. 98 — 103, а також див. їх в „Укр. Стил. Словнику“ під відповідним словом.

IV. Заіменник.

1. Заіменник *цей, ця, це* і *сей, ся, се*.

§ 112. В давнину був заіменник *сь, си, се*, пізніше *сей, са, се*. В східно-українських говорах давно вже ці заіменники перейшли на нові форми: *цей, ця, це*. Сталась ця зміна з аналогії

до такої ж зміни *-ся* на *-ця* в дієсловах; справді, група *тс* віддавна звучить у нас як *ц* (§ 222), напр. *оцей, оця, оце* з *отсей, отся, отсе*, а тому форми 3-ої особи однини на *-тца, ться* фонетично правильно дали в нас закінчення *-ця*, напр.: *годиця, носиця* з *годиться, носиться*. Писані пам'ятки вперто трималися етимологічного напису *-тца, -тьца* і лише з XV в. помітніше пробивається в них жива народня вимова: *сѣтца, испокѣдѣтца*

Вимова *носиця, годиця* (з *носиться, годиться*) була загальною в східно-українських говорах, і потягла за собою й таку ж вимову заіменника *ся*, який почав тут звучати як *ця*, а вже від цієї форми повстали *цей, це, цього, цю* (а під впливом цих форм повстали також: *цюди, цюдою, звідці, відці, звідціля* і др.) і т. п. Сталося це десь в XV — XVI віці, хоч ще в XVI — XVII віках в східній Україні форми *сей, ся, се* були живими; від них маємо тепер лише одинокі залишки: загальне сьогодні зам. *цьогодні*, часте *сюніч* зам. *цюніч* і т. п.

В західньо-українських говорах доля закінчення 3-ої особи дієслів *-ться* пішло іншою дорогою; тут *ся* зберегло свою давню рухливість і могло вільно відділюватися від дієслова, і стояти й перед ним, а тому положення *-ться* (*сміється*) було тут рідким, частіш було *ся смієть*, що повело до зникнення кінцевого *-ть* в подібних дієсловах; так повстали загальні в західно-українських говорах форми: *смієся, надаєся, вертаєся* і т. п. (пор. такі ж польські форми: *śmieje się, posi się* і т. п.). Тут сполучення *тс* не було частим, а тому й не відбулося зміни давнього *сей, ся, се* на *цей, ця, це*.

Літературна мова Великої України вживає звичайно нових форм *цей, ця, це*, як загально поширених по східній Україні (а в Буковині так вимовляють й подвоєні займенники: *цеця, цеце, цецо* і т. п.). В літературній мові Галичини звичайно вживають своїх давніх *сей, ся, се*, бо справді ці форми панують в західній Україні в живій мові.

Східно-українські форми *цей, ця, це* — це оригінальні наші форми, яких не знаходимо ніде в інших слов'янських мовах, цеб-то вони становлять самостійну прикмету української мови, яка відріжняє її від інших мов; ось тому легко нехтувати цими формами не повинно.

Відмінюється заіменник *цей* так (в дужках форми галицькі): *цей, ця, це*; род.: *цьогò, цей* (сего, з давнього *сего, ми, свої, сії*); дав.: *цьòму, цій* (сему, з давнього *сему*); зн.: *цього, цю*; ор.: *цим, цею*; міс.: в *цїм, цїй*; мн.: *цї, цих, цим, цими*.

2. Правопис заіменників.

§ 113. Розрізняти форми заіменників в однині: 1. *орудний* відмінок: *ним, тим, нашим, вашим, цим, ким, чим* і 2. *місцевий*: в *нім, на тім, нашім, вашім, в цім, на кім, при чім* (тут *і з о* чи *е* по § 12⁴). Пор. § 87.

§ 114. Літературна українська мова звичайно вживає форм родового та давального відмінків: На Вел. Україні: *його, до нього, цього, всього, йому, цьому, всьому* (по § 31¹²), ж.р. род. і зн.: *її, дав.: їй*. В Галичині: *єго, до него, сего, всего, єму, сему, всему єї*.

§ 115. Заіменник *увсьь, ввесь, вся, все* (а не *всьо*) відмінюється так: род. *всього, всеї*, дав.: *всьому, всій*, ор.: *всім, всею*, міс.: *всім, всій*, мн. наз.: *всі*, род. і міс.: *всіх*, дав.: *всім*, ор.: *всіма* (а не *всіми*). В Галичині: наз.: *весь, вся, все*, часто *всьо*, род. *всього*, дав. *всьому*. Див. § 114., „Чистота” § 107.

§ 115а. Родовий множини від заіменників *той* і *цей* буде *тих, цих* (а не *тіх, ціх*).

§ 116. Давальний відмінок від заіменника *я* має форму *мені* (про форми *міні, міні* пор. § 17). „Чистота” § 110.

§ 117. В називнім відмінкові множини заіменників *сам* і *той* пишемо на кінці *і*: *самі, ті*. Вдавнину було *єлми, ти*, що в нашій мові нормально дало *сами, ти*; напр. у Куліша „Чорна Рада”: знаєте *сами* 28; Олександрія XVIII в.: *тєты* 83. Пор. § 84.

§ 118. Перечку *ні* з заіменником пишемо разом: *ніхто, ніщо, нічий, ніякий*.

3. Замітки про окремі заіменники.

§ 119. Літературна українська мова вживає сер. рід заіменника *те*, а не *то*: *те* дитя, *те* розуміння. „Чистота” § 111⁷.

§ 120. В літературній українській мові не подвоюються заіменники *той, та, те, сей, ся, се* (а не: *тот, тота, тоте, сесь, сеся, сесе*). „Чистота” § 109.

§ 121. Вживаємо форми *все*, а не *всьо* (по § 31¹¹). „Чистота” § 111⁵.

§ 122. Давніх коротких форм заіменника: *мі, мні* (мені), *мя* (мене), *ти* (тоби), *тя* (тебе), *ю, ню* (її) літературна українська мова вже не вживає; але ці форми живі ще в західноукраїнських говорах. „Чистота” § 110.

§ 123. Коли особового заіменника 3-ої особи вживаємо по приіменникові яко предмета, тоді до заіменника обов'язково додається зпочатку *н*: прийшов до нього, сміється з неї, ішов з ним, плакали по ньому, в нім спокій знайшли. А коли цього

заіменника уживаємо без приіменника, або вживаємо його як додатка прикметникового, тоді *н* зпочатку його не даємо: вивчив *його*, прийшов до *його* батька, сміявся з *її* недбалости, дав *йому* книжку, *їй* все одне. „Чистота“ § 101.

V. Дієслово.

1. Відміна дієслів.

§ 124. Дієслова бувають двох відмін. В дієсловах *першої відміни* 3-тя особа мн. часу теперішнього кінчиться на *-уть* або *-ють*, а по всіх інших формах часу теперішнього в закінченні буде звук *е*, а по голоснім *є*: пишу, пишеш, пише, пишемо, пишете, пишуть; читаю, читаєш, читає, читаємо, читаєте, читають. В дієсловах *другої відміни* 3-тя особа мн. часу теперішнього кінчиться на *-ать* або *-ять*, а по всіх інших формах часу теперішнього в закінченні буде звук *и*, а по голоснім *ї*: лежу, лежиш, лежить, лежимо, лежите, лежать; стою, стоїш, стоїть, стоїмо, стоїте, стоять.

2. Дієіменник.

§ 125. 1. Ще з доісторичної доби дієіменник в українській мові має закінчення *-ти*, і це закінчення панує в усіх українських пам'ятках аж до XIX-го віку. Літературна мова так само знає переважно це давнє закінчення *-ти*: робити, просити, носити і т. п. Але з дуже давнього часу появляється в нас і друге закінчення, *-ть*; так, вже в Збірнику Святославовім 1073 р. маємо: *сзѣстоуѣтъся можетъ*; Життя Феодосія Печерського XII в. л. 80: *моуриънъ кѣтъ напѣлзнить*; в пізніших пам'ятках число форм на *ть* (робить, просить і т. п.) все збільшується. В мові російській панують ці останні форми на *ть*, що до певної міри впливає й на мову наших письменників, у яких часом знаходимо (напр. в „Чорній Раді“ Куліша) вже занадто часте вживання дієіменників на *ть*. Навпаки, у письменників з Галичини форм на *-ть* значно менше.

Треба вважати, що обидві форми — на *-ти* й на *ть* — це наші давні форми, і письменники вільно обох їх вживають, особливо в віршах. Ось приклад з Франка „З вершин“ 8:

Силу рукам дай, щоб пута ламати,
Ясність думкам — в серце кривди влучать,
Дай працювать, працювать, працювати,
І в праці сконать.

Ще приклади з „Мойсея“: Царювати й порядки робить 18, Говорити я мушу, тим то буду до вас говорить 16, Майстер він говорить казки, миляну пускать баньку 24. У Стар.: Трапильнувать і кохати родину 24 і т. п. Але зловживати формами на *-ть* не належить; не треба забувати, що властивим українським закінченням дієменника єсть *-ти*, яке й панує в народній мові.

Твердого закінчення *-т*, що стрічається в деяких західних говорах (хоче носить, буде робит), літературна українська мова не вживає. Закінчення *-ти* по приголосній ніколи не скорочується в *-ть* (як-то буває в мові російській): нести, плести, вести, пекти, сікти, бігти. (а не: несть, плеть). В „Ен.“ знаходимо: класть 40, пропасть 3, підність 17, украсть 29, їсть 14 і т. п., але все це з мови російської.

2. В давній слов'янській мові дієменник кінчився на *-шти*, *-щи*, як що дієслово мало звуки *κ*, *г* перед *-ти*, напр.: рещи, отгъсѣщи, помошти і т. п. (наші: ректи, відсікти, допомгти). Але вже з давнього часу це закінчення *-шти*, *-щи* перейшло в нас на *-чи*; так, вже в Житті Феодосія XII в. маємо: сѣчи 64; в Іпатськiм Літопису читаємо: лечи 480, стеречи 503, постѣчи 512. Ці форми на *-чи* дуже поширені в західних українських говорах і часті в літературній мові в Галичині, напр.: Чайк. На ух.: печи 199, Мал. 148: помочи. См.-Ст.: печи 16, січи 14, помочи 50 і т. п. Літературна мова Великої України не знає тепер цих форм на *-чи* і вільно вживає форми на *-гти*, *-кти*, напр.: допомгти, сікти, пекти, зберегти, могти, лягти, стригти, товкти і т. п.

3. Зміна звуків зубних, губних і гортанних в дієсловах.

§ 126. 1. В 1-ій особі однини часу теперішнього кінцевий зубний корінь постійно змінюється: *д* на *дж*, *т*—на *ч*, *з*—на *ж*, а *с* — на *ш*: ходжу, сиджу, раджу, лажу, лечу, кочу, вожу, прошу, мушу. Форм з незмінними м'якими зубним корінь в 1-ій особі часу теперішнього (сидю, лазю, котю, просю) літературна українська мова не вживає, як місцевих. Зміна зубних в 1-ій особі обов'язкова й послідовна; лише звук *д* в східних говорах часом змінюють на *ж*, а не на *дж*, але в західних говорах більш послідовно вживається тут *дж*; це *дж* не польський вплив на нашу мову, а стара наша ознака; див. „Чистота“ § 10.

2. Дієслова, яких корінь кінчиться на губний звук *б*, *п*, *в*, *м*, *ф* в 1 особі однини і в 3 особі множини часу теперішнього,

і в формах, що повстають від нього, приймають по губному звуці приставне *л*: люблю, люблять, терплю, терплять, ловлю, ловлять, ломлю, ломлять; терплячи, улюблений. Форм без приставного *л* (терплю, терплять) літературна українська мова не вживає, як місцевих. Форми *люблю* і т. п. повстали ще в доісторичну добу. Деякі західно-українські говори знають ці форми без приставного *л*: любять, купять, як то стрічаємо і в мові російській, але літературна мова вживає лише форм люблять, терплять і т. п.

3. Кінцеві гортанні звуки коріння *з, к, х* по всіх формах часу теперішнього змінюються на шиплячі *ж, ч, ш*: лягти—ляжу, ляжеш, ляже, ляжемо, ляжете, ляжуть; пекти — печу, печеш, пече, печемо, печете, печуть; полохати — полошу, полошать (і полохаю, полохають). Так само змінюються гортанні звуки і в приказовім способі: бігти — біжи, біжіть, пекти — печи, печіть, полохати — полоши, полошіть. Зазначені тут форми— дуже давні форми, і їх послідовно додержується в літературній українській мові. Не плутати їх з формами російськими: лягу, лягут, ляг, б'їгу, б'їги. Уже в Збірнику 1073 р. знаходимо: кам б'їжоу 93. 131, гр'їха б'їжи 96 і т. п.

4. Час теперішній.

§ 127. В дієсловах в 2-й особі однини теперішнього час пишемо *-шя* (а не *-сся* або *-ся*, як вимовляємо): судишся, водишся. Пор. § 33 б. По *ш* не ставимо *ь* в цій формі: несеш, сидиш, судишся. Такий правопис — це правопис новий, бо вдавнину було: кодншнѣа, пізніше—кодншьѣа; але через те, що шиплячі звуки ствердли в нашій мові (§ 31), старого *ь* тут не пишемо. Проте це правопис і не фонетичний, бо ці форми постійно вимовляємо *-сся* або *-ся*, як де-коли й писали в нас: судисся, судися.

§ 128. В 3-й ос. однини часу теперішнього й budouчого у дієслів І-ої відміни відпадає кінцеве *-ть*: хоче, напише. Але коли слово з часточкою *-ся*, то в таким разі *-ть* не відпадає: позволяється, хочеться, пишеться (в Галичині відпадає: хочеся). „Чистота“ § 114. Пор. § 129. В дієсловах II-ої відміни кінцеве *-ть* не відпадає: носить, ходить. Форм з відпавшим *-ть* (носе, ходе) літературна українська мова не вживає.

Зникнення кінцевого *-ть* у дієслів І відміни — явище ще з доісторичної доби, бо вже по пам'ятках XI віку знаходимо

його; напр. в Збірнику 1073 р. маємо: напише, подобає 33б. 82б, помагає 48б і т. п. Докладніше про це див. мій „Курсь“ ст. 201 — 203, „Чистота“ § 114.

§ 129. В дієсловах в 3-й особі однини й множини теперішнього часу пишемо *-ться* (а не *-ця* або *-ця*, як вимовляємо, пор. § 112): судиться, судяться, губиться, губляться, заборонюється.

Етимологічна форма *-ться* міцно держиться в нашій літературі і має за собою довговікову історію; напр. в Остромировій Євангелії 1056 р. маємо: раждається 251, радується 10 і т. п. Група *тс* у нас бренть звичайно як *ц*, пор. *оцей* з *отсей* § 222, а тому це закінчення *-ться* з дуже давнього часу вимовляється як *-ця*. Вже в пам'ятках XV-го віку знаходимо фонетичний напис: сѣтца. исповѣдуетца. Закінчення *-ться* звичайно вимовляємо як *-ця* або *-ця*, пор. приказку: Людська кривця не водия, розливати не годиться; або у Л. Українки: Слово, чому ти не твердая криця, що серед бою так ясно іскриться? Проте, що вимова *цей* зам. *сей* повстала під впливом *-ться* — *-ця* див. § 112.

§ 130. В дієсловах в 3-й ос. одн. і мн. часу теперішнього й budouчого треба писати *-ь* на кінці: судить, хилить, судять, хилять. Коли до цих форм додається ще часточка *-ся*, то *-ь* все таки залишається: судиться, хиляться. Форм без *-ь* з твердим *т* (ходить, носят), як місцевих, літературна українська мова не вживає.

Форми на *-ь* повстали ще в доісторичну добу, — закінчення *-ть* йде з індо-європейського *-ti*. Збірник 1073 р., як і багато інших, напр. Остромирова Євангелія 1056 р., знає тільки форми на *-ть*, напр.: тоужить и гнѣкається 69, питають 17 і т. п.

§ 131. В 3 ос. множини часу теп. й budouчого по шиплячих *ж*, *ч*, *ш*, *щ* в закінченні треба писати *-ать*, *-уть* (а не *ятъ*, *ютъ*): біжать, покінчать, бречать, дишуть (а не: біжятъ, бречятъ). Див. § 31. „Чистота“ § 12.

5. Спосіб приказовий.

§ 132. В приказовім способі в 2 особі в закінченні треба писати: в однині *-и*, а в множині *-те*, *-ить* (з давнього *-ѣте*): ходи — ходіте, ходіть, носи — носіте, носіть. Також і в 1 ос. мн. пишемо *і* (з давнього *-ѣмо*): носімо, просімо, Господу помолімося. Форм приказового способу без *-ь* з твердим

т (ходіт, носіт), як місцевих, літературна українська мова не вживає. „Чистота“ § 123.

Давнину в українській мові в 1-й особі множини приказовий спосіб кінчився на -ѣмз або на -ѣмо, напр.: помолѣмса. В „Ключі Розуміння“ 1665 р.: вступѣмо 52, приходѣмо 52, проґѣмо 12 і т. п. Закінченням в 2 особі множини було -ѣте; так, в Збірнику 1073 р. маємо: рыцѣте 15б, глаголѣте 239б, поманѣте 65 і т. п. Пізніше кінцівки -и та -е по приголосній почали зникати, і так повстали форми *стань, покажіть* з колишніх *стани, покажѣте*; пор. в Словнику П. Беринди 1627 р.: выкакз 83, любѣтъ 112 і т. п.

6. Дієприкметники та дієприслівники.

§ 133. Дієприкметники страдальні часу минулого звичайно кінчаються на -ений: посаджений, куплений, верчений, ношений, засаджений, покинений, зм-лений, знесений, запражений, спечений, одягнений. Лише дієслова з основою на *а* (на -ати) кінчаються на -аний: схований, списаний, визнаний, званий. „Чистота“ § 1574.

§ 134. В дієприкметниках пишемо одне *н* (а не два, як в мові російській): зроблений, спечений, зварений, запроханий, захоханий, виструганий, поораний. Але в прикметниках пишемо два *н*: спасенний, невблаганний; § 95.96.

§ 135. Форм дієприкметників на -чий, -ший, -щий та -мий українська мова тепер не вживає, — вона їх передає описово: вирішено багато питань, що торкаються (а не *торкаючихся*) життя. Остатки їх, напр.: *тямущий, невсипущий, свідомий, знайо-мий* і т. п. стали прикметниками. „Чистота“ § 157.

Дієприкметники від дієслів на -увати, -ювати мають закінчення -ований, -юваний, коли наголос падає на *о*: купований, збудований, подарований, вторгований, схвильований. Коли ж наголос падає на інший склад, то буде закінчення -уваний, -юваний: вибудуваний, виторгуваний, вигорюваний, силуваний. Пор. § 61. 6. Чистота“ § 125.

§ 136. Дієприслівники на -чи творяться від 3 ос. мн. часу теперішнього, змінюючи -ть на -чи: плачуть — плачучи, знають — знаючи, лежать — лежачи, ходять — ходячи, стоять — стоячи, держать — держачи. „Чистота“ § 124.

7. Як писати *ся, би* і *му* при дієсловах.

§ 137. Часточку *ся* в українській літературній мові пишуть вкупі з дієсловом, і тільки по дієслові, а не перед ним:

проситься, носиться, береться, я вродився (а не: я ся вродив). Так пишуть тепер і в Галичині. Заіменникова часточка *ся* — це давній заіменник *сѧ*, знахідний відмінок, родовий *себе*. Цей заіменник *сѧ* вдавнину був дуже рухливим, бо не був прив'язаним до дієслова і міг стояти й перед своїм дієсловом, напр. в Збірн. 1073 р.: *да сѧ покоушає* 17б, *не бѣ сѧ домъ юго запа-аназ* 69. Пізніше *ся* втратило свою рухливість, але в зах.-укр. говорах зберегло цю давню ознаку й досі; в сх.-укр. збереглося лише в одному виразі: як *ся* маєте Гр. 146,—це з судової формули: *Справа такъ сѧ має*, що довго міцно трималася в Україні. Заіменник *сж* почав міцно прив'язуватися до дієслова з дуже давнього часу, і вже в Збірнику 1073 р. маємо: *нар-четсѧ, падетсѧ, наклаєтсѧ*, — а такий спосіб писання — *т* без *ь* — вказує, що *сѧ* вже міцно горнулося до дієслова.

Пізніше в закінченні *-тсѧ* сполучення *тс* дало *ц*: *являєця*; а коли сталося таке уподібнення (не пізніше XV-го віку, пор. § 129), з того часу *сѧ* помалу втратило значіння окремого слова-заіменника, стало ніби енклітичною часточкою, чому його й пишемо разом з дієсловом, а не окремо.

Асиміляція дієслівного закінчення *-т* та заіменника *сѧ* — це характерна ознака цілої східної групи слов'янських мов, — української, білоруської та російської, тоді як інші слов'янські мови не знають її, чому й пишуть *ся* окремо від дієслів. Пор. в білоруській мові: *хрысьціца, выпауницца, дзяліца, стаецца*; в російській: *крутитца, несётца* і т. п. Пор. ще й те, що в мові російській в минулім часі дієслів на *це ся* дуже часто переходить наголос, напр.: *брался, вдался, влился, ворвался, впился, гнался, дождался* і сотні інших¹. А це все, звичайно, примушує білорусів та росіян писати *ся* разом з дієсловом, як то робимо й ми ще від початку нашого письменства.

Про ненаукове й противне нашій тисячелітній традиції писання *ся* окремо від дієслова правдиво каже А. Кримський: „Раздѣльное написание *крутитъ ся* не есть безвредная этимология, а есть покушение на самый организмъ нашего языка: оно есть уродование, калѣчение и преступное искаженіе дорогого для насъ достоянія... Писать отдѣльно *крутитъ ся* есть вар-

1. Див. *И. Огієнко* : Русское литературное удареніе, Київ, 1914 р. вид. 2-е, ст. 79—80, § 178. Твердження В. Гнатюка в „Літ.-Наук. Вістнику“ за 1922 р., ніби в російській мові наголос на *ся* не падає, є непорозуміння.

варское уродование языка съ одной стороны и антинаучное противофізіологичное кривопоисаніе съ другой стороны¹.”

Про скорочення *ся* на *сь* див. § 201.

§ 138. Часточку *би*, *б* звичайно пишемо в дієслові по *ся*, а не перед ним: я старався *б*, моливсь *би*, боявся *б*. Пор. § 139. „Чистота“ § 126¹. В західно-українських говорах *ся* не втрапило ще своєї рухливости, а тому в Галичині пишуть *ся* по *би*, як то було в нас вдавнину: старавбися, моливбися, боявбися. Пор. в Зографській Євангелії X — XV в.: *приближкбса* 2, *поклонишимбса* 2.

§ 139. Слова-закінчення *-му*, *-меш*, *-ме*, *-мемо*, *-мете*, *-муть* (ще рухливі в західно-укр. говорах) в літературній мові пишуться разом з дієменником (по дієслові, а не перед ним) і без розділки: ходити*му*, ходити*меш*, ходити*ме*, ходити*мемо*, ходити*мете*, ходити*муть*. Коли дієслово має часточку *ся*, то ці закінчення пишемо перед *-ся* (а не по нім): старатимуся, старатимешся. Пор. § 138; „Чистота“ § 126² і 121.

8. Писання рїжних дієслївних форм.

§ 140. Дієслова перехідні на *-ити*: білити, дурити, зеленити, рябити, синити, чадити, чорнити і т. п., стаючи неперехідними, міняють своє *и* на *і* (давнє *ѣ*): біліти, дуріти, зеленіти, рябіти, синіти, чадіти, чорніти і т. п. Зміна ця йде з дуже давнього часу, бо чергування *и* — *ѣ* в цих формах знають вже пам'ятки XI-го віку, де знаходимо: *бѣлѣти* і *бѣлѣтисѣ* і т. п.

§ 141. В дієсловах тривання чи протягових (*verba durativa*) перед *р* пишемо *и* (а не *і*): задирати, пожирати, витирати, стирчати і т. п. Але в корінях *бір*, *мір* і *пір* пишемо також *і*: збирати, помірати, випірати і т. п. Ці форми походять з давніх *сзбирати*, *сздирати*, *сумирати*, *подзпирати*, *запиратисѣ*, *сзгирати* і т. п. Опис Брацл. замку 1545 р.: *подымщина бырана* 24. Остріжський Збірник 1588 р.: *дрыжатъ* 22, *збирати* 36 б, *трывѣючи* 19 б. Так ці форми виразно вимовляються в західно-українських говорах, і так їх постійно пишуть в Галичині. Але в східно-українських говорах цього правила часто не дотримується відносно трох пнів, що вимовляються з виразним *і*, це: *-бір*, *мір*, *пір*, напр.: забірати, розбірати, перебірати, умірати, повмірати, запірати, перепірати, напірати і т. п. Коцю-

1. Украинская грамматика, т. I вип. I ст. 226 — 227, Москва, 1907 р.

бинській, т. I, пише: визбірані 61, вмірали 19, випірала 19, витріщив 17; Куліш, Ч. Р.: здрігнувсь 16. У Гр. в Словнику: умірати, забірати, запірати (а умирати, забирати, запирати нема). Така вимова — це не вплив мови російської, бо вона широко відома в народніх говорах, далеких від російського впливу. Пор. § 15.

§ 142. Дієслова многократні (*verba iterativa*) звичайно вже не змінюють свого *о* на *а*: позволяти, розмовляти, замовляти, вимовляти, виробляти, повторяти, поклонятися, вклонятися, перешкоджати і т. п.; але з давнини маємо й пишемо: помагати, виганяти, кланятися, ламати, знемагати.

Зміна *о* на *а* в многократних дієсловах була звичайною і дуже поширеною вдавнину, напр.: помагаю Збірник 1073 р. 48б, раждаютьсѧ Остр. Єв. 1056 р. 251; вдавнину було: ламати і ломити, повторяти і повзгариати і т. п.; в Стратинському Службенику 1604 р.: покланеніє 74. 84. 211. 374. 554, покланяемсѧ 6, покланяютсѧ 98, помагати 528; Стратинський Требник 1606 р.: йзнемагати 336, оустраати 3 б, раждаати 5 б; Апостол львівський 1574 р.: взпрашаху 8, взпрашаюиему 60, понашати 47, разарай 115, сматраху 50, сматраюиимз 177, оугажати 199, оугажаю 147, оукараемз 59 і т. п. В Остріжському Збірнику 1588 р.: помагали 10, помагаючий 15, помагаемых 94 б, ражати 53 б, 62, ражатисѧ 57 б. 63. 105 б, ражаютсѧ 37, оукланяюиисѧ 106 б, оуслатраюиє 78 і т. п. В східньо-українських говорах ця зміна *о* на *а* майже зовсім вже зникла, як і в мові російській; навпаки, в говорах західньо-українських ця давня зміна в повній силі ще й тепер заховалася такою, якою була і вдавнину; пор. те саме явище і в мові польській: powtarzać, powawiać, wyrabiać, rozwalac, gozmawiac, przeszkadzac і т. п.

§ 143. В дієсловах треба писати наросток *-увати, -ювати* (а не *овати, евати*): купувати, шанувати, характеризувати, попереізувати, танцювати, горювати; пор. § 61. 143. Про повстання цих форм див. § 6. Давнина знала лише форми на *-окати, -екати*, напр. в Збірнику 1073 р.: милокати 84 б, распзитокати б. 19 б, показокати 12. 38 б. 30. 150 і т. п. По XV віці в пам'ятках вже знаходимо й фонетичні форми: бѣдѣвати, запорозѣвати, плякати і т. п. В новім українськiм письменстві запанували форми фонетичні.

§ 144. Перечку *не* з дієсловом пишемо завсіди окремо: *не хочу, не списав, не бачили*. Лише в отсих словах пишемо *перечку не* разом з дієсловом: *невгавати, неволити, недужати, нейти*.

нема, ненавидіти, непокоїтися, нестати і нехтувати. Див. § 151. 152. Вдавнину перечку *не* звичайно писали разом з дієсловом; так іноді і в наш час робив дехто з письменників; напр., славний мовознавець Потебня писав і друкував в своїх працях *не* вкупі з дієсловом.

§ 145. Дієслова, що походять від прикметників вищого ступіня, задержують змінений в цім ступіні звук: краший — покращати, вужчати, дорожчати, перевищати, убожчати і т. п. Див. § 97.

VI. Прислівник.

1. Прислівники пишемо як одне слово.

§ 146. Приіменник, творячи з іншою частиною мови прислівник, завсіди пишеться з нею вкупі: взагалі, вперед, вгору, вниз, влітку, взімку, вранці, вдосвіта, всмак, враз, відразу, догори, дощенту, довкола, додому, докупи, зовсім, завбільшки, завдовжки, завширшки, залюбки, зпочатку, завидна, зроду, згори, назавше, насилу, назустріч, наперекір, наздогад, надаремно, навманя, наскрізь, назад, направо, наліво, помалу, поблизу, поночі, якнайкраще, щонайсильніше, поволі. Пор. § 155. 156.

§ 147. В прислівниках: набік, навік, надворі, накінець, напам'ять і т. п. приіменник може писатися й окремо, коли другої частини слова вживаємо яко іменника, напр.: Хорий скаржився на бік свій. На дворі такому нічого не зробиш. Накінець ми помандрували аж на кінець міста. З початку речення пишемо велику букву. Пор. § 158.

§ 148. Часточки *як* та *що*, коли приєднуються до найвищого ступіня, пишуться вкупі: *якнайкраще*, *якнайскоріше*, *якнайбільше*, *щонайвише*. Пор. § 156.

§ 149. Приіменник *по* приєднується до попереднього слова злучкою в таких виразах (прислівниках): по-моєму, по-твоїму, по-своєму, по-нашому, по-вашому, по-чийому, по-якому, по-їхньому, по-українському, по-німецькому, по-божому, по-давньому, по-доброму, по-перше, по-друге, по-третє.

2. Звуки *е* та *о* в кінці прислівників.

§ 150. Прислівники, що перед кінцевою голосною мають шиплячий звук, закінчуються на *-е* (а не на *о*): *охоче*, *рішуче*, *повчаюче*, *хороше*, *гаряче*, *боляче*, *нетерпляче*, *вже*, *дуже*, *довше*,

краще, ближче (блище), вище, нижче (нище). Пор. §§ 31¹². 31. „Чистота“ § 127. Як відомо з фонетики української мови (§ 31¹²), звук *e* в кінці слова по шиплячих звуках не перейшов на *o*, тому й повстали зазначені тут форми. Але в західно-українських говорах звук *e* перейшов на *o* по шиплячих і на кінці слова, а тому тут маємо: рiшучо, повчаючи і т. п.

Прислівники, що походять від прикметників на *-ній*, кінчаються на *-но*: *безпутно, давно, докладно, зимно, могутно, незабутно, пізно, порожно, приватно, самотно* і т. п. Коли ж прислівника від *-ній* вживається першою частиною зложеного слова, то він кінчиться на *-ньо*: *синьо-окий* і т. п., див. § 16.

3. Перечка не та ні.

§ 151. Перечку *не* пишемо окремо від слова, див. §§ 144. 152. Разом з іменниками, прикметниками та дієприкметниками пишемо її тільки в таких випадках: 1) коли ці слова без *не* не вживаються: *недорід, недуга, неміч, невістка, нетяга, невблаганний, невгамований, невгомонний, невилазний, небаром*; 2) або коли їх разом з *не* можна замінити одним словом: *неволя (рабство), невільник (раб), неприятель (ворог), небагатий (бідний), недорогий (дешевий), невдатний, несвідомий, неширість, небезпека, непорушний, немудрий, немічний* і т. п. Пор. § 144. 152. Але коли на *не* падає логічний наголос, або коли цьому *не* в дальшій реченні є протиставлення *а, але, проте*, тоді перечку *не* пишемо окремо: *Він не здоровий, а хорий. Він не приятель мені, а ворог.*

§ 152. Коли перечка *не* приєднується до слова разом з приіменником, то всі вони з цим словом пишуться вкупі: *недобачати, недочувати, недописати, недоїдати, недосипляти, недокінчати, недоставати, недобагливий, недобиток, недобір, недолюдок, недомірок, недорід; знебожитися, зневажати, зневіритися, зневолити, знелюдити, знемагати, знемилити, знемогтися, знемошіти, зненавидіти, знеохотити, знесилити, знеславити, знехтувати; поневіряться, поневолити, понедужати, понехаяти* і т. п. Див. § 144.

§ 153. В займенниках *ніхто, ніщо* перечка *ні* відділюється, коли слова вжито з прийменником, так що прийменника ставимо по *ні*: *ні до кого, ні на що*. „Чистота“ § 108.

4. Ні чи ни.

§ 154. Часточку *ні* завсіди пишемо з *і* (а не з *и*): *ніхто, ніщо, ніле, ніяк, ні до кого, ніякій, нічий, ніколи, нікуди* і т. п.

Так у нас прийнято писати, хоч вдавнину було: *никзто, ничьто, никзде, никако, нични, николи, ни*, а ці форми мали б нормально дати в нас: *нихто, нищо, ниде, ниякий, ничий, николи, ни* до кого і т. п., цеб-то так, як ці форми й звучать в багатьох місцях на Україні. Пор. повстання *і* з *и* по § 15. Правда, вдавнину в цих формах зам. *ни* писали часом і *нѣ*.

VII. Приіменник.

1. Як писати приіменники з іншою частиною мови.

§ 155. *а.* Приіменник з іменником, прикметником, числівником та заіменником пишеться окремо: *без брата, без любого, без п'яти, без них*. *б.* З дієсловом приіменник пишеться вкупі: *написати, підписати, дописати, виписати, списати, переписати, вписати*. Вдавнину приіменника звичайно писали разом зі словом, до якого він відноситься. *в.* Зложені приіменники пишуться вкупі (і без злучки): *зза, ізза, поза, зпоза, понад, попід, зпопід, зпід, поміж, зпоміж, знад, задля, поуз, напроти*. Пор. § 146. Зложені приіменники почуваються цілком за одне слово, тому нема підстави ділити їх розділкою. Пор. § 156.

§ 156. Приіменника *за* з прикметником пишемо разом в виразах: *замолодий, залегко, замало* і т. п. Пор. §. 146. Але подібних виразів ліпше не вживати, див. „Чистота“ ст. 94 — 95.

2. Зміна *з* на *с* в приростках чи приіменниках
з, роз, без, через.

§ 157. Про зміну в приростках *з* на *с* в українськiм правопису прийнято додержуватись таких правил: Приростки *з* та *роз* перед глухими *к, п, т, ф, х* міняють своє *з* на *с*: *сконати, спарити, стулити, сфабрикувати, схватити, роскішний, розказати*. Перед іншими приголосними (дзвінками) *з* та *роз* не міняють свого *з* на *с*: *збавити, здерти, згинути, знести, збірник, зціпити, зшиток, зчорнити, рознести*. Перед *с* приростки *з* та *роз* теж не міняють *з* на *с*: *зсадити, зсукати, зсунути, розсукати*. Не міняється приросток *з* і тоді, коли розпочинає складний приіменник: *зпопід, зпід, зпоміж, зпосеред, зпонад, зпоза, зперед*. Приросток *без-* не міняє *з* на *с*: *безпутній*. Приіменник *з* чи *із* не міняється на *с*: *з клуні, із паперу, з тебе, з хати, з салом*.

Про фонетичний бік цієї зміни див. далі §§ 220, 223. В українській мові, як і в інших слов'янських мовах, дзвінкий звук, —

в даннім випадку *з*, — міняється на тихий *с* перед всіма тихими звуками, через що вимовляємо: *с* Києва, *черес* фабрику, *бесхмарний* і т. п., див. § 220; пор. ще й те (§ 155), що наші приіменники вдавнину були міцніше звязані з своїм словом. Крім цього, панує в нас закон зміни свистячих звуків перед шиплячими на шиплячі, а тому вимовляємо: *ж* жінкою, *рожжалобити*, *ш* чортом, *шшиток* і т. п., див. § 223. Цих фонетичних законів як раз і не дотримуються в нас останніми часами упорядчики українського правопису. Звук *з* міняється перед усіма без винятку тихими звуками, *цеб-то* і перед *с*, *ш*, *ш*, але в нас встановилася ненаукова звичка не міняти *з* власне перед *с*, *ш*, *ш*; встановилася може зза того, що взагалі одного принципу тут не дотримуються. У нас тепер звичайно пишуть: *зсадити*, *зцапати*, *зшиток*, але ж вимовляємо найвиразніше: *ссадити*, *сцапати*, *сшиток*; тут в нашій правопису безумовна непослідовність, — на обмеження зміни *з* на *с* тільки перед деякими тихими нема міцних підстав.

Коли звук *з* знаходиться в повному складі, то голосний складу надає йому більшої дзвінкості, чим і затримує його від виразної зміни на *с*. Цей фонетичний закон не встановився в нас цілком, і виразніше чути його хіба тільки в *без*; що до приростків *роз* та *через*, то закон цей тут дуже невиразний. Треба ще завважити, що приростки *без* та *через* (давні *БЕЗЪ*, *чрѣЗЪ*) ще не зливаються так міцно зо словом, як приіменник *роз* (давнє *РАЗ*, а не *РАЗЪ*); в слові *безхатній* або *черезсіделок* ще ясно почувається дві слові, тоді як в словах *роскис* чи *скис* ми вже чуємо одне слово. Народня українська вимова звичайно міняє *з* в *роз* та *через* перед тихими та шиплячими: *роскішний*, *рошшматувати*, *черес* тебе, і форма *росшматувати* булаби ближча до правдивої фонетичної вимови, як форма етимологічна *розшматувати*. На встановлення в нас ненаукового правила про незміну *з* в *роз* безумовно вплинула й подібна польська звичка писати: *gozkosz*, *gozkoszny*, *gozkaz*, *gozkazać*, *gozpis* і т. п.

У нас прийнято писати в зложених приіменниках *з*, а не *с*, напр.: *зпід*, *зпоміж* і т. п. Але не міняти тут *з* на *с* нема жадних підстав, та й вимовляємо виразно: *спід*, *споміж* і т. п. Зложений приіменник постійно відчувається, звичайно, тільки як одне слово.

Взагалі, в нашій вимові приіменник постійно дуже міцно в'яжеться з наступним своїм словом, чому він на себе звичайно й наголосу не приймає; а при такій щільности їх, звичайно,

повстає закон уподібнення, через що вимовляємо: *с хати*, черес сіні, *цеб-то так само*, як і *схапити*, *чересседелник*.

Ця зміна з на *с* розпочалася вже в найдавніший час. Зміну *роз* на *рос* вже є виразна в Збірнику 1073 р.: *росказать 11*, *роспытовасть 10 б*, *рослабления 66 б*, *растворена 17*. Опис Київських замків 1552 р.: *росказаня*, *роскажуть*, *роспахивати*, *але: розкопань і т. п.* Памва Беринда в Словнику 1627 р. постійно міняє *роз* на *рос*, напр.: *роскошь 103*, *роскошую 133*, *роскошованье 133*, *росказь 75*, *росказую 71*, *ропустный 105*, *106*, *ропуста 136*, *роспальнье 29*, *ростроиный 39*. 47. 123 і т. п.

В давніших пам'ятках звичайно пишеться етимологічне *съ*, але вже в грамотах XIV в. знати бажання писати *с* і *з*, взагалі бачимо тут боротьбу традиційного *с* з живим *з*, напр.: *с колодяземь*, *з дубравами*. В XV в. перед глухими в грамотах вже частіше пишуть *с*, напр.: *с польемь*, *с пасиками*, *с потоки*, *с криницями*, *с тыми і т. п.* П. Беринда писав в своїм Словнику 1627 р. ще більш послідовно: *с коня 117*, *спложеное 125*, *с плачу 119*, *с прирощеня 69*, *с тобою 107*, *счого 21*, *але: з форосту 99*, *з шлюбу 132*, *здається 21 і т. п.* Наші старші письменники звичайно писали: *с хати*, *с коня і т. п.*

В приіменнику *без* вдавину звичайно міняли з на *с* перед приголосними, напр. Збірник 1073 р.: *бес количества 9 б*, *бес коньца 57*, *бес подвига 21*, *бесправдые 36*, *бес пота 7 б.*, *бестрастьна 21*. 22 і т. п., *бежного 24*, *бечствие 36 б і т. п.* Збірник 1076 р.: *бестраха 211 б*, *бечствие 171 б*, *бещиноу 237 б* (= *без чину*, *без чину*) і т. п. В дальших пам'ятниках бачимо те саме, але помітно пробивається бажання не міняти з на *с* в *без*; так, П. Беринда пише вже в Словнику 1627 р. звичайно *без*, напр.: *без казни 140*, *безконечный 139*, *безпечный 51*. 135. 114, *безпечно 82*, *небезпечность 138 і т. п.*, хоч: *бесплътни 38*.

Історичне пояснення цих усіх явищ див. в моїй праці: „Курсь“ ст. 227—230, §§ 236—239; тут і приклади з різних пам'яток. Пор. ще § 34, по котрому звичайно пишемо *покажчик*, що промовляє за вимову: *рожда-руватися*.

Як бачимо, в прийнятих тепер правилах писання приростків та приіменників на *-з* панує безлад, бо ми тут не додержуємо послідовно ані принципу фонетичного, ані етимологічного. Коли б ми хотіли застосувати сюди послідовну фонетичну систему, згідну з людською вимовою, то наше правило було б коротким, а саме: Приростки чи приіменники *з*, *роз*, *без* і *через* міняють своє *з* на *с* перед усіма тихими звуками. Історія й фонетика цілком промовляли б за таке правило.

VIII. Злучник.

Правопис злучників.

§ 158. Злучники (або прислівники), зложені з приіменника та заіменника, пишуться вкупі: *зате*, проте (= *все-таки*), *затого*,

зовсім, защо, пощо, потім і т. п. Напр.: Затого вечір буде. Хоч погано співаю, зате голосно. Защо тебе сплюндровано? Але коли другу частину цих слів вживається яко заіменника, тоді приіменника пишемо окремо: Упав за те вікно. Говорили про те диво, за того чоловіка. Згинув зо всім скарбом. По що ти пішов? Потім брат пішов по тім мостку. Пор. § 147.

§ 159 — 160: про вживання злучки в злучниках див. §§ 412—413.

§ 161. Часточки *би*, *б*, *же*, *ж* треба писати окремо від слів і без злучки: Прийшов *би*. Де *б* тебе покласти. Чи вже *ж* так буде й далі?—Писати ці часточки разом зо словом або зо злучкою нема підстав. Правда, вдавнину ці часточки писано разом зо словом, але в той же час писали приіменники та перечку *не* теж разом зо словом; коли ж ми ці останні слова пишемо окремо від слів, то мусимо окремо писати й часточки *би*, *б*, *же*, *ж*.

§ 162. Часточки *би*, *же* в зложених злучниках пишемо вкупі: *щоби*, *щоб*, *аби*, *ніби*, *цеб-то*, *тоб-то*, *також*, *таж*, *теж*, *отож*, *отже*, *адже*, *авже*, *невже*, *майже*.

§ 163. Злучника *ані* пишемо вкупі й без злучки: *ані* встати, *ані* сісти. Про походження *ані* з *ани*, *цеб-то* і з *и* пор. § 15, 154; в народній вимові брентить часто як *ани*.

§ 164. Пишемо злучник *чи*, а не *чі* (по § 31, бо шиплячий *ч* у нас уже стверд).

ЧАСТИНА ДРУГА:

МИЛОЗВУЧНІСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ.

Що таке милозвучність.

§ 165. Давня українська мова своїм звуковим складом значно відрізнялася від мови теперішньої. Особливо багато відмін в системі голосних звуків, бо в давній нашій мові голосних звуків було більше, як в мові теперішній; так, вдавнину були голосними **з** та **ь**, а також теперішнє *й*, тоді *и*. Вдавнину кожне слово кінчалося голосним звуком (чистим голосним чи т. зв. глухим **з**, **ь**), і тому тоді було певне взаємовідношення між голосними та приголосними звуками в слові чи в сусідніх словах.

Але коли десь в X — XI-м віці давні глухі звуки **з** та **ь** позникали в кінці слів, або й в середині, як що були ненагошеними, а звук *и* ослабів (по голоснім він став приголосним *й*), тоді через це надзвичайно порушилося колишнє взаємовідношення поміж звуками. Але українська мова цю порушену давню гармонію між голосними та приголосними звуками почала відразу відновляти, тільки вже іншими засобами; пор., наприклад, повстання з давніх *о*, *е* нового *і* перед складом, де зникли **з**, **ь** чи *и*, § 9. Приголосні звуки, що до того були в різних складах, по зникненні глухих **з**, **ь** опинилися в однім складі й стали поруч, а тому мусіли повстати нові їх зміни, напр. т. зв. уподібнення, § 218.

Українська мова своєю милозвучністю помітно виділяється серед мов слов'янських; вона надзвичайно гнучка, а це й робить

її милозвучною та дуже придатною, між іншим, до віршування. Милозвучність нашої мови проявляється переважно в законах життя її голосних та приголосних звуків, цеб-то в її внутрішній фізіологічно-фонетичній будові; але, крім цього, проявляється та милозвучність і в відмінюванні слів, де наша мова знає багато т. зв. подвійних форм.

До останнього часу Європа зовсім не знала нашої мови, бо вона цікавиться звичайно тільки мовами державними. Гострі переслідування українського слова в б. Росії стали причиною, чому навіть своя слов'янська родина мало знала нашу мову, бо серед слов'ян панував найбільше офіційний російський погляд, що не визнавав нашої мови за окрему мову, а лише за наріччя мови російської.

Але коли європейські вчені випадково знайомилися з нашою мовою ближче, коли пізнавали її докладніше, то вони часом ставали в ряди її правдивих оборонців, визнаючи її за окрему мову і признаючи за нею велику милозвучність. Так, ще німецький вчений і поет Фридрих Боденштедт в своїй праці „Poetische Ukraine“, що вийшла в Штутгарті в 1845 р., писав про нашу мову: „Українська мова мелодична й звучна більше від усіх слов'янських мов і має великі музичні дані. Ніде дерево народньої поезії не дало таких смачних плодів, ніде дух народньої поезії не відбився так виразно, як він відбився в піснях українських“.

Під милозвучністю мови ми розуміємо стремління кожної мови до найбільшої простоти й легкості вимовлювання; гнучкість мови — це перша ознака її милозвучности. З цього погляду кожна мова в світі милозвучна для того, кому вона рідна, хто звик до неї з дитинства; справа тільки в тому, скільки цієї гнучкості має та чи інша мова в порівнянні з іншими мовами.

Додаю цей розділ про милозвучність до книжки про правопис через те, що власне цей розділ показує нам живу народню вимову, а тим самим кидає багато світла й на послідовне встановлення в нас правопису фонетичного.

В цій короткій статті я подаю лише найголовніші випадки милозвучности нашої мови, ті закони, які ми повинні добре пам'ятати і яких ми повинні послідовно дотримуватися. Наша рідна мова — це найцінніша перлина, якою ми володіємо, як нація, і тому ми повинні пильно дбати не тільки про кришталеву чистоту її, але й про її споконвічну милозвучність.

А. ФОНЕТИКА.

І. Голосні звуки.

1. Придих.

§ 166. Українська мова не любить, щоби слово розпочиналося з твердих голосних звуків (*а, е, и, і, о, у*), а тому присталяє до них *придиха*, — цеб-то приголосні звуки *в, й, г*. Див. §§ 167 — 170. Придиха цього українська мова набула собі ще з доісторичних часів. Придих в народній українській мові частіший і ясніший, ніж в мові літературній, в якій на письмі його часто й не зазначають.

§ 167. Придиха *в* звичайно приймають звуки *о* та *у*, рідко *и*: *вогонь, возьму, воскрес, вода* (пор. *вѣдѣ, вода*), *вона, воно, вони, вугілля, вуж, вуздечка, вузький, вузол, вулиця, вуси, вухо, вуй* (з *оуї*); *привикати, видра* (пор. санскр. *udras* або литовськ. *udga*), *високий, виграшка, вулик* і т. п. Про форми *вікно* з *окно* див. § 11. В народній українській мові придих *в* значно частіший, ніж в мові літературній: *возеро, воко, ворел, вокописко, вогірки, вокріп, вулан, ворати, вонучки, вохотно, по вопівночі, візувіт* (*езуїт*) і т. п.

§ 168. Придиха *й* приймають усі тверді голосні звуки: *я*нгол (*ангел*), *ю*шка, *ю*рба, *й*олоп, *я*блоко (пор. *áblzko*, нім *Apfel*), *я*щурка (*áщтерз*), *я*вор (*áзорз*), *я*гня (пор. лат. *agnus*, церк.-слов. *áгнєць*), *є*сть (лат. *est*), *я*к (церк.-слов. *áки*), *Й*осип, *Я*килина, *Я*ким, *Ю*стина, *Ю*ліян, *Я*ків. Див. § 173—174. В мові народній придих *й* частіший, ніж в літературній: *ю*лиця, *Я*ндрій, *я*курат, *й*ой (в Галичині; на Великій Україні—ой), *І*ван, *і*ден, *і*дна.

§ 169. Переняті до мови нашої чужі слова, що розпочинаються з *е*, ми звичайно українізуємо, цеб-то додаємо з початку їх придиха *й* (по § 168) і пишемо *є*: *Є*вангелія, *є*зуїт, *є*ретик, *є*пископ, *Є*гипет, *Є*русалим, *Є*вген, *Є*вфрат, *є*пархія, *є*пархіяльний, *Є*ва. Тільки нових чужих слів, не так давно запозичених, наша мова ще не встигла українізувати, тому ще вимовляємо й пишемо на початку їх *е*: *е*вакуація, *е*волюція, *е*гоїзм, *е*кватор, *е*кзамен, *е*кскурсія, *е*нергія, *е*тика, *е*поха, *е*стетика і т. п. Часто пишуть *Е*вропа, *є*вропейський, але ліпше було б *Є*вропа, *є*вропейський (або *є*вропський). Взагалі ліпше було б кожне початкове *е* українізувати.

Йотовання початкового *е* в чужих словах знаємо з найдавнішого часу; так, в Остромировій Євангелії 1056 р. знахо-

димо: **к**ЛЕОНЬСКЖ 159, **к**ЛЕОНЬСТѢ 143, **к**РОУСАЛИМЪ 22, пор. **к**ЛЕЕМЬ 223, **к**АНГЕЛНІЕ 3. 6. 8 і т. п. В *Lexicon palaeoslovenic*. Міклошича знаходимо: **к**КЛАНГЕЛНІЕ, **к**КГА, **к**КРЕЙ, **к**КРОПА, **к**ЛАДА, **к**ЛИНЪ, **к**ПІСКО ПЪ, **к**ПІСТОЛНА, **к**ПІТІМНА і т. п. Так само пишуть і вимовляють серби: **к**ЈЕРАХИЈА, **к**ЈЕПІСКОП, **к**ЈЕВНУХ, **к**ЈЕРЕТИК і т. п. Слов'янські мови, де панувала латинська культура, звичайно не м'якшать початкового **к**, напр. польська: **к**Egipt, **к**episkopat, **к**heretyczny, **к**epistola, **к**Еуропа і т. п.; чеська: **к**erarchie, **к**evnuch, **к**Egypt і т. п. Пор. § 294.

Інші голосні звуки на початку чужих слів ми або українізуємо, додаючи до них придиha, або, частіше, лишаємо незмінними, напр.: вакація, оригінал. Див. § 167. 168. 170. 174. 294.

§ 170. Придиha **г** приймають звуки **а**, **у**, **о**: Ганна, гарбуз, гармата, галун, гарапник, гарфа, гаспид (**г**аспид), горобець, гострий, горіх, гусениця, гад. В літературній українській мові придиha **г** рідкий, в народній—дуже частий: **г**а, Гандрій, Гамерика, гозе, ро, Гумань, гулиця, гура; Гартем, Гарсен, Гуляна, Гулита.

§ 171. Часом буває, що придиha появляється в залежності від кінця попереднього слова: як що воно кінчиться на голосний звук, тоді придиha буває, як що на приголосний — придиha не буває. Напр.: Прийшов органістий, але: Каже ворганистий („Етнографічний Збірник“ т. VI ст. 117). Пор. § 178. 183.

2. Роззів.

§ 172. Українська мова не любить роззіву (hiatus), цеб-то збігу голосних звуків, і оминає його вставленням між голосні приголосних **в**, **й**, **г**. Напр.: а) Вставка **в**: павук, павутиння, осавула, живуть, давати, привичка, Іван (з Іоаннн), умивати. б) Вставка **й**: жиють, Україна, мое, Азія. в) Вставка **г**: вистигати, нагострити. Це оминання роззіву наша мова знає ще з доісторичної доби. В мові народній воно частіше, ніж в літературній: наука, візувіт (езуїт), Ларивон, патривот і т. п.

§ 173. Не терплячи роззіву, українська мова завсіди по голоснім звуці вживає **ї**, **є**, **я**, **ю** (цеб-то **йї**, **йє**, **йа**, **йю**), а не **і**, **е**, **а**, **у**, по § 172 б: троїстий, Україна, поїхав, стоїть, питається, дає, стояти, доброю. Пор. § 168. 172 б. З теї ж причини ненаголошене **у** по голоснім звуці завжди переходить на **в**: навчати, повчити, навчитель, заввага, перевтома, завмерти, перевчити, навмисне, завтра (завтра), невже, невтомний; також: навколо. Наголошене ж **у** по голоснім звуці приймає придиha **в** (по § 167), але в літературній мові цього звичайно не додержується: наука, навушник. Пор. § 167. 180.

§ 174. Чужі мови, напр.: латинська, грецька й інші, часто знають неприродний нам роззів. Перейняті чужі слова з роззівом українська мова звичайно українізує, цеб-то в сполучення двох голосних вставляє *й*; тому в чужих словах по голоснім звуці вимовляємо й пишемо *я, є, і, ю* (а не *а, е, і, у*, пор. § 168. 172 б): Навзикая, алилуя, епопея, алея, фея, матеріял, матеріяльний, патріярх, спеціальний, фое, аер, проєкт, фуяра, Генуя, бакор, медіум, тріумф, Каїн, архаїзм, героїчний, Енеїда, Рафаїл, руїна, Гаврійл, Самуїл. Значно рідше чужий роззів українізуємо вставкою *в* або *г*: півонія, тивун, § 172 а.

Сполучення *іо* в середині слів частіше не українізуємо: піонер, національний, Сіон, тріодь, міліон, патріот, інтернаціональний, біографія, період, соціолог і т. п.

§ 175. Звук *і* (*і*), коли знаходиться по голоснім і сам творить окремий склад, може мінятися на *й* (по § 183): Так ідучи молився Мойсей, Франко. Се Ізраїля дванадцять колін, Фр. Так само: приїменник, займенник, наймати, наймит, нейду, війна, (воїн), найкращий і т. п.; так із кран. *ран*, гнон. *змікн* (або *зми*) стало: край, рай, гній, змії (або змий). Проте скорочувати слово Україна на Украйна (як то буває в мові російській) в літературній українській мові не прийнято.

Про роззів пор. ще далі § 294.

3. Чергування *у—в*.

§ 176. Українська мова не любить збігу голосних звуків в словах, що стоять поруч, — цеб-то в кінці попереднього слова та в початку дальшого, й оминає такий збіг (*hiatus* або роззів, § 172) ріжними способами. Мова наша любить, щоб по закінченні на голосний попереднього слова дальше слово розпочиналося з приголосного, а по закінченні на приголосний — щоб розпочиналося з голосного. Звука *й* вважаємо за приголосний: рай і пекло.

§ 177. Приїменники *в* та *у* чергуються між собою: як-що попереднє слово кінчиться на голосний звук, вживаємо *в*, а як на приголосний — *у*: Вона *в* хаті. Він *у* хаті. Темно *в* хаті, як у домовині. Заглядав всім *у* душу й питавав, Франко. Це чергування, як і чергування §§ 179 і 183, набула собі наша мова ще з доісторичної доби.

§ 178. Коли попереднє слово кінчиться на приголосний звук, а дальше починається голосним, тоді вживаємо приїменника *у*, а голосна дальшого слова приймає придиha *в* (по § 167):

Роби до поту, а їж у вохоту (а не —ув охоту, як інколи неправильно пишуть), Номис. Дітський крик аж у вухах лящить, Куліш. У вумного й долото рибу ловить, Номис. Явище це частіше спостерігається в народніх творах; літературна ж мова вживає його рідко.

§ 179. Ненаголошені початкові *у* та *в* чергуються між собою: як-що попереднє слово кінчиться на голосний звук, вживаємо *в*, а як на приголосний — *у*: У неділю вранці рано поле вкрилося туманом. Віж уранці встає, йому Бог подає. Задзвонили в усі дзвони по всій Україні, Шевченко. Не знає ніч, що діялось учора, Глібів. Вони вже убогі, уже голі, Шевченко. Сором недбалим усім, Грінченко. Так само чергуються: умілий — вмілий, учений — вчений, учитель — вчитель, удова — вдова, удівець — вдівець і т. п.

Вже в першій великій українській пам'ятці, в Збірнику царя Святослава 1073 р., знаходимо чергування *вз* та *оу*, напр.: *вселеннаа і оуселеннаа* 9 б. 17. 18. 23. 27, *взкрадоу* 71 б, *оуселатьса* 36. 37; *взгодить* 85 б і т. п. Це чергування *в* — *у* та *у* — *в* є характерною ознакою нашої мови; інші слов'янські мови хоч і знають цю зміну, проте не знають її так послідовно, як то знаходимо в мові українській.

§ 180. Коли початкове *у* наголошене, то воно не змінюється на *в*, але приймає придиha *в* (по § 167): *вузлик*, *вуха*, *вулиця*, *вугілля*, *вуси*, *вулик*, *вузький*; в народній мові частіше: *вумний*, *вуста*, *Вутреня* і т. п.

§ 181. Початкове *у* в чужих словах в нашій мові ніколи не чергується з *в*: універсал, університет, убікація, Угорщина, Уран, Урагвай, узурпатор і т. п. Іншими словами, — чужого початкового *у* ми поки що не з'українізували. Є окремі слова, які ми звикли вживати переважно в одній якійсь формі, — з *у* або з *в* (інколи й з ріжним значінням): *увага*, *уважний*, *угода*, *умова*, *уряд*, *урядовий*, *упадок*, *уклад*, *утиск*, *ухвала*, *вражати*, *вражіння*, *взагалі* і т. п.

§ 182. В словах *Україна*, *український* початкове *у* — ненаголошена приставка, а тому вона може змінюватись на *в* (по § 179): На *В*країні й для *В*країни будем жити й помремо, В. Самійленко. На *в*країнських нивах буйне жито колосисте на славу вродило, Ол. Кониський. Повій, вітре, на *В*країну, Руданський. Але при дипломатичних зносинах або при перекладах на чужої мови початкового *у* в слові *Україна* ніколи не змінюємо на *в*.

4. Чергування *і* — *й*.

§ 183. Злучник *і*, а також і початкове ненаголошене *і*, по голоснім звуці попереднього слюва змінюються на *й*: Я *й* ти, він *і* я. Бо вже *й* не плачу *й* не сміюсь, Шевченко. Поборов. та *й* випросив, Номис. Багатого *й* шило голило, а нас *і* бритва не бере, Номис. Старче *Й*ване! Та не відіззавсь Іван, Франко. А по таборі пострах *й*шов, по народі *й*шов клекіт глухий. Франко. Пługатарі з пługами *й*дуть, співають *й*дучи дівчата, Шевченко. Хто *й*мя Твое знає, Куліш. Початкове наголошене *і* ніколи не змінюється на *й*, але завсіди приймає придиха *й* (по § 168; пор. § 180; пишемо *й*, цеб-то *йй*, але цього *й* в літературній мові не завсіди зазначають): *й*де, *й*жа, *йй*, *й*сти, *й*хати, *й*хній, *Й*вга. Так само вимовляємо: *й*ноді, *й*нший, *й*нколи, *Й*род, *Й*ван, *й*спит, *й*стина, або: *и*ноді і т. п., хоч пишемо: *и*ноді, Іван і т. п.

§ 184. *И*нколи у та *в*, *і* та *й* чергуються не тільки з вимог попереднього слова, але *й* з вимог початку дальшого слова: коли воно розпочинається з двох або більше приголосних, тоді вживаємо *у*, *і*, а не *в*, *й*: Страждання *й* утома, або: Страждання *і* втома. Тобі *і* всім; ухвала, ускладняти, Україна, український. Ще приклад: Це було *і* вдавнину, було воно *і* в інших народів. Не забувати, що *й* — це приголосна, і що воно починає звуки *я*, *є*, *ї*, *ю*.

*И*нколи, особливо між голосним і приголосним сусідніх слів, замість *і* вживаємо *та*: Тільки думи, *та* спомини, *та* пісні зостались, Дума. На початку речення, по знаках розділових і по павзі, звичайно вимовляємо *у*, *і* (а не *в*, *й*): Удосвіта встав я, Куліш. Упала, а вони регочуться: удає, кажуть, удає, М. Вовчок. Увечері посумую, а вранці поплачу, Шевченко. *І* піде він валиться, *і* скакати, *і* битися, Франко. Козаків лягло чимало, а татар — утрое, Дума.

§ 185. В поезії з вимог ритму часом не додержують законів чергування *у з в* та *і з й*; при читанні таких місць робимо невеличку павзу перед *у* чи *і*. Напр.: Що повиснути має колись, те *і* в морі не втоне, Франко. Я убогий родивсь. Так, я вбогий родивсь, Грінчєнко.

5. Зникнення або появилення голосних звуків на початку слова.

§ 186. Українська мова не любить довгих слів і скорочує їх. Коли многоскладове слово розпочинається ненаго-

лошеними звуками *o*, *e*, *i*, що самі творять окремий склад, то ці голосні з початку слова часто відпадають, §§ 187 — 190. Такий відпад ненаголошеного початкового голосного звука відомий у нас з найдавнішого часу, особливо у власних йменнях.

§ 187. Початковий ненаголошений звук *o* в багатоскладовім слові, коли він сам творить окремий склад, відпадає: *около*—*коло*, *огород*—*город*, *огірок*—*гірок*, *Опанас*—*Панас*, *Овдокія*—*Докія*, *Олександр*—*Лександер*, *Олесь*—*Лесь*, *омана*—*мана* (обман).

Так само інколи відпадає початковий *a* (він в нашій мові, по § 283, бренив як *o*): *Настя* (Анастасія), *Кулина*, *Гапа* (Агафія), *Горпина*, *Густя* (з *Августа*) і т. п.; в народній мові: *налой* (аналой); так само *манатки* з тюрк. *аманат*. *Перемиська купча 1391 р.*: *Флангини*. У *Федьковича*: *лилуйя* співають.

§ 188. В народній мові початкове ненаголошене *o* по голоснім звуці попереднього слова часто відпадає (його місце на письмі зазначаємо апострофом чи перетинкою '): *Їдеш на 'дин день*, *хліба бери на тиждень*. *Поважайте 'дне 'дного* *Ой, мати, мати, хочеш мене, молодую, за нелюба 'ддати*. *Чого 'тсе сидиш?*

§ 189. Початковий ненаголошений звук *e* в багатоскладовім слові, коли він сам творить окремий склад, відпадає: *Єкатерина*—*Катерина*, *Єлисавета*—*Лисавета*; в народній мові частіше: *Євангелія*—*Вангелія*, *єкзамен*—*кзамен*, *єпитрахиль*—*питрахиль*, *Єрусалим*—*Русалим*, *Євдокія*—*Докія*, *Євфимія*—*Хима*, *Євфросинія*—*Фросина*, *Пріська*; пор. *архирей* з *архиерей* і т. п.; в *Галичині*: *єсли*—*сли*.

§ 190. Початковий ненаголошений звук *i* в багатоскладовім слові, коли він сам творить окремий склад, відпадає: *нко*—*бо*, *іголка*—*голка*, *іграти*—*грати*, *гра*, *ім'я*—*м'я*, *із*—*з*, *ісчезнути*—*счезнути*, *імати*—*мати*, *ізвісно*—*звісно*, *ісповідь*—*сповідь*, *ізволити*—*зволити*, *ісподниця*—*спідниця*, *іше* (з *їще*)—*ше*, *іпостать*—*постать*, *Іерусалим*—*Єрусалим*, *Іуда*—*Юда*, *юдейський*, *Ісак*—*Сак*, *Ісидор*—*Сидір*, *Ігнат*—*Гнат*, *Іларіон*—*Ларіон*, *Іегова*—*Єгова*, *Іерихон*—*Єрихон*, *Іосип*—*Осип*, *ієрархія*—*єрархія*, *ієзуїт*—*єзуїт*, *Яким*, *Юстина*, *Улита*, *Юліян*, *Єремія*, *Іаред*—*аред*, *юнь*, *юль*, *Родіон*, *Єремія*, *Уляна*, *Яків* (див. § 168), *Іван*—*Ваньо*; в народній мові: *сторія*, *Сус Христос*, *Збавитель*, *Ордане*, *іконостас*—*коностас*, *архирей*, *ігемон*—*гемон*, *гемонський*, *іськати*—*ськати* і т. п.

Зникнення початкового ненаголошеного *i* почалося в українській мові ще в доісторичну добу; так, уже в *Остромир*. *Єв*

1056 р. маємо: *єрѣуєллѣмѣ* 22. В Збірнику 1073 р. знаходимо: *Зма-рагаз* 121 б, *бѣ* 5 б. б. 12, *исоуєз* 24 б. 254. В теперішній живій мові явище це дуже часте; відоме воно й іншим слов'янським мовам.

§ 191. Коли слово розпочинається з двох приголосних, трудних до вимови (особливо з початковим *р* або *л*, пор. § 207), годі з початку слова появляється ненаголошене *і*: *іржа*, *іржавий*, *іржати*, *Ірша*, *Ірпінь* (*рпінь*), *імла*, в *імлі*, *імховий*, *ішов* і т. п. Так само *вівторок*, *вільгота*, § 167. Колиб вернувся ізнов той день, чи знов би ти співала тих пісень, *Куліш*. Пор. § 136. В мові народній це приставне *і*, відоме в нашій мові ще з доісторичної доби, появляється дуже часто: *Ільвів*, *ільвівський*, *ільняний*, *ілле*, *Ільвович*, *ілгати*, *ірвати*, *ісказати*, *ізв'язати*, *ізнк*, *ізрада* і т. п. Підкралися, щоб *ізлякати*, *Шевченко*. Отсе тая стежечка *із*живається, *Франко*. Від кінця попереднього слова це приставне *і* не залежить. Пор. ще § 13.

§ 192. З вимог милозвучності прислівника з вживаємо також і в формі *із* або *зо* (§ 191): а) По голоснім попереднього слова вживаємо *з*: *Вийшли* батько з хати. б) По приголоснім вживаємо *із*: *Вийшов* брат *із* хати. *Почуй із* ранку голос трудний, я з ранку до Тебе явлюся, *Куліш*. Не водою заливсь дніпровою наш *Низ*, — то з народніх *із* сліз береги розійшлись, *Кониський*. в) Перед словом, що розпочинається з двох або більше приголосних (між якими був колись *z* або *ь*), інколи вживаємо *зо* (в *Галичині* *зі*): *зо* мною, *зо* всім, *зо* всіма, *зо* дна, *зо* сну, і т. п. Літературна мова цього *зо* (в *Галичині* *зі*) вживає не часто (скоріше: з собою, *із* сестрою): *Перевести з собою*, *Франко*. Чи я не отряс назавше під їх *із* своїх чобіт, *Франко*. Товкли тебе з усіх боків, *із* всієї сили, *Дума*. Серце Господь тобі дав *із* твердого кришталю, *Л. Українка*. *Город із* стома церквами, *Шевченко*. *Із* города, *із* Глухова, *Шевченко*.

§ 193. Коли слово розпочинається з двох приголосних (§ 207), то на початку його інколи появляється ненаголошене *о*: *окрім*, *одвірок*, *Оксана*, *оселедець* (*сьльдь*) і т. п. Так само: *отут*, *отой*, *ота*, *оте*, *оті*, *опівніч*, *Одарка* і т. п. Я *отутечки* й родилась, тут і виростала, *отут* було на цвинтарі я з дітьми гуляла, *Шевченко*. Таке приставне *о* самє творить склад, тому ані мінятися на *і*, ані приймати придиha в не може, пор. § 167.

6. Зникнення складів в слові.

§ 194. Українська мова має багато слів, особливо часто вживаних, в яких інколи зникають цілі склади (або тільки го-

досні звуки) чи початкові, чи середні, чи кінцеві. Слова ці в мові нашій вживаються в двох формах — повній або короткій (пор. § 236). Напр.: *неначе* — *наче*, *немов* — *мов*, *нехай* — *хай*, *помагайбі* — *магайбі*, *хотів* — *хтів*, *чотири* — *штири*, *четвірка* — *чвірка*, *дереш* — *дреш*, *момент* — *мент*; *нічогісінько* — *нічогісько*, *самісінький* — *саміський*, *почекай* — *почкай*, *чкай*, *бачиш* — *бач*, *хочеш* — *хоч*, *треба* — *тре*, *траба* — *тра*, *звідкіля* — *звідки*. Тихий *шепт* іде старечий, Франко. Ой, до сонця веди мене, *хло* (хлопче), Франко. *Нехай* обдурений я сном... і *хай* розвіялися сні. Олесь. *Нехай* співа, *хай* очі тії сяють, Грінчénко.

§ 195. В мові народній скорочених слів (поруч з повними) завсіди дуже багато; так, у буковинського поета Ю. Федьковича, що писав народньою мовою, знаходимо такі скорочення: *вна*, *вно*, *вни* (вона, воно, вони), *би* (аби), *го* (його), *му* (йому). Там білі ангели *милуя* співають. Бідна сиротина *нічо* не їла. Є де *голов* приклонити. *Чо* ти ходиш. І *нич* — нічого вже не чути. Дріжуч, *го* обступить. І т. п.

7. Зникнення або появилення голосних звуків на кінці слова.

Подвійні форми.

§ 196. В українській мові слово часом може губити кінцеву голосну, як-що дальше слово розпочинається з голосного звука; коли ж дальше слово розпочинається приголосним, то цього зникнення не буває. Так повстають в нашій мові подвійні форми, які надають їй особливої гнучкості, дуже придатної до віршування. Див. §§ 197 — 205, 237 — 243, 194 — 195.

§ 197. Українська літературна мова знає двійне закінчення для дієслів 1-ої особи множини: звичайне й частіше *-мо* і рідше *-м* (пор. § 187). Напр.: Та гей, бики: *зоремо* поле, *посієм* ярее зерно, Руданський. Хоч у недолі й нещасті *звікуєм*, *долю* онукам *дамо*, Грінчénко.

Про зелені садки, про пахучі квітки
Ми, бувало, під кобзу співаєм;
А тепер мовчимо, мов сном вічним спи*мо*,
І охоти до співу не маєм, Куліш.

Так само скорочується *мо* в *м* і в формі *нумо*: *Нумо* дуба благати, *нум* березу благать, Франко.

§ 198. В 3-й особі однини часу теперішнього дієслів першої відміни кінцеве ненаголошене *є* (з *єть*), коли стоїть по звуці *а* або *я*, часто відпадає. Напр., у Франка знаходимо: грима, заляга, здійма, загляда, ляга, рида, розвіва, розмовля, слуха і т. п. І рука якась незрима розпуска барвисті пасма, розпускає, порядкує, Франко. Цих скорочених форм частіше вживається в віршах, рідше в прозі; але постійно: бознащо (Бог знає що), катма, чортма, *нема*, рідше—*немає*. У Шевченка: *Нема* на світі України, *немає* другого Дніпра.

§ 199. В 2-й особі множини дієслів приказового способу по приголоснім буває звичайно закінчення *-іть*, але інколи й *-іте* (по голоснім завсіди *-йтьє*, по § 175): Кайдани порвіте, волю окропіте, Шевченко. Не гасіте ж святого огню, Франко. Думайте, читайте, Шевченко. У Старицького: Назвіте голосно своєю. Розженіте над землею непереможною, темну ніч. Інколи й в 2-й особі однини буває дві форми: на *-ь* і на *-и*: *дозволь* — *дозволи*, *посидь*—*посиди*: Бережись, і не крив сам душею своєю, Франко.

§ 200. Про дієіменники в українській літературній мові на *-ти*, *-ть* див. § 125.

§ 201. Займенникова часточка *ся* в дієсловах по голоснім звуці, або по двозвуку з *в* та *й* вкінці, а також по *нь* та *ль*, може скорочуватись в *сь* (але може бути і в повній формі): *корись*, *старайсь*, *поравсь*, *посуньсь*, *застрільсь*: О Єгово, я слізно моливсь; так ідучи молився Мойсей, Франко. І жахнувся Авирон і поблід; і піднявся завзятий Датан, Франко. Геть укрилася килимами, огорнулася лугами, Старицький. Коли дальше слово розпочинається з голосної, то *ся* частіше скорочується на *сь*, а коли з приголосної — не скорочується: *оженивсь* я собі на біду, або: *оженився* собі на біду; *заходивсь* убогий, або: *заходився* вбогий. Див. § 196. Слів: *якийсь*, *котрийсь*, *чийсь*, як і слів: *хтось*, *щось*, *десь* (= *хтосє*, *щосє*) ліпше не вживати з *я* на кінці.

§ 202. Закінчення *-ється* по голоснім звуці в західно-українських говорах скорочується на *-есь*; напр. у Франка: *гойдаєсь*, *пишаєсь*, *бєсь*, *вєсь*; *чи збуваєсь* пророцтво; *окликаєсь* Ватопед. *Муха сіпаєсь* щосили, і *тріпочєсь*, і *пищить*, „Іван Виш“. Пор. §§ 128. 129. Але такого скорочення літературна мова на Великій Україні не знає зовсім.

§ 203 Часточок *би*, *же* вживаємо тільки по приголоснім звуці: *взяв би*, *приніс би*, *він же*, *от же*. Але по голоснім це *би*, *же* обов'язково скорочується на *б*, *ж*: *взяла б*, *принесла б*,

вона *ж*, ти *ж*. Пішов *же* він до дому. Пішла *ж* вона до дому. Засни *ж* і ти, перо, засни, Глібів. Плач *же*, серце, Шевченко. Умер *би*, орючи на ниві, нічого *б* на світі не знав, не був *би* в світі юродивим, людей і горя *б* не прокляв, Шевченко. Слово *щоби* скорочується в *щоб*: Щоб у сю хвилю, Франко.

§ 204. У вищій ступені прислівників може відпадати кінцеве *е*: менше — менш, певніш, корисніш, давніш і т. п.: Сто раз більш; розкішнійш, пізнійш, Франко. Я люблю тебе дужче, повнійш, Франко. Ви гірш Іюди, Кониський. Страшніш тюрма у рідній хаті, Кониський. Ясніш од зір, Грінченко. Може долю знайду, а скоріш пропаду, Грінченко. Див. § 196.

§ 205. Прислівники знову, чому, позаду, попереду, відсіля, відтіля, лише, межи, хоча, досита, як, навчи, — можуть губити свою кінцеву голосну: знов, чом, позад, поперед, відсіль, відтіль, лиш, між, хоч, досить, як, навч. Слова *тут*, *тепер* інколи вживаються і в повній формі на *-а*: тута, тепера (старе тепере, топерьво): Аж тута в путах, Франко. Бо ж тепера весна золотая, Леся Українка.

8. Наголос.

§ 206. Можна догадуватися, що в глибоку давнину наголос в українській мові, як і в інших слов'янських мовах, був музикальним. Але дуже давно вже українська мова втратила цей наголос (він почасти живий в мові сербській), — від нього можна вказати тепер хіба незначні залишки, як от співуча вимова в деяких говорах і т. п. Колись вдавнину наголос в нашій мові любив триматися корінного складу, як то й тепер помічаємо в північних західно-українських говорах. В теперішній час наголос в українській мові не прив'язаний до якогось сталого місця (як в мові польській або в чеській, — він надзвичайно рухливий: байдуже, візметє, дівчина, парубкі, малюнку, книжку і т. п. Ця широка рухливість українського наголосу збільшує гнучкість нашої мови й робить її ще придатнішою до тонізації.

II. Приголосні звуки.

1. Зникнення приголосних в слові.

§ 207. Українська мова не терпить немилозвучного збігу двох або трох приголосних (пор. ново-церк.-слов.: *кз предпразднствен-ный сей день. разжи оутроби*; взагалі в ново-церковно-слов'янській

мові багато немилозвучних сполучень); в разі такого збігу одна з приголосних або уподібнюється сусідній (§§ 218 — 227), або, уподібнившись, зникає (§§ 208 — 216), або між ці приголосні вставляється голосні *о* чи *е* (§§ 228—235). Див. ще § 191.

§ 208. В немилозвучних сполученнях *ждн*, *зди* та *стн* зубні звуки *д*, *т* постійно зникають перед *н*, і ми їх звичайно й не пишемо: тижня (тиждень), борозна, празник, пізно, первісний, зловісний, ані шелесне, пісний, чесний, почесний, капосник, напасник, пропасниця, власний, совісний, масний, масниця, первісний, звісний, сучасний, водохресний, персня, ненависний, корисний; так само: вісник, існувати, дійсний, хресний, перехресний, шінадцять. Від слів: *милосердний*, *кождний* і *безглуздний* маємо подвійні форми: милосердний і милосерний (останнє часте в Галичині, невідоме на В. Україні), кождний і кожний, безглуздний і безглузний. Зникнення зубного звука перед *н* явище дуже давнє. Опис Київськ. замку 1552 р.: чесного. Жалоба 1586 р.: потреби власные, намесник. Пересопницька Єв. 1556 р.: празник 8, празника 6. Житомирська Єв. 1571 р.: поспикают Мт. 17. Словник Памви Беринди 1627 р.: власный 93. 77, власне 93, злосникъ 135. Акт 1683 р.: перснями, персней.

§ 209. В немилозвучних сполученнях *стн*, *рди*, *стл*, *стк* зникають зубні звуки *д* і *т*: місце (місто), серце (сердечний), щасливий (щастя), зависливий (зависть), пєсливгий (пєстоші), слати (стелю), если (єстьли), шкло (стькло), шклянка, шкляр і т. п. Так само вимовляємо *замісь* (пишемо: *замість*). Тінь знаходить *замість* світла, Франко, „Істар“. Пам'ятки знають ці явища: Опис Черкаського замку 1552 р.: на месцы. Пересопницька Єванг. 1556 р.: мѣсце 13. 53. 76. 89. 94. Словник Памви Беринди 1627 р.: щасливий 44. 41. 91. Новий Завіт В. Негалевського 1581 р.: до сємого 25, серце 72.

§ 210. В немилозвучнім сполученні *дл* в українській мові з доісторичних часів зникає *д* перед *л*: молитва, село, мило, рало, простирало, дзеркало, чорнило, горло, кадило, крило, мірило, рало, сідало, сушило, точило, поклала, впала. Тільки: ковадло, страшидло, свєрдло (і свердел) вживаються ще на В. Україні в формі з *дл* (в Галичині й ці форми без *д*): Б'ють в ковадла ковалі, Чупринка.

§ 211. В немилозвучних групах приголосних ще з доісторичної доби випадає в українській мові, як і в інших слов'янських мовах, зубний звук перед *с*, напр.: число (пор. читати), гусли (гудіти), масло (мазати), весло (веду) і т. п:

§ 212. В немилозвучних сполученнях часто зникає носовий звук *н* чи *м* по губних і зубних: гинути (загибати), сон (соити), труна (трумна), боязливий (б~~о~~знь), кинути (кидати), в'янути, вернути (вертати), омана (обмана), омаль (обмаль), оминати (обминати), сім (с~~е~~дмь) і т. п. Інші зникнення: черця або ченця (чернець), гарця (гарнець), катанка (кафтан), талан (талант).

§ 213. В немилозвучних сполученнях інколи випадає звук *л* перед *н* або *в*: сонце (солнце), умисне (умисльне), навмисне, ремесник (ремесло), мова (Зографська Євангелія X—XI віку: м~~л~~зк), мовити, півтора (п~~л~~зкз'гора, півтора). Випадає *л* і в прикметниках: Радомиський, Перемиський. Пам'ятки знають це зникнення *л*. Опис Київського замку 1552 р.: отъ заходу сонца. Житомирська Єв. 1571 р.: мова 111. Словник Памви Беринди 1627 р.: многомовний 19, ремесникъ 50.

§ 214. На кінці дієслів минулого часу мужеського роду постійно зникає звук *л*, як що він знаходиться по приголоснім звуці: вмер (зам. вмер~~л~~, о~~у~~мер~~л~~), ніс, пік (але *л* появляється знову перед голосною: вмер~~л~~а, нес~~л~~а, пек~~л~~а).

§ 215. Звук *з* зникає перед *д* в немилозвучнім сполученні *зд*: тоді (тогда, т~~з~~гда, т~~о~~гда), іноді (ин~~з~~гда), завжди (завсігди, к~~ь~~сегда); так само: зозуля (старе: зезиця), довший (з довгший). Інколи *з* зникає на початку слова перед приголосним: де (к~~з~~де, г~~д~~е, г~~д~~е); в народній мові Галичини: рабувати, рабунок (в літературній: грабувати, грабунок). Самі греки, а за греками й ми постійно вимовляли гр. γ як *з*, а не *г*, а тому це *з* може в нас губитися на початку слів, взятих з мови грецької, напр.: Ригор (Григорій), Ликера (Гликерія) і т. п. Див. § 296.

§ 216. Дзвінкий *з* на кінці слів іноді переходить в тихий *х* (пор. § 220), який зникає зовсім; проте при зміні слова, коли за цим *з* стає голосний звук, то він інколи прояснюється: четвер (четвер~~з~~) — четверга, набір (бор~~з~~) — наборзувати, нічлі (нічлі~~з~~). Так само зникає кінцеве *з* в словах: спасибі (спаси Біг), помагайбі (помагай Біг), далєбі (дав би Біг), пробі (про Біг, про Бога), їйбо (ей Богу), бознашо (Бог знає що), бодай (Бог дай,—хочби). Каганця дасть бі, Старицький.

§ 217. Звук *в* відпав на початку слів перед *с* (це давнє к~~в~~с): спільний, спільник, спомин, споминати, стид, стидатися, стрічати, стріча, стьожка, схід, сходити; також: здовж, здрігатися, ну-тро. Так само *в* випало в словах: перший (пор. первий), обичай (з обвичай, пор. привикати), оболоко (з обволоко; обволочити).

В західно-українських говорах (під впливом мови польської) ще вживаються форми з початковим *в*: *встид*, *встидно*, *всхід*, *всхідний* і т. п., напр.: *Судить без встиду*, Франко. Людей *встидавсь*, Фр. На Великій Україні вживаються тільки форми без *в*: Паганому виду немає *стиду*, Погов. Сонечко не сходить, *Метлинський*. Коли *стидаешся*, то крий решетом голову, *Номис* № 3200.

2. Уподібнення приголосних.

§ 218. Приголосний звук, збігаючись з приголосним, звичайно уподібнюється йому по звучности, по якості та по м'яккості. Уподібнення повстає з фізіологічних причин — з самого процесу мовлення й від будови органів мови; в мові нашій воно відоме з доісторичного часу. На письмі звичайно не зазначають його, бо в цім разі правопис наш частіше етимологічний. Коли з уподібнення стає два однакових приголосних звуки, то вимовляємо їх як один здовжений звук (§§ 221—224, 208—216). Історично уподібнення повстало головню через те, що з часом зник глухий голосний *ж* чи *ь*, що стояв між приголосними; по такому заникові приголосні з двох складів опинилися в одному і в сусідстві, а тому мусіли впливати оден на одного.

§ 219. Українська мова любить сполучення приголосних звуків лише однакових: дзвінких з дзвінкими, тихих з тихими (§ 220), шиплячих з шиплячими (§ 223), свистячих з свистячими (§ 221), твердих з твердими і м'яких з м'якими (§ 226). Таке сполучення настає не тільки в слові, але й в поруч стоячих словах,—в сполученні кінця попереднього слова й початку дальшого (коли тільки між словами нема павзи). Ця ознака надає нашій мові особливої м'яккості вимови.

§ 220. При зустрічі приголосних звуків дзвінкі перед тихими самі стають тихими, а тихі перед дзвінкими стають дзвінкими (дзвінкі: *б*, *в*, *г*, *ґ*, *д*, *ж*, *з*, *ч*, тихі: *п*, *ф*, *х*, *к*, *т*, *ш*, *с*, *ц*). *прозьба* (пишемо *просьба*), *дьохтем* (*дьогтем*), *м'який* (*м'ягий*), *лежий* (*лежий*), *озьде* (*осьде*), *яґби* (*якби*), *Велиґдень* (*Великдень*), *мабудь* (*мабуть*, *має быть*), *хто* (з *кз'го*), *тхір* (*дзхорь*), *тхнути* (*дзхнѣти*), *стухнути* і т. п. На цій основі прийменники чи приставки *з*, *роз*, *без*, *через* в вимові перед всіма тихими звуками міняють своє дзвінке *з* на тихе *с*: *с* Полтави, *черес* фабрики, *бес* хати, *с* Києва, *бес* тебе, *схід*, *спід*, *ропис*, *роскіш*, *с*фабрикувати, *спарити*, *ростерти*, *бестілий*, *бесхмарний* і т. п.

Див. § 157. Літературна українська мова на кінці слів знає переважно дзвінку вимову приголосних: лоб, кров, сад, луг (а не лоп, кроф, сат, лух); в середині ж слів (особливо в говорах Галичини та Угорщини) часто буває й уподібнення приголосних.

§ 221. Шиплячі звуки (*ж, ч, ш*) перед свистячими (*з, с, ц*) в вимові переходять в свистячі, а саме: *ж* і *ш* в *с*, а *ч* в *ш*: праський, запоріській, риський, петербурський, норвеський, париський, в книсці, на нісці (або: в книшці, на нішці); золотоносський, наський, товариство, калуський; чеський, птаство, волоський; матусці, на подусці; тисяцький, грецький, молодецтво, козацтво, ткацтво, галицький, бучацький, турецький, купецтво, свідоцтво; на нитоці, доці, булоці, в суперенці (або: на нитоці, в пляшеці, частоці, на тиці).

Як писати ці сполучення див. § 33.

§ 222. Сполучення *тс, тч, дс, дц* вимовляємо як здовжене *ц*: брацький, брацтво, сиріцький, баламуцтво, гоцький, банкруцтво, оце, питаєця, журиця (звідсі повстало цей, ця, це зам. сей, ся, се); люцтво, звенигороцький, в сусіцтві, новгородцький; дваццять, дваичцять, двацять (ДВАДЦАТЬ); на ниці, тіці; в наміці (на нитці).—Сполучення *зс* вимовляємо як здовжене *с* (сс): *ссунути, россадити, росохся, россипався, россипчастий, ссадити, с собою, с сином, с салом, через сад, чересідельник, бес суду*; французький, росада, росіл. Як писати ці сполучення, див. § 33 і 157.

Сполучення *зс* вж вдавнину звучало як *сс* або *с*; так, в Збірнику 1073 р. знаходимо: *росказнть 11, рослабленна 65 б, кестрастен 8 б* і т. п.

§ 223. Свистячі звуки перед шиплячими в вимові переходять в шиплячі: *переїжджати, їжджу*. На цій основі так вимовляємо й звук *з* в приіменниках чи приставках *з, роз, без, через*: *ж* жінкою, *ж* жалощів, *ж* жита, *ж* жидами, *ж* жалю, *рож* жалобити, *беж* жалісний, *рож* жеврівся; *ш* чортом, *ш* чужим, *шча* рувати, *шч*инити, *шчезати, бешчесний* (про *шч* див. § 57); *ш* шапкою, *ш* школи, *шш*ивати, *шшиток*; *ш* щасливим (з *щасли*вим, *ш* *час*ливим) і т. п. Порівн. Пересопницька Єв. 1551 р.: *ж*жирають 57 (съяжирають). Учит. Єванг. 1606 р.: *ж* жита. В „Етнограф. Збірн“ т. VI знаходимо: *ж* житка 145, *ж* жінок 4.60, *ж* жертки 64, *ш* чортом 355, *ш* чужої 38.11, *ш* чоботом 91, *ш* чорного 110. *ш* чоловіком 70, *ш* шкварками 31, *ш* штанів 64.65, *ш* шевцем 95, *ш* шкіров 211 і т. п. Як писати ці сполучення див. § 157.

§ 224. Сполучення свистячого чи шиплячого звука з звуком *ч* (*сч, шч, зч, жч*) звичайно вимовляємо як *щ*: *перепищик, вищий, кращій, перевищати, брящати, покращати, щастя, щасливий, нащадки; покащик, прикащик, блищій, нищій, вущій; небіщик, дущій, подумати і т. п.* Порівн. в Збірнику царя Святослава 1073 р.: *бещствие* 171 б, *бещиноу* (= без чину) 237 б, *бештядъ* (= без чадъ) 168 б і т. п. Житомирська Єв. 1571 р.: ні щим Ю. 41. Як писати ці сполучення див. § 34. 97.

§ 225. В сполучені *чи* звук *ч* вимовляємо як *ш* (але пишемо *чи*): *безпечний, сердечний, Сагайдачний, необачний, пшеничний, безконечний, місячний, помічний, помічник, ячний, ячня* і т. п.

А в цих словах не тільки вимовляємо, але й пишемо *шин*: *рушник, рушниця, мірошник, сояшник*, і в прикметниках типу: *горішній, слухний, тутешній, колишній* і т. п.

А в цих словах звичайно пишемо й вимовляємо *чи* (а не *ши*): *вічний, наочний, зручний, влучний, вдячний*. Так само з перед *н* вимовляємо й пишемо *жн*: *приблизний, приблизно, різний, різно, різниця*. Пор. в Збірнику царя Святослава 1073 р.: *бежного* (= без него) 24.

§ 226. Приголосний звук перед м'ягким приголосним стає м'ягким (по § 218; але цієї м'якості на письмі не зазначаємо): *світ, сьлід, соньця, з віконьця, їсьть, кузьня, ясьнісьть, в сьпільці, дьві, сьміх, цьвіт, кісьть, мисьлі, меньший, тоньший, іньший, кіньчик, післаньця, на кіньці, паньський* (пишемо: *світ, слід, панський* і т. п., див. § 21).

§ 227. Ненаголошені звуки *о* та *е* часто уподібнюються дальшому наголошеному *а* (гармонійне уподібнення), а тому вимовляємо й пишемо: *багатий, багато, багацько, гарячий, хазяйка, калач, качан, гаразд, халява, паламар, манах, монастир, паганій*; *Гарасим, Палажка, Маланка*. Пор. § 283. Слово „монастир“ походить від візант. *μοναστήριον* (а не від давн. *μοναστήριον*), тому з XI-го віку по пам'ятках звичайно знаходимо *манастирь*. Слово „паганій“ походить від *pagus, paganus, παγανός*. В формі „багатий“ може бути й первісне *а*, пор. санскр. *Bhagas*, давн. перс. *bagā*; так само для „гаразд“ пор. гот. *garazds*, мад. *gagazda*. „Паламар“ з *παρμαγομάριος*, *панамарь*. „Манах“ з візант. *μαναχός*, *манахъ*.

Гармонійне уподібнення—це характерна ознака мов тюркських, що вдавнину сильно впливали на мову українську. В мовах тюркських це явище зветься гармонія голосівок: коли в ко-

рині слова тверда чи м'ягка голосна, така ж буде і в закінченні; цей закон гармонії голосних відбився й на тих словах, які ми переняли з тюркських мов, напр.: чабан, маслак, тютюн, сундук і т. п. Трохи прикладів з пам'яток: Лаврентіїв літопис під 955 р.: азз пагана есмь 59, людье мон пагани 60. В Супрасльському рукопису XI-го віку: манастгзирь; Патерик Синайський XI в.: мана-стгзирь 86; пор. півн.-рос. монастырь, болг. манастир, срб. нама-стир. Грамота Льва 1448 р.: манастгьрь, мнастгрю. Книга Луцька 1584 р.: арандарь 141, арандаромъ 140. Львів. Требник 1645 р.: пралагъ недълый 7. Полтавські акти 1670 р.: Салдатенко 184, Палажка 184. — Звичайно вживаємо форми Басарабія, баса-рабський, цеб-то так, як і в мові румунській. Сочавська грамота 1395 р.: коекоды басарабьского.

3. Вставлення голосного поміж приголосні.

§ 228. Українська мова не терпить немилозвучного збігу приголосних в закінченні слова. Щоб оминати такий збіг, інколи вставляється *о* або *е* перед останньою приголосною: вихор (кнхрз), вітер (к'ѣтрз), Дністер, вогонь (ѳгнь), вугол (ѳ'ггз), вуголь (ѳ'гль), вузол і вузел (с'ѳзгз), журавель (жераль), корабель (кораль), помисел, промисел, рубель, Олександр, свердел, терен, дерен (дрнз, дьрнз), човен (члнз, чьлнз). В народнім: Радомишель, Перемишель.

а. Зникаючі *о* та *е*.

§ 229. До немилозвучного збігу приголосних в закінченні родового відмінку множини слів жіночого та середнього роду вставляємо *о* або *е* перед останньою приголосною: а) відьом, корчем, буков, церків, дошок, молитов, земель, сестер, верстов, сосен, крапель, перел, ковдер, ляльок, пихов, б) відер, вікон, полотен, весел, писем, зерен, бедер, стеген, сукон, коромисел, крісел, стебел, перевесел, ребер, ремесел, сідел, чисел. Пор. § 55. 66.

§ 230. При відміні слів з вставним *о* або *е* в закінченні (§§ 228 — 230) ці вставні звуки постійно зникають: відьму, буквою, сестрою, землею, зерна, полотном, метра, міністром і т. п.

§ 231. В українській мові так звані зникаючі звуки *о* чи *е* (що походять з давніх *z*, *ь*) при зміні слів інколи не зникають, чим оминається немилозвучний збіг приголосних: рот, рзгъ — рота (а не рта), моху, лоба, воші, лева, льону (лену), льоду (леду) і т. п. Нічка приспала всіх, соном опутала, Старицький. Лю-

ням *рота* не замкнеш, Погов. Він такий старий, що увесь *мохом* обріс, Рудченко. Під носом косить пора, а в *лобі* й орать ні на що, Номис. Йди до мене *льону* брать, Пісня.

б. Вищий ступінь прикметників.

§ 232. Коли прикметник перед закінченням *-ий*, *-ій* складається лише з чистого коріння, що кінчиться тільки на одну приголосну, тоді вищий ступінь його твориться через додавання закінчення *-иий*: слабший, здоровший, молодший, паганший, інший і т. п. Див. § 97. Приголосні *н* і *л* (а почасти й інші приголосні) перед *и* вимовляємо м'яко: менший, тонший, поганший, інший, більший і т. п., але на письмі зазначаємо м'ягчення лише *л*, а тому пишемо: менший, тонший, поганший, інший, але більший. Див. § 22 б.

§ 233. Коли ж прикметник перед закінченням *-ий*, *-ій*, складається не лише з чистого коріння, а має ще й якийсь суфікс (цеб-то пень прикметника кінчиться більше, ніж на одну приголосну), тоді вищий ступінь його твориться через додавання закінчення *-іиий*, *-іиій* (а не *-иий*, бо стався б немілозвучний збіг приголосних): дрібніший, славніший, густіший, добріший, міцніший і т. п. Див. § 97.

§ 234. При творенні вищого ступеня суфікси прикметників *-к*, *-ок*, *-ек* завжди зникають, чому вищий ступінь твориться через додавання *-иий* (а не *-іиий*, по § 232): гіркий — гірший, далекий, — дальший, тонкий — тонший і т. п.

§ 235. Прикметники, що їх корінь кінчиться на зубний звук *д* або *т*, з вимог милозвучності, щоб оминати трудну до вимови групу *ди*, *ти*, часто приймають закінчення *иий*, *иій*, а не *иий*: рудіший, твердіший, святіший, лютіший і т. п. Див. § 97. Так само: скоріший, скоріще (в Галичині: скорший, скорше).

Б. МОРФОЛОГІЯ.

1. Подвійні форми в українській мові.

§ 236. Українська мова знає багато таких подвійних форм, з котрих одна на склад більша від другої (пор. §§ 125, 197—205, 237 — 245, 194 — 195). Ці подвійні форми роблять мову нашу гнучкою й дуже придатною до віршування.

§ 237. Давальний відмінок однини йменників мужеського роду частіше закінчується на *ові* або *еві*, *єві* (частіш в назвах

живих істот, рідко в назвах неживих річей): *батькові*, *учителеві*, *краєві*; але буває й давнє закінчення *у*, *ю* (частіше в назвах неживих річей): *батьку*, *учителю*, *столу*, *краю*. Та й схилив же головоньку сивому коню на гривоньку, Дума. Ми цілому світу бажаємо братання, М. Стар.

§ 238. Прикметники в українській мові вживаються в двох формах, — повній і скороченій: *добрая* — добра, *добрее* — добре, *добрюю* — добру, *добрий* — добрі. Останнє літо бачу я золоте своє жито, Грінченко. Зірвалось *огнистее* слово, Старицький. Опухла дитина голодная *мре*, Шевченко. Старі гнізда лишили, а *новий* здобути нема ні охоти ні сили, Франко. У Л. Українки: В довгу темную нічку невидну не стулю ні на хвилю очей. Я на гору круту *крем'яную* буду камінь важкий піднімать. Хр. Алч.: Крізь темні хмари проглянуло ясне сонце. Коротка форма — звичайна літературна форма; повної форми вживається частіше в народній мові та в віршах. Див. § 241.

§ 239. Звичайно в українській мові називний відмінок однини прикметників мужеського роду має закінчення повне: *молодий*, *дрібний*, *впінний*. Але інколи, переважно в творах народніх, особливо в піснях, буває й давня коротка форма: *винен*, *повинен*, *варт*, *блажен*, *ворон кінь*, *годен*, *дрібен дощик*, *зелен явір*, *здоров*, *ладен*, *люб*, *молод козак*, *рад*, *сив сокіл*, *стар отець*, *свят Господь*, *місяць ясен*; *кожен*, *жаден*, *певен*, *повен*, *славен*, *смутен*, *вгоден* і т. п. Як сам *здоров* знаєш, тебе люде поважують, Шевч. Буде *ясен* красою, Куліш. Подивиться *кожен* хоче, Грінч. *Привітен*, наче небеса, Кониський. *Блажен*, хто гордошів не має, ів. *Блажен*, хто *милостив* буває, ів. *Повинен* я мовчати, Олесь. *Нещаслив* я, гей, П. Карманський. *Молод жовняр*, Федькович.

§ 240. Місцевий відмінок однини прикметників мужеського й середнього роду звичайно кінчиться на *-ім*: На озері *роскішнім* хвиля *срібная* жила, Олесь. В *чистім* небі зорі сяють. Але вже з давнього часу закінчення давального відмінку *-ому* почало заступати й закінчення місцевого; обидві ці форми, — на *-ім* та *-ому*, — тепер рівно вживані в мові літературній. Напр. в „Мойсеї“ Франка:

Най Єгова собі там гримить
На скалистім Синаю, —
Нам Ваал дасть багатства і **владсть**
У великому краю.

Сіли на похиленому хресті, Шевченко. В густому гаю листя чорніє, Костомарів. На морському дні, Франко. І хто тее зна, де милий ночує: чи в темному гаї? чи в бистрім Дунаї коня напува? Шевч. Гей, розіб'є, Дніпро, турчин скоро шатро на старім запорожському гирлі, Манджура.

Звичайно в літературній мові вживається форми на *-ім*, але не цураються й нових форм на *-ому*; пор. § 83; взагалі треба сказати, що помітно стремління формами давального відмінку заступати форми місцевого.

§ 241. Займенники *та, ця, те, це, ту, цю, ті, ці* однаково можуть вживатися і в повній формі: *тая, цяя, тее, цеє, тую, цюю, тії, ції*. Не на *теє* ти вчивсь, не на *те* ти ходив, Франко. Як *тая* мати, Шевченко. Найдем у гаї *тую* калину, Шевченко. Див. § 238.

§ 242. Літературна українська мова вживає однаково як повних форм займенника: *мого, твого, свого*, так і коротких: *мого, твого, свого*. В давальнім відмінку частіше повні форми: *моюму, твому, своєму*, рідше короткі: *мому, твому, своєму*. *Моюму* серцю на відряду, Куліш. *У своєму* столичному місті, Куліш.

§ 243. Українська літературна мова знає дві рівновживані форми *будучого часу*, — складну й скорочену: *буду* ходити або *ходитиму*. Напр., у Франка, „Мойсей“: *Здобуватиму* поле для вас, і *стелитися буду* внизу. І *служитиму* зайцю гніздом, *буду гинуть* на шляху.

§ 244. В літературній українській мові однаково вживаються форми *від* або *од*: *відверни* нещастя *від* мене, або: *одверни* нещастя *од* мене. Проте *від* вживається частіше в західно-українських говорах, а в східно-українських, а також в літературній мові Великої України панує форма *од* (тут зміна давніх *о, е* на *і* частіша в наголошених складах). Не можна в однім письмі вживати *від* і *од* (ніби в залежності від того, чим кінчиться попереднє слово: по голоснім буде *від*, по приголоснім — *од*). Законам милозвучности *від* не підлягає, бо його *в* повстає фонетично (по § 167. 11) і вільно відділятися не може. У Лесі Українки: усе *одкрите*, щасливіші *од* нас, вояки *одважні*. Старицький: Гей ти, ниво,—в тебе гону *од* Карпату аж до Дону. Шевченко: Радіють люде, що *одпочинуть*. Мов *одірвалось од* гіллі, Олесь: Невже краща я *од* верб.

2. Слова в пєсливій формі.

§ 245. Характерною рисою української мови вважається також велике закохання її до слів в пєсливій формі; справді, форм таких, особливо в мові народній, дуже багато, і вони надають нашій мові особливої м'якості та милозвучності. Ось приклади з народніх пісень: Зелененькая ялиночка на яр подалася. Пішла наша розмовонька тихо за водою. Повій, вітроньку, де гай зелененький, де лист широченький. Личенько біленьке, брівоньки чорненькі. Ой зозуле, моя ненько, не куй, серце, жалібненько, закуй мені веселенько, скажи мені, де шлях-до-ріженька. Див. § 95.

Крім речівників та прикметників, дуже часто в пєсливій формі бувають і прислівники: осьдечки, ондечки, тутечки, тамочки, тутоньки, тамоньки, любенько, любесенько, любісінько, полюбеньку і т. п.

В пєсливій формі вживаються в українській мові також заіменники й числівники: саменький, самесенький, самісінький, такенький, takesенький, такісінький, кожднісінький, нікогісінько, нічогісінько і т. п.; двойко, двійко, обойко, тройко, дванадцятерко і т. п.

Навіть дієслова, а саме — дієіменники в українській мові часто вживаються в пєсливій формі, чого не знає ані одна з інших слов'янських мов: їстоньки, їсточки, їстуні, їстки, питки, питоньки, питочки, робитоньки, ходитоньки, ходуні, купатоньки, купатки, купки, кўпці і т. п. Питочки вона не хоче, їстоньки не береться, Метлинський. Несу тобі я їстоньки, несу тобі я питоньки і хороше походитоньки, Казка. Ще дівчина спатоньки не клалась, Метлинський.

ЧАСТИНА ТРЕТЯ:

ЧУЖІ СЛОВА В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ.

Історично-порівнявчий нарис для усталення правопису
та вимови чужих слів в українській мові.

А. ВСТУП.

1. Головні основи позичання чужих слів в українській мові.

§ 246. Правопис та вимова чужих слів в українській мові, — як і в кожній іншій, — це чи не найбільш хитка частина нашої граматики. Постійно чуємо про це найрізніші, але все хиткі думки, постійно про це висловлюють найчудніші суб'єктивні погляди. І все це головню тому, що питання чужих слів в нашій мові постійно вирішують „на свою думку“, без твердого історичного матеріялу, без певного сталого принципу, звичайно не звертаючи уваги на власну попередню традицію. А між тим у цих питаннях все залежить головню від тих принципів, якими треба керуватися в справах позичання чужих слів, від теї основи, на якій ми будемо їх будувати. Тільки погодившись на основні принципи вживання чужих слів в нашій мові, ми зможемо вже легче й правильніше вирішити питання, чи маємо писати й вимовляти, напр. *льоґіка* чи *логіка*, *кляса* чи *клас* і т. п.

В царині переймання чужих слів до своєї мови, на жаль і на шкоду, український нарід витворив мало оригінального, а за останній час — за XIX століття — забув і втратив навіть те, що

мав. Український нарід, яко нація, змарнував тут свій останній час, бо в чужих словах за минуле століття все йде на чужому приводі. А між тим світові мови, напр. німецька, італійська, російська та інші, скажемо—польська, витворили собі свої власні системи позичання чужих слів.

Звичайно в житті буває так, що нарід, культурно слабший від сусіда, переймає чужі слова в формі цього сусіда. Так трапилось за останій час, головню за кінець XVIII та за XIX століття, і з народом українським, — Велика Україна пішла за Москвою, а Галичина — за Польщею. І переймання чужих слів в формі чужій, чи то російській, чи то польській, — особливо в XIX столітті, — настільки було рабським, що український нарід тепер може вказати дуже мало своїх власних форм для чужих слів.

Український нарід в Галичині чужі слова вживає переважно в польській формі; тут дуже мало слів, що мають якусь своєрідну, від польської відмінну форму. І те, що Галичина в формі переймання чужих слів пішла за польською мовою, це створило найбільшу лексичну різницю поміж літературною мовою в Галичині й на Великій Україні; так повстали численні різниці і в формах переймання чужих слів, і, скажемо, в роді чужих слів, яких вживається на Великій Україні і в Галичині, див. § 321.

Кожний нарід у своїй літературній мові має дуже багато чужих слів, бо позичання чужих слів в певній мірі—це нормальний процес у житті кожної літературної мови в світі¹; при тому, кожний нарід має свій власний круг найчастіше вживаних чужих слів, яких може не мати інший нарід. Польська мова, скажемо, має надзвичайно багато таких чужих слів, яких не вживає, напр., мова російська, і навпаки. Те, що український нарід у Галичині пішов у позичанні чужих слів головню за мовою польською, це втягло Галичину і в польський круг чужих слів, це саме прищепило їй збільшене захопання до різних чужих слів замість своїх рідних, це відірвало її від кругу чужих слів на Великій Україні, де він спільний з кругом російським. Ось тому тепер в літературній мові в Галичині, а особливо в її щоденній пресі, багато таких чужих слів, яких не вживають на Великій Україні.

¹. Докладніше про це див. И. Огієнко, Иноземные элементы въ русскомъ языкѣ, Київ, 1915 р., ст. 16—18. Повну літературу про чужі слова в українській мові подаю тут на ст. 107—119.

Українця з Великої України постійно дивує і це закохання в Галичині до чужих слів, і самий круг цих слів. Головніше останнє, — кордон поділив Україну на дві частини, що віки були під різними культурними впливами, а тому, зовсім природно, вони увійшли і в різні круги позичених слів. Галичанин на Великій Україні так само буде дивуватися, чуючи або читаючи особливі чужі слова, або й знайомі, але в іншій формі. Скажемо, такої звичайної в Галичині оповістки, як, напр.: „Прийму рутинизованого соліцитатора, як також мунданта“ („Діло“ № 9893), або: „Нотаріальний субститут пошукує посади“ (Діло“ № 10443), — такі оповістки на Великій Україні мало хто зрозуміє.

Ось приклади таких чужих слів, яких звичайно на В. У. не вживають або й взагалі не варто б їх уживати, бо їх можна легко замінити своїм словом: „Тіла можна агноскувати (Д. № 10419), „петрифікує східні границі“ (№ 10439), „Віденка удляє конверзації німецького“ (оповістка, № 10441). *Здемастрована денунціяція* 10304. Адвокат глядає вправного *концітента* з правом *субституції* 10304. *Елев* опери в Медіюляні 10308. Бук пактом побідників й їхніх *сателітів* 10434. *Здевастрований* Ґрунт 10476. Мав *фасцинуючий* вплив 1926 р. № 119. Пошукую *мунданта*, який *перфектно* пише на машинці 10296. Посли *сецесіонували* в наслідок *реасумції* „Н. П.“ 1923 р. № 22. По *провізоричнім* опатрунку відвезено на клініку „Р. К.“ 1922 р. № 220. Мулярські роботи, реконструкції і *адаптації* домів „Вп.“ 1920 р. № 285. Перший пакт *петрифікує* східні границі, Д. 10439. *Запетрифікує* сучасне територіяльне розмежування, ів. Досліди з новим *серум*, ів. Провокаційна спроба сондування публичної опінії в напрямі *дефетизму* в університетській *кавстії*, ів. 10976. Султан зголосив *абонкацію*, Р. К. Тіла можна *агноскувати* лише по робітничих лямпочках, Д. № 10419. *Конверзації* німецького, Д. 10441. Нотаріальний *субститут*, ів. Остаточну *децизію* прийме трибунал, Д. 10443. *Абстиненція* від ювілею, У. Г. 292. Земля почала давати найпевніщу *льокацію* капіталу з причини *девальвації* гроша, „Сільськ. Світ“ 1925 р. ст. 57.

Але крім чужих слів, в літературній мові Галичини вживається багато й чужих виразів, складених під впливом чужої мови, малозрозумілих або й зовсім незрозумілих на В. Україні; таких виразів варто оминати. Напр. із „Укр. Голосу“: *Визутий* зі стиду, 1926 р. № 28. *Виседпати* дозвіл, ів. Фрунзе *доконав* перегляду армії, № 290. На похороні були *приявні* послы, ів. Уряд не *є від того*, щоби прийняти плян, ів. Кулідж *обняв* уряд президента, ів. З „Діла“: Намагаються *позискати* симпатії народу, 10439. Інтервенції у старости не *відносили* успіхів, 10443. Польща *віднесла* повну перемогу, ів. З „С. Світу“: Провід *абняти*, № 3 ст. 51, 1925 р. Язык *уляже* пораженью, ів. ст. 77. О. Сліпий, „Св. Тома“: Родинне місто просило його *обняти* школу, чого він *піднявся*, ст. 29. В І ч. *розводиться* над Богом, ів. 57. Усі ці вирази—переважно полоніزم; яких виразів вживати зам. них, див. мій „Український стилістичний словник“, Львів, 1924 р.

Звичайно, це вже приклади занечиснення мови, а не її збагачення; приклади, яких легко б оминати в чистій літературній мові.

Поляки витворили собі до певної міри свою оригінальну систему переймання чужих слів, — вони часто переймали чуже слово не з вимови його, а з його напису; так, французське слово *cabaret* (вимовляється: *kabaré*) поляки мають як *cabaret*, за ними і в Галичині *каба́рет*, на Великій Україні — *кабарє*; фр. *hasard* (вимова: *asár*) у поляків має форму *hazard*, в Г. *га́зард*; правда, в цих словах поляки йшли й за німцями. Або ще приклади: фр. *festin* (вимова: *festén*) поляки просто переписують на свій правопис: *festyn*, а за ними і в Галичині пишуть і вимовляють *фє́стин*, що не передає французької вимови; фр. *négligé* поляки передають *negliż*, за ними й галичане — *неглиж*. Ось іще приклади, — фр. *fiacre*, *portier*, *caissier* поляки передавали: *fiaker*, *portier*, *kasier*, і в такій формі ці й подібні слова вживають і в Галичині: *фіякер*, *портієр*, *касієр*. Недавно поляки змінили правопис цих слів на ліпший і тепер пишуть: *fiaker*, *portjer*, *kasjer*. А що ж робити галичанам із своїми застарілими формами, від яких відцуралися й поляки? Походження польських форм чужих слів (на зразок — *cabaret*) пояснюється тим, що поляки писали чужі слова в їх чужій формі, вимовляючи, звичайно, так, як слово вимовляється в себе вдома, але пізніше цілий напис сполонізувався і тому відбіг від дійсної вимови чужого слова.

В перейманні рода чужих слів поляки так само витворили собі оригінальну систему, цілком відмінну від давньої української та від російської (див. §§ 317 — 319).

§ 247. На Великій Україні справа з чужими словами до певної міри стоїть так само гірко, як і в Галичині: там майже немає чужих слів, яких форма була б відмінною від форми російської. Через це в Галичині загально поширений погляд, ніби на В. Україні в чужих словах все йдуть за Московією, чому останніми часами в емігрантських виданнях видно навіть помітне стремління обминати форми чужих слів, що однакові з російськими. Погляд цей на сьогодні фактично правдивий, але разом з тим він не зовсім вірний, бо не відповідає історичній дійсності.

Річ у тому, що в утворенні московської культури українці відіграли надзвичайно велику роль, особливо в віках XVII та в першій половині XVIII-го; немає ані одної ділянки в ро-

сійській культурі, де б українці помітно не приклали своїх рук.¹ Творячи цю культуру, українці не були простими наймитами, — досить нагадати, що, напр., був час, коли вищі церковні посади по цілій Росії (митрополити, архієпископи, єпископи, архимандрити, ігумени) обсаджувалися переважно, а часом і виключно, українцями, а церковні достойники — то ж реальні творці культури на той час.² Так само в російських школах, на початку їх, учителями працювали переважно українці. Перекладчиками в Московщині так само працювало багато українців. На службі в посольствах та в Колегії для закордонних зносин постійно було досить українців.

Дуже багато зробили українці для усталення московського правопису, і взагалі для утворення нової російської літературної мови. В справі чужих слів Україна за XVII й поч. XVIII віку була головним провідником їх для Росії, бо вона в той час культурно стояла вище від неї. Через Україну увесь час йшли чужі слова з Заходу (особливо від Польщі) до Росії; Україна втворила навіть свої форми й свої власні способи позичання чужих слів; Україна не переймала насліпо чужі слова, але постійно українізувала їх, напр. чуже *g* ми частіше вимовляли по своєму, як тихе *z*: логика; чуже *l* ми частіше вимовляли теж по своєму, не м'ягчучи його: філософія.

Особливо багато чужих слів занесли українці на Московщину в добу Петра I († 1725 р.). Українські культур-трегери густою лавою оточували царя-реформатора, працювали по його міністерствах, працювали як перекладчики, працювали за кордоном по різних посольствах і т. п. А на вищих церковних посадах, на посадах учительських і ін. було їх тоді сила нечислена...³ Звичайно, усі ці культурні працівники наші московщилися, писали й говорили мовою російською, але серед них було дуже багато й таких, яких приневолено їхати на Московщину, які при першій можності кидали її та втікали додому. Ось за цю добу Петра I до російської літературної мови вноситься дуже багато західних слів, — сила цих слів була відома у нас в Україні

1. Див. про це: *Ів. Огієнко*, Українська культура, вид. 2-е, Берлін, 1923 р.

2. Див. *Ів. Огієнко*, Київська митрополитанська друкарня, „Літ.-Науковий Вістник“ 1924 р., кн. VII ст. 317-319.

3. Див. *К. В. Харламовичь*, Малоросійское влияние на великорусскую церковную жизнь, Казань, 1914 р., т. I ст. XXIV + 878 + LXVI. І це поки-що лише I том!

ще за 100—200 років до того. Багато з цих нових слів прийшли до Росії не просто з Заходу, а з України. Звичайно, сказати точно, що саме принесли українці до Росії в царині чужих слів, трудно, але одне безперечне, — в утворенні чужих слів для російської літературної мови українці зробили надзвичайно багато¹.

Таким чином ті форми чужих слів, які тепер бачимо в мові російській і які однакові з формами українськими, дуже часто не зовсім чужі нам, — бо це ж і ми творили чи допомагали творити їх, бо це ж і ми їх поширювали. Ось тому на велико-українські форми чужих слів, однакові з формами російськими, не можна дивитися, ніби лише як на позички з московщини, — ні, історія культури виразно каже нам якраз навпаки, — це форми дуже часто українські, перенесені нами або від нас до Росії. Форма, скажемо *клас* (пор. також і англ. *class*) — це наша українська форма, яку ми ширили разом із своїм шкільництвом по Росії; а форма *кляса* на Великій Україні була й є формою латино-польською.

Із вищесказаного ясно, що коли на Великій Україні форма позичених слів однакова з російською, то це в багатьох випадках лише тому, що не мало цих слів Росія перейняла з України або через українців взагалі. Навпаки, однакові форми галицькі й польські свідчать частіше про переймання (особливо за XVIII—XIX століття) цих форм з польського, бо ж поляки творили свої форми, цілком відмінні від велико-українських, без особливої й помітної допомоги галичан.

Часто кажуть, ніби галицькі форми чужих слів—це форми, перейняті від німців (австрійців), а не поляків. Це не зовсім відповідає дійсності, бо звичайне правило в житті мови таке, що чужі слова приходять до нас від найближчого, культурою сильнішого народу, особливо, коли до того він ще й політично сильніший, що запасів собі цей нарід; а таким народом для Галичини ще з середини XIV-го віку став нарід польський. Ось тому, ще задовго до австрійського державного впливу на Галичину, ще в XVI—XVII віках в літературній галицькій мові повстало дуже багато таких форм чужих слів, що однакові з польськими. Та й за австрійських часів польський вплив не

1. Докладніше про це я розповідаю в своїй статті: „Къ вопросу объ иностранныхъ словахъ, вошедшихъ въ русскій языкъ при Петрѣ Великомъ“, див. „Русск. Филолог. Вѣстникъ“ за 1911 р. кн. 3—4.

спинився. Усім же відомий факт, що в інтелігентних галицьких родин, особливо в священничих, аж до 50-х років минулого століття домашньою мовою часто була мова польська. Перегляньте протоколи засідань львівського Ставропігійського Успінського Братства, цієї твердині українства в Галичині, — як мало там писаного по-українському, бо майже все складало мовою польською навіть за австрійських часів... Перегляньте різні святоюрські акти, — усі мовою польською... І люде довгими поколіннями виховувалися в польській культурі, а разом з тим невпинно приймали й польську форму чужих слів замість своєї колишньої. Додаймо до цього, що багато галицьких письменників скінчили польську школу.

Правда, в старі часи на Україні, особливо по великих містах її, напр. у Львові, жило багато й німців. Але були це в більшості ремісники, що якогось особливого духового культурного впливу на широкі народні маси не мали, — вони впливали переважно на нашу ремісничу номенклатуру. Але знову такий вплив цей був посередній, більше через мову польську, бо в Польщі тоді (напр. в Кракові) жило дуже багато німців, що шукали тут собі легкого заробітку. Безпосередній німецький вплив на нас був слабенький.

Мушу підкреслити тут ще одну річ. Читаючи українську актову мову за XVI—XVII століття та українські київські стародруки за XVII століття, бачимо там багато полонізмів, — польських слів та форм; так само багато там і чужих слів в польській формі. Скажемо, перечитайте „Актовія книги Полтавського городского уряда XVII-го вѣка“ (Чернігів, 1912 р., видав В. Модзалевський), — тут повно полонізмів, які занесли сюди секретарі, що часто були польського виховання. А перші стародруки київські так само повні полонізмів та чужих слів в польській формі, бо ж коло книг цих спочатку ходили в Києві переважно галичане, або люде, що вчилися в львівській школі, напр.: Єлисей Плетенецький, Захар Копистенський, Петро Могила, Памво Беринда, Степан Беринда, Лаврін Зизаній і др. Звичайно, усе це, як чуже та принесене, скоро минулося на Великій Україні, коли тільки спинився безпосередній польський вплив.

§ 248. Найважливіша річ в справі позичання чужих слів, як я вище сказав, це встановлення певних принципів цього позичання. Довга праця над долею нашої мови привела мене до переконання, що в справах позичених слів лише ось ці два головні принципи можуть буди для нас корисними й міцними:

1. націоналізація позичених слів, і 2. додержання при всіх позичаннях своєї власної традиції.

Кожний культурний нарід в світі, позичаючи собі слова з іншої мови, обов'язково пристосовує їх до законів своєї власної мови, своєї власної фонетики, цеб-то націоналізує їх (пор. § 315). Незмінним до певної міри зостається лише пень чужого слова,—усе інше підпадає націоналізації: націоналізується закінчення (напр. гімназія з гр. γυμνάσιον), націоналізується вимова окремих звуків (пор. митрополит, школа, ланцюг), націоналізується рід (напр. алфавит м. р., хоч. лат. alphabetum с. р.).

Правда, у деяких народів було бажання (а подекуди й тепер воно є) зберігати позичені слова в повній чужій формі. Може й нам так робити? Але це бажання занадто трудне й мало здійснимо хоча би й з таких міркувань: 1. Форму якої саме мови зберігати, бо ж часто маємо одне слово в багатьох мовах. 2. Сюди напевно увірвуться політичні стосунки з тим народом, форму якого зберігаємо, а стосунки ці тепер так часто міняються (пор., напр. зріст на Україні германофільства та франкофобства в 18-20-х роках) і 3. Для школи, особливо нижчої (цеб-то загальної), і для широкого загалу читачів ці слова в чужій формі стали би китайською грамотою, бо ж не всі вміли б добре прочитати в чужій формі написаного слова. Ось тому, особливо за останній час, скрізь звичайно націоналізують або пильнують знаціоналізувати форму позичених слів.

Через усе це першою основою при позичанні слів має бути для нас правило: *Кожне чуже позичене слово треба націоналізувати*, цеб-то пристосувати його до всіх відповідних фонетичних та морфологічних вимог своєї рідної мови, без потреби не оглядаючись на мову чужу, звідки прийшло слово. Наша українська мова, що має вже тисячу літ свого літературного життя, споконвіку вже міцно дотримується головного цього правила; таким чином, скажемо, *materia* перетворюється в нас в *матерія*, так само знаціоналізовані: Хома, хура, Євангелія, цегла, вага і тисячі т. п.

Звичайно, націоналізуючи якийсь нове чуже слово, мусимо оберегти його від вульгаризації. Простий нарід наш, не розуміючи чужого слова, часто перекручує його, наближаючи до якогось рідного слова (це т. зв. народня етимологія, часом дуже влучна, напр. *орлоплан* зам. аероплан), або упрощуючи вимову його, напр.: патрет, обахта (гауптвахта) і т. п. Вживати в літературній мові таких перекручених форм безумовно не можна

(багато таких форм, на жаль, внесено до Словника під ред. Б. Грінченка, а звідти вони потроху йдуть і до мови літературної, хоч Словник цей — словник живої української мови, а не мови літературної).

§ 249. Другою необхідною підвалиною при творенні своїх форм чужих слів має бути додержання рідної традиції. Ми все бідкаємось,—в якій формі вживати чужих слів, забуваючи тільки орієнтуватися на свою власну традицію. Наша літературна традиція по пам'ятках розпочинається з XI-го віку, — і в цих старих наших пам'ятках переходиться й певна відповідь, в якій саме формі вживати нам чужих слів. Сама душа українського народу там, у тих красномовних свідках тисячелітньої нашої культури. Відвертаючись від цієї рідної споконвічної традиції, ми втрачаємо всякий ґрунт під своїми ногами. Отже, говорячи про форму якогось позиченого слова, усе мусимо оглянутися, як його чи спорідненого слова, вживалося в нас уже вдавнину, а це й буде найпевнішою основою для найкращого вирішення того чи іншого питання про чуже слово. Скажемо, коли ми споконвіку все писали: Амвросій, Ірина, ефир, то яка ж рація міняти ці споконвічні свої форми на латино-польські Амброзій, Ірена, етер? Коли ми ще з початку своєї літературної мови чужі звуки *g, l, i* все передавали через *z, л, и* і писали гигант, митрополит, Платон, то чому тепер я повинен на все те махнути рукою й писати та вимовляти: гігант, мітрополіт, Плятон?

Ось оце два головні принципи я й кладу в основу свого вирішення справи про форму чужих слів і про їх правопис, рахуючи їх найміцнішими, і вважаючи, що вони дають мені найбільше об'єктивності, так потрібної вченому для розгляду цих справ.

Говорячи про чужі слова, звичайно, не треба забувати, що вони заходили до нас у ріжний час і від ріжних народів, часом від ріжних говорів одного народу, і тому не можна оглядатися на теперішню вимову цього слова у свого народу; скажемо, слово *клейстер* (так вимовляє це слово вся Велика Україна) ми позичили з *ей*, а не *ай*, ще тоді, коли самі німці вимовляли своє *ei* як *ей* (див. § 281). Не доводиться забувати також і того, що послідовних, строго додержаних законів позичання чужих слів не має ані одна мова в світі, бо ці позички робляться ріжного часу, при ріжних обставинах, часом від говорів з ріжною вимовою. Про чужі слова постійно сперечалися, і рідко коли

знаходилося двоє вчених, щоби цілком погодилися в цих справах; цим я пояснюю і той гострий тон критики, з яким кидаються тепер на людину іншої думки, що пише в цій справі. Але все це тільки ще більше підкреслює вагу тих двох принципів позичання чужих слів, принципів цілком об'єктивних, які я вище виставив і які я провів у своїм „Українським стилістичним словнику“ та ось у цій праці.

Чужі слова в мові звичайно діляться на дві групи: 1. слова зовсім вже засвоєні в мові, т. зв. *Lehnwörter*, та 2. слова в мові ще не засвоєні, *Fremdwörter*¹. На основі цього поділу у нас звичайно розрізняють вимову й правопис чужих слів. Скажемо, в словах групи *Lehnwörter* звичайно вимовляємо й пишемо *л, г, и* (Платон, Гарасим, митрополит), а в *Fremdwörter* *ль, г, і* (кляса, геологія, міністр). Але цього поділу для вимови, та особливо для правопису, ми прийняти рішуче не можемо, бо він заведе нас до найрізніших суперечностей та непослідовностей. Скажемо, де ж границя між *Lehnwörter* та *Fremdwörter*? Які саме слова об'єктивно віднести до одної групи, а які до другої? Взагалі, де тут об'єктивний критерій? Скажемо, чи слова: „библія, Платон“ не давні в нас? А між тим часто пишуть в нас „біблія“, а в Галичині — Плятон. Чи слово „директор“ таке старе, що пишуть його не *ді*, а *ди*? Чи може, слідом за польським правописом, треба вважати й на свою вимову деяких звуків? Отже, прийнявши подібну засаду, матимемо тут досить непослідовностей. Див. § 269 і 278.

Ті головні два принципи позичання чужих слів, що я їх оце виставляю: українізація цих слів та збереження рідної традиції, ці два принципи не взяв я абстрактно, але їх підказала мені сама історія української мови. Ці два принципи сама мова наша (головно народня, на якій мусить основуватися й літературна) дуже міцно й послідовно зберігає. Позичивши чуже слово, нарід з часом обов'язково українізує його. Нарід має свою послідовну систему цього позичання, і з бігом віків не ламає її. Нарід каже: Софія, Платон, митрополит, Химка, і не приймає латино-польських новотворів: Зофія, Плятон, метрополіт, хемія і т. п.

Таким чином в українській літературній мові ми часто маємо дві форми чужих слів: форму, що панує на Великій Україні і що має за собою певну рідну традицію, і форму галицьку,

1. Докладніше про ці назви див. в моїй праці: „Иноземные элементы въ русскомъ языкѣ“, Київ, 1915 р., ст. 10—11.

частіше без цієї традиції. Якої форми ліпше триматися, — нехай собі вирішить сам читач, пильно розваживши все те, що я тут кажу, а також, що я сказав в двох своїх попередніх працях, що доповнюють оцю: „Український стилістичний словник“ та „Чистота й правильність української мови“.

Щоб освітлити все вищесказане, я спинюся далі хоч на головніших явищах фонетики та морфології чужих слів в українській мові.

2. Як творяться слова, позичені з мов класичних.

§ 250. З мов класичних, грецької та латинської, європейські народи взяли до своїх мов дуже багато найрізніших слів; позичання це розпочалося з найдавнішого часу і тягнеться без перерви аж до сьогодні. Так само і в українській мові маємо багато слів, перенятих з мов класичних; слова ці стали заходити до нас ще з початком нашого письменства, цеб-то десь з X-го віку. Звичайно, більшість наших позичок, скажемо з грецької мови, не була безпосередньою,—ці позичені слова йшли до нас переважно через нашу письменність, йшли головно від болгар, від південних слов'ян взагалі. Болгарія з найдавнішого часу була в дуже близьких культурних стосунках з Грецією, самі болгаре добре знали грецьку мову, і через те так багато грецьких слів зайшло до тих перших слов'янських перекладів, що їх виготовили учні св. Костянтина та Мефодія. Усі ці переклади з IX-го віку безумовно йшли вже й до нас, до Києва, а в віці X, по офіційнім охрещенні українського народу, почали ці книжки йти на схід вже в більшому числі. Разом з книжками цими прийшло до нас і багато грецьких слів.

Але крім позичень грецьких слів літературним шляхом, були в нас і безпосередні позичення з грецької мови, бо ж вдавнину українські племена мали багато звязків з народом грецьким, — сусідських з колоністами по берегах Чорного моря, військових, торговельних і т. п.; і цим шляхом зайшло до української мови багато грецьких слів.

Позичаючи слова з класичних мов, ми звичайно не брали їх незмінними, але постійно пристосовували їх до вимог нашої власної мови, цеб-то українізували їх; напр., ми відкидали неприродне нам грецьке закінчення, або міняли його на своє. Перша слов'янська система позичання слів з грецької мови повстала, без сумніву, в Болгарії; а через те, що болгари були

добрими знавцями грецької мови, система ця не була злою. І ця болгарська система цілком прийшла й до нас, — в дальші часи ми додержувалися теї самої системи, тільки вдосконалюючи її. Позичання пізнішого часу постійно оглядалися на свої старші позичання, і таким чином у нас поволі склався свій власний метод позичання чужих слів.

Але треба зазначити, що ні один з європейських народів, що все обома руками брали слова з мов класичних, не витворив собі якоїсь строго послідовної системи такого позичання. У всіх європейських народів бачимо тут поплутання двох способів позичання: 1. або слово береться незмінним, 2. або позичене слово пристосовується до місцевих вимог; те саме бачимо і в мові українській.

Свої спостереження, що до української системи позичання слів з мов класичних, роблю головню на основі того матеріялу, який подають нам старші українські пам'ятки.

а. Як беремо слова з грецької мови.

§ 251. Грецькі слова, що не мають неприроднього нам закінчення, звичайно беремо незмінними. Так, напр., позичаємо слова з закінченнями: *-ων*: амвон, демон, дракон, Агамемнон, Анакреон, Аполлон, фаетон, хамелеон і др.; *-ωρ*: Нестор, Гектор, Кастор, ктитор; *-ηρ*: ефир; *-αυ*: титан; *-α*: сфера, порфіра, химера; *-ια*: комедія, фантазія і т. п.

§ 252. Грецькі слова, що кінчаться на *-μα* та *-ις*, беремо до нашої мови звичайно незмінними, міняючи тільки рід. Див. §§ 323 — 324.

§ 253. Ті грецькі слова, що мають неприродне для нашої мови закінчення, звичайно гублять його в нас.

Так, грецькі слова на *-ος* ми беремо постійно без цього закінчення: ангел, акафист, анонім, апокриф, апостол, атом, Аристарх, Ікар, Менандр, Патрокл, Піндар, Пріям, період, океян, хор і т. п. Коли перед закінченням *-ος* або *-ας* знаходиться голосний звук, то ці закінчення міняються в нас на *-й*, напр.: Данай, Гіменей, Менелай, Птоломей, Борей, Фідій, Євтихій, пігмей і т. п.

§ 254. Грецькі слова на *-ου* гублять у нас своє закінчення і стають словами мужеського роду: алавастр, анис, антиминс, крин, символ, скелет, саван, протокол і т. п. Грецькі слова на *-ιου* міняють у нас своє закінчення на *-ий* або на *-ь*, напр.:

дннарій, епитрахиль, орар (давнє *орарь*, в моск. Служебнику 1656 р. частіше *орарій*), тріодь, трикирій, тетрадь, сандалій і т. п.

§ 255. Грецькі слова на *-ης* гублять у нас своє закінчення: Алкивіяд, Геракл, Демосфен, Діоген, Лаерт, Перикл, Сократ, Еврипід, ад, анахорет, сатрап, поет і т. п.

§ 256. Грецькі слова на *-εος* міняють його у нас на *-ей*, напр.: іерей, архиерей, Одисей, Орфей, Прометей; але: Ахилес або Ахил, Зевс або Зевес.

§ 257. Грецькі слова на *-η* жін. роду звичайно міняють у нас це *-η* на *-а*: епоха, корона, гіпербола, тактика, критика, політика, ода, строфа і т. п.

§ 258. Слова від грецьких т. зв. нерівно-складових на *-ις*, *-ας* (цеб-то від тих, що мають родовий відмінок на *-ιδος*, *-ιως*, *-αυτος*) звичайно творимо від основи, відкидаючи закінчення *-ος*: гаспід, дельфін, адамант, атлант, Калхант, Артеміда, акрида і т. п.; слова ці в нас звичайно мужеського роду, рідше — жіночого.

§ 259. Грецькі односкладові та двоскладові слова звичайно не гублять в нашій мові свого закінчення, напр.: артос, Зевс і т. п., хоч: ад.

б. Як беремо слова з латинської мови.

§ 260. Система позичання слів з латинської мови така сама, як і система позичання з мови грецької. Перші латинські позички ввійшли до південно-слов'янських мов дуже рано, і вже від них з книжками прийшли й до нас; так що й ця система свій початок веде від болгар та сербів, як і система позичання слів грецьких. Звичайно, частину латинських позичок зроблено ще на Моравах за часів Костянтина та Мефодія, але що саме тоді взято, за відсутністю пам'яток, сказати не можемо.

§ 261. Латинські слова, що не мають неприроднього нашій мові закінчення, звичайно беремо незмінно, напр. з закінченнями: *-а*: бурса, комора, клоака, кома, хвоста, маса, кімната, цибуля, кошуля і т. п.; *-іа*: bestія, церемонія; *-ар*: екземпляр; *-ер*: карцер, Юпітер; *-ор*: автор, актор, цензор, доктор, фактор, кондуктор, див. § 293.

§ 262. Ті латинські слова, що мають неприродне для нашої мови закінчення, звичайно гублять його в нас.

Так, латинські слова на *-us* гублять у нас це закінчення: Вулкан, Нептун, Ромул, Сатурн, Тацит, Август, Юліян, Августин, адвокат, апетит, комін, кандидат, комод, дим, нерв; але

двохскладові: *кáзус*, *гáдус*, *Янус* і т. п.; частіше вживаємо *нотáр*, рідше *нотáріус*. Наголос в цих словах скрізь лишається латинський. Коли перед закінченням *-us* знаходиться голосний звук, то це *-us* міняється в нас на *й*: *Вергілій*, *Горацій*, *Октавій*, *Меркурій*, *Морфей*, *Еней* і т. п.

§ 263. Слова на *-is* гублять у нас своє закінчення: *канал*, *госпіталь*, *генерал*.

§ 264. Латинські слова на *-um* звичайно гублять у нас своє закінчення і переходять в рід мужеський; тільки незначна частина цих слів латинського закінчення *-um* не губить, але все-таки переходить на рід мужеський; див. про це § 325. Закінчення *-ium* міняється в нас на *-ій*: *гербарій*, *акварій*, *колодій*, *критерій*, *колоквій* і т. п.

§ 265. Від латинських слів на *-as*, *-os*, *-o*, *-io* з родовим відмінком на *-atis*, *-antis*, *-otis*, *-onis*, творимо свої слова від основи, цеб-то від родового відмінку однини, відкидаючи закінчення *-is*, напр.: *меценáт*, *Нéпот* (в Галичині *Непос*, як і п. *Nepos*), *аквілóн*, *Катóн*, *Купидóн*, *Марóн*, *Назóн*, *Плутóн*, *Цицерóн*, *Страбóн*, *Нерóн*, *аукціóн*, *Сципіóн*, *легіóн* і т. п., — наголос завсідн на *-óн*.

§ 266. Я подав тільки головніші риси нашої системи позичання слів з класичних мов. Звичайно, з поданих тут правил маємо не мало й винятків, а це головню тому, що грецькі й латинські слова заходили до нас частіше не від самих греків чи римлян, а заходили в ріжний час і від ріжних народів, особливо від поляків, німців, французів, а ці народи, разом із словом, накидали нам і свою вимову їх, та й системи позичання у цих народів не однакові. Взагалі можна зазначити, що ні одна з європейських мов не виробила собі строго послідовної системи позичання з мов класичних.

Б. ФОНЕТИКА.

1. Вимова грецького тексту на Україні.

Історія ітацизму.

§ 267. Вивчення грецької мови, яко предмета науки, розпочалося в Європі дуже пізно, бо тільки з початком XVI-го віку. Гостра й запекла боротьба, яку довгі віки вели між собою церкви римська та грецька, довела вкінці до того, що католики зовсім не цікавилися ані грецькою мовою, ані її літературою.

Було, правда, пізніше зацікавлення давньою грецькою літературою, але зовсім не було такого зацікавлення до живої новогрецької мови.

Року 1453-го турки забрали Костянтинопіль, і багато з грецької інтелігенції змушені були покинути рідний край і втікати до сусідніх держав. Ось оці втікачі - греки й викликали вже більше зацікавлення до грецької мови, і стали скрізь учителями її, особливо в Італії. Але в Італії була своя давня грецька традиція, було тут і певне знання грецької мови. Та тільки тепер від живих греків переконалися італійці, як різняться між собою їхня вимова грецьких текстів і вимова живих греків. І тоді вперше пустили італійці неправдиву погослку, ніби новогреки зовсім зіпсули давню грецьку мову; а коли появилася така думка, почали шукати способів, як відновити стару грецьку вимову. Першим про це писав в 1512 р. Альд Мануцій, славний типограф венеціанський, що видавав грецьких класиків і написав добру граматику грецької мови.

Але послідовну систему давньо-грецької вимови першим дав славний гуманіст свого часу Еразм Ротердамський (1466—1536). Класичні мови Еразм знав досконало: латинською мовою говорив ліпше, як своєю рідною; грецьку мову знав надзвичайно глибоко, і викладав її в університетах. Еразм при своїх викладах богословських дисциплін користався оригіналами — Новим Завітом та творами Отців церкви в грецькій мові. Для свого часу це була велика новина, бо доти католицький світ звичайно легковажив грецькі оригінали. Року 1528-го в Базелі вийшов трактат Еразма: „*De recta latini graecique sermonis pronuntiatione*“, — жартовлива розмова між левом та медведем; тут Еразм подав цілу систему грецької вимови. Правда, трактат був написаний в формі жарту; існує переказ, ніби й повстав він з легкої причини: до Еразма прибув раз швейцарський філолог Glaeganus і на жарт розповів йому, ніби греки в Парижі вимовляють *бета, ета, ай, ой* і т. п. Для свого часу Еразм був великим авторитетом, і його думки в „*De pronuntiatione*“ про ніби правдиву грецьку вимову, хоч і були висловлені в формі жарту, скоро поширилися по цілій Європі, особливо по Франції, Англії та Голандії. Цікаво, що сам Еразм, як передає традиція, запропонованої вимови не вживав, — він вимовляв так, як вимовляли живі греки його часу.

Вимова, яку запропонував Еразм, звичайно зветься Еразмовою або етацизмом; головні її ознаки з часом склалися на такі:

η вимовляється як *e* (*ета*, звідсі й назва *етаїцизм*), αι—*ай*, ει—*ей*, οι—*ой*, β—*б*, θ—*т* і др. Думки, які кинув Еразм, приклонники його з часом розвивали все більше та більше, доводячи, ніби їх система читання цілком наукова¹. Головний доказ еразмістів має під собою певний ґрунт, — трудно допустити, щоби давні греки вимовляли не так, як писали, цеб-то, що написане αι, ει, οι вони й читали *ай*, *ей*, *ой*.

Проти вимови Еразма повстало багато відомих мовознавців свого часу, між ними ученики славного гуманіста Іогана Рейхліна (1455 — 1522). Рейхлін досконало знав грецьку мову і вимовляв її так, як вимовляли живі греки його часу; він боронив свою вимову і доводив, що вона правдива й наукова. З того часу новогрецька вимова звичайно зветься рейхліновою або *ітіцизмом*. Головні її риси такі: η вимовляється за *i* (*іта*, звідсі назва *ітаїцизм*), αι — *e*, οι — *i*, ει — *i*, β — *v* і т. п. Головна цінність рейхлінової вимови — вона опирається на живу грецьку вимову, бо нема підстав думати, ніби новогрецька вимова цілком відмінна від давньої.

І ото з того часу й розпочалася боротьба еразмістів з рейхліністами, боротьба, яка не спинилася і в наш час. На початку Еразмова вимова все-таки не стала загально-принятою; проти неї виступив найбільший філолог XVI в., princeps philologorum, Йосип Скалігер. В Німеччині дуже довго не прищиплювалася Еразмова вимова, головним чином через те, що славний ученик Рейхліна, Меланхтон (1497 — 1560), глибокий знавець грецької мови, усе виступав проти еразмової вимови, боронячи вимову свого вчителя; учні Меланхтона робили те саме. І тільки вкінці XVIII віку в Німеччині защепилася таки еразмова вимова, а з Німеччини в 1810-м році прибула вона й до Росії.

Чи ж справді Еразмова вимова, що панує тепер в нас по школах українських, як російський спадок, чи ж справді ця вимова має наукові підстави? Чи відповідає вона нашій традиції?

За тих 400 літ, що пройшли від написання Еразмового трактату про грецьку вимову (1528—1928), наука досить міцно встановила, що Еразмова вимова штучна, і маємо дуже мало підстав твердити, щоби так хоч коли небудь говорили давні греки. За Еразмовою вимовою залишається один дійсно сильний

1. Прихильники еразмової вимови на оборону її подають звичайно такі докази: 1. правопис грецький — давні греки читали так, як писали, 2. латинську транскрипцію грецьких слів, що увійшли до латинської мови, 3. свідчення давніх граматиків, 4. напис звукоцідробрених слів і т. п.

голос: вимова ця легка для навчання в школах, і ця практична причина й тягне до себе більшість педагогів Європи. Але поза цим Еразмова вимова не має міцних наукових підстав.

Чи вдавнину греки дійсно читали так, як писали, трудно сказати про це щось певне, бо для цього не маємо потрібного матеріалу. Свій алфавит греки взяли від фінікійців, а в них, як взагалі в мовах семітських, система голосних звуків була зовсім нерозвиненою; через це трудно сказати, що ховається за грецькими, скажемо, *αι, ει, οι*. В теперішній час ми так уже звикли до того, що правопис не відповідає вимові (пор. правописи й вимову хоча б французькі та англійські), що трудно не думати того й про греків. Найдавнішого стану грецької мови ми взагалі не знаємо або знаємо мало, а епоха пам'яток вже виразно говорить нам за те, що *αι, ει, οι* переставали бути двозвуками, а *η* читалося за *ι*. І властиво чому маємо грецькі тексти читати з вимовою найдавнішої епохи, від якої й текстів не зашилилося? Читати грецькі *αι, ει, οι, η* як *ай, ей, ой, е*, це все одно, що, читаючи по українськи, вимовляти *конь, шість*, а не *кiнь, шiсть*. І що сказали б живі французи, коли б почули читання своїх книг так, як написано, — а таке ж читання було б старішим від сучасного...

В справі поширення етацизму дуже допоміг католицький погляд на новогреків. Боротьба церков західньої та східньої, власне римської з константинопольською, була такою запеклою, що на заході видумувалося все, що тільки могло принизити новогреків. До певної міри на цій основі й повстала ненаукова теорія, ніби сучасні греки—не наслідники греків класичних, що новочасні греки, під впливом слов'янської і др. крові, зовсім переродилися. Так само ніби й новогрецька мова не має нічого спільного з мовою давньою, — одним словом давню грецьку мову новогреки „зіпсули“, як зіпсули й давню грецьку вимову. Такий погляд на справу, звичайно, не відповідає правді і зовсім не науковий.

Першим подібні думки поширив німецькій вчений Iakov Fallmerayer (1790 — 1861) в багатьох своїх працях. Ф. виставив теорію споріднення греків із слов'янами—теорія правдива, але перебільшена; коли прийшли в Європу авари, вони привели до Греції й слов'ян, і тоді ніби то все грецьке населення було знищене. Предки теперішніх греків, каже Ф., жили у верхів'їв Волги та в центральній Росії. Проти цієї теорії Ф. виступили не тільки грецькі вчені, але й вчені німецькі та інші, особливо Гопф, Мікклошич, Шмідт; вони доказали, що Ф. користався з підроблених матеріалів, а з матеріалів правдивих робив неправильні висновки.

Кожна мова, як живий організм з часом змінюється; мусіла, звичайно, змінитися й мова грецька, бо ж історичне життя її надзвичайно довге; але ця зміна — це не зіснуття, а нормальний розвій її. Новогрецька мова — це продукт нормального розвитку мови давньогрецької. З глибокої давнини в Греції було дві мові, літературна й народня, які, як то на цілому світі буває, дуже ріжнилися між собою. В Греції було багато народніх живих говорів; але через поширення освіти літературна мова почала впливати на народню, і вже на кінець IV в. до Хр. границі між говорами стираються все більше та більше, так що врешті, коли запанувала по цілій Греції культура й мова афінська, повстала так звана загальна грецька мова — *ἡ κοινὴ διάλεκτος*. Ця „загальна“ мова й стала грецькою культурною мовою, якою писали й говорили аж по II в. по Хр., а давні народні говори на початок християнської ери вже зовсім позмилювалися. Звичайно, зміни ці не були вже такими, щоби можна говорити про повстання зовсім нової мови, — *ἡ κοινὴ διάλεκτος* все таки найрідніша сестра давньогрецької мови. Письменники намагалися писати мовою давньою, „класичною“, а живою мовою була вже мова трохи відмінна; ні Плутарх, ні Лукіян не писали такою мовою, як в їх час говорили. В дальший час так само в школі й в письменстві зіставалася стара мова, тоді як в житті панувала жива новогрецька мова. Візантійська чи середньогрецька доба грецької мови звичайно рахується з 330 р. (перенесення столиці Римської Імперії з Риму до Костянтинополя) по рік 1453 (турки взяли Костянтинопіль), а вже з того часу починається доба новогрецька. На певну зміну давньогрецької мови дуже впливали північні говори її, особливо за т. зв. македонської доби (з половини IV в. до Хр.)

Сучасна новогрецька вимова або ітацизм (η — i , α — e , α , ϵ — i , β — v) веде свій початок від найдавнішого часу, — початки його бачимо вже в VI в. до Хр. Грецька мова ніколи не вмирала, — вона лише змінювалася, як невинно змінюються з часом усі мови світу, а тому на новочасну грецьку мову треба дивитися, як на наслідницю мови давньогрецької. Те саме треба сказати й про вимову, — новочасна грецька вимова коріниться в глибокій давнині, але остаточно склалася вона ще перед Христом, — йде вона головно від того часу, коли в Греції встановилося *ἡ κοινὴ διάλεκτος*, — з т. зв. македонської доби. Головна відміна новочасної грецької вимови полягала в утраті просодичної ріжниці голосних звуків.

Що новочасна грецька вимова панувала в Греції з найдавнішого часу, це міцно доказано тільки в останній час, і зробила це наука епіграфіка. Вивчення старих грецьких написів розпочалося давно, але більшої наукової сили прибрало воно власне в останній час; і ось це вивчення написів і нанесло т. зв. еразмовій вимові чи етацизму дуже дошкульний, коли не смертельний удар. Аналіз старих грецьких написів показав, що вже за VI в. до Хр. плутають α з ϵ , а $\epsilon\iota$, $\omicron\iota$ з ι ; трохи пізніше починається плутанина η з ι . Плутанина така помічається в написах із усіх земель грецьких. Так, в написах VI — IV в. до Хр. і молодших пишуть Μενεχμαι зам. Μέναιχμe , πριυ зам. πρίυ , Μιλυχιφ зам. Μειλυχιφ , φοιλοπις зам. φύλοπις , δουειν зам. δουίν , ήρώων зам. ήρώωυ , Δημήτριος зам. Δημήτριος , Ζώσημz зам. Ζώσιμe , ἐπίστεφz зам. ἐπίσταφz і т. п. Звичайно, ця плутанина могла повстати тільки тому, що букви, які плутають, вимовлялися однаково (пор. в старім українськiм письменствi плутанину ѣ та и).

Початки т. зв. еразмові вимови чи етацизму розпочалися серед католицького духовенства дійсно з давнього часу, напр. вимова η за e , β за b . З часом захід звук до етацизму, і він став йому рідним. Вся номенклатура церковна та св. Письма запанувала на заході в еразмовій вимові. Захід мало знав живих греків і їх живу вимову; грецька мова й вимова на заході не були справою живою, — то була справа для них більше наукова. Це було одною з причин, чому на заході так міцно зацепилася Еразмова вимова.

Власне, якоїсь однолитої вимови грецьких текстів Європа й сьогодні не знає, — кожний нарід читає по своєму, кожний нарід до певної міри націоналізує це читання. Так, в Німеччині читають είνα за *айнай*, Εβρώπη за *Ойроне*, σόμα за *зома* і т. п.; ще інакше читають італійці, французи, англійці. Еразмова система довела таким чином до повної штучності вимови. І справедливо сміються оборонці ітацизму, — чого не зрікаються й еразмісти, — що колиб сучасну еразмову вимову почув давній грек, він би зрозумів в ній рівно стільки, скільки зрозумів би сучасний француз, колиб йому почали читати так, як написано по-французьки...

Але зовсім в іншому стані, що до грецької вимови, знаходилися й знаходимося ми, українці. Ця мова й вимова не були для нас мертвими. Зносини України з греками — політичні, культурні та торговельні розпочалися з найдавнішого часу; безумовно, у нас добре знано грецьку мову ще до прийняття хри-

стіянства. А з прийняттям християнства грецький культурний вплив, звичайно, ще побільшав; пригадаймо, що в нас часто бували ієрархами греки, — і то вони були нашими першими вчителями грецької мови й вимови.

Яка ж вимова грецьких текстів панувала в нас на Україні? Звичайно, вимова т. зв. візантійська, та сама жива вимова, що панувала тоді в самій Греції, цеб-то так званий ітацизм (не можна тільки звати її вимовою рейхліновою, бо ми ще 600 років перед Рейхліном вимовляли з ітацизмом). Це була та сама вимова, якою читали грецький переклад Старого Завіту з моменту його повстання, якою виголошував свої промови в IV в. св. Іоан Золотоустий, якою служили в грецькій церкві від самого початку її. Більше тисячі років панувала на Україні середньо-грецька вимова, та вимова, якої вчили нас живі греки.

Крім греків, першими нашими вчителями грецької мови були ще давні болгари. Сусіди греків, болгари в IX — X віках дуже добре знали грецьку мову, якої вчилися від живих греків. Коли Володимир Великий охрестив киян, в той час прийшли до нас болгарські богослужбові книжки вже в більшому розмірі, а разом з ними й болгарське духовенство, котре грецьку мову вимовляло, звичайно, так само, як і самі греки. В Болгарії повстало багато перекладів з грецької мови, до яких внесено чимало грецизмів, — а вони красномовно показують, що грецьку мову вимовляли в Болгарії з ітацизмом, цеб-то по живому. Усі наші давні перекладчики писали грецькі слова по живій вимові, а не по грецькому традиційному правопису. Роблячи свої переклади, солунські брати, Костянтин та Мефодій внесли до них дуже багато неперекладених грецьких слів, і писали їх з ітатичною вимовою.

Жива грецька вимова запанувала на всіх землях слов'янських, звичайно, у православних, і такою держиться тут увесь час. Року 1591-го у Львові вийшла перша на наших землях друкована граматика грецької мови, — Грамматика докроголаголнаго еллинского языка, — вимова грецького тексту була тут споконвічна на наших землях, напр.: *ΛΑΜΚΔΑ λαμβδα, φοινιξ финникз, αιθιοψ εθιοпз, διαστολη дїастолн* і т. п.

І тільки з XVII в., коли на Україні дуже глибоко пішли польські впливи, еразмова вимова почала впливати на українських письменників, а в формі позичених слів почала йти і в групу народню, напр. аптекар (а в Галичині ще й тепер аптика, аптикар). Але це був вплив випадковий, і в наших письменни-

ків непослідовний.

Київська Академія від самого початку свого в XVI в. навчала грецької мови тільки з ітатичною вимовою; від цієї Академії всі духовні православні школи аж до сьогодні знають тільки цю старовічну нашу вимову. Ця сама т. зв. рейхлінова вимова панувала і в перших світських школах на Україні, панувала аж до 1810 р., бо по цім році, з наказу Міністерства Освіти, під німецьким впливом, заведено до світських шкіл вимову еразмову, як дійсно легшу для школи, хоч і ненаукову. Еразмова вимова трималася в нас аж по 1852 р., коли грецьку мову взагалі усунуто з середніх шкіл. З року 1868-го грецьку мову відновлено в нас по середніх школах, відновлено з еразмовим читанням, головню тому, що вчителями цього предмету були в нас переважно німці та чехи, які іншої вимови, крім еразмової, не знали. Так на Україні по світських школах запанувала німецька вимова, а своя споконвічна лишилася тільки по школах духовних.

Оборонців рейхлінової вимови стає з часом все більше, і ця вимова на заході потроху шириться все дальше та дальше. Для пропаганди ітатичної вимови в Голандії, на батьківщині Рейхліна, в Амстердамі р. 1888-го заснований був особний журнал „Ελλάς“, котрий багато зробив для поширення правдивих думок про наукову грецьку вимову.

Фонетику грецької вимови на українських землях подаю далі.

Література про грецьку вимову велика, зазначаю головніше. *Θ. Ε. Κορνις*: Мысли о происхождении новогреческаго языка, „Лѣтопись ист. — фил. общ. при Новорос. Унив.“ том VI. — *И. И. Мартыновъ*: Совѣтъ російскому юношеству о произношеніи нѣкоторыхъ греческихъ буквъ, „Журналь Департамента Нар. Просв.“ 1822 р., I, ст. 50—77. — *Д. Щегловъ*: Какое чтеніе, еразмово или рейхліново, должно быть предпочтено въ преподаваніи греческаго языка въ русскихъ учебныхъ заведеніяхъ? „Журн. Мин. Нар. Просв.“ 1867 р. ч. 134, кн. 4, ст. 158—189. — *В. И. Модестовъ*: Вопросъ о греческомъ чтеніи (произношеніи), „Журн. М. Н. Пр.“ 1891 р., ч. 274, кн. 3, ст. 97—121. — *В. И. Модестовъ*: Еще о греческомъ произношеніи, „Ж. М. Н. Пр.“ 1893 р., ч. 286, кн. 3, ст. 141—160 (переповідження праці: „Le poète“... Пападимитракопуло, див. далі), — *В. И. Модестовъ*: Греческое произношеніе. Дифтонгъ αι. „Филологическое Обзорѣніе“ 1893 р., т. IV, ст. 135—147. — *В. И. Модестовъ*: Итацизмъ, „Энциклоп. Словарь“ Брокгауза, 1894 р., пѣт. XXVI, ст. 595—596. — Відомий грецький вчений *Φ. Παπαдимιτραπεουλο* дав найцінніші праці в оборону ітацизму: Βάσανος των περι της ελληνικης προφορας ερασμιων αποδειξεων (Розгляд еразмічних доказів про грецьку вимову), Афіни, 1889 р., — це найсолідніша праця в цій справі, котра розбила еразмістів; Nouveaux documents épigraphiques démontrant l'antiquité de la prononciation des Grecs modernes, Leide, 1890;

Le poëte Aristophane et les partisans d'Erasmus, Leide, 1892 p.—*Іван Огієнко*: Український стилістичний словник, Львів, 1924 р., ст. 25—28, 162—167, 169—170, 204—209, 351—352, 430—434, 478—479. — Найбільший оборонець еразмової вимови—кільський професор *Blass* дав працю: *Ueber die Aussprache des Griechischen*, 1 вид. 1870 р., 3-е в Берліні 1888 р.

2. Вимова латинського тексту.

§ 268. Як не знаємо докладно давньої грецької вимови, так само не знаємо ми й давньої правдивої латинської вимови. Латинський текст європейські народи читають сьогодні не однаково, в більшості текст цей вони націоналізують в вимові; так роблять тепер німці, італійці, еспанці, французи, англійці і др.

Те читання латинського тексту, яке віддавна панує в нас на Україні, прийняли ми від поляків, а поляки — від німців. Німецьке читання, яке маємо сьогодні, склалося головним чином в XVI віці, і тоді ж прийшло воно й до нас. Звичайно, читання це мало відповідає давній латинській вимові. Не кажучи вже про те, що сучасні народи не вміють вимовляти давньої латинської довготи чи короткоти голосних звуків, т. зв. *quantitas*, ми робимо багато відступлень проти давньої вимови і в вимові самих звуків, особливо приголосних. Так, букву *s* перед м'якими голосними римляне вимовляли, подібно грекам, як *κ*, напр.: Сісего вони читали Кікєро; а що це було дійсно так, про це свідчать давні тексти та грецька транскрипція. Європейські народи тепер не читають однаково цих *сі*, *се*; так, німці, а за ними й ми, читаємо тут *и*, італійці *ч*, а французи, англійці та еспанці читають тут як наше *с*. Склад *ті* перед голосною за німцями й ми читаємо як *ці*, а між тим давні римляне такого читання не знали, — вони вимовляли тут *ті*, напр.: *летітіа* — *laetitia* а вимова *ці* появилася пізно, вже в народній латині. І цікаво, що Європа прийняла власне пізніщу, молодшу латинську вимову, хоч прийняти середньо-грецької вимови не хоче, — тут вона прагне до „давнішого“ читання. Далі, букву *s* між голосними римляне читали як наше *с*, а не *з*; *h* в римській вимові було тільки придыхом, а між тим ми тепер читаємо його як наше *г*, і т. п.

Одної вимови латинського тексту Європа не знає, — кожний нарід прагне цей текст націоналізувати, надавати латинським буквам свою власну вимову; так, напр., латинські слова *gege*, *caesar*, *scio* німці (і ми) читають: *ре́ге*, *цезар*, *сціо*, французи: *режè*, *сесар*, *ссіо*, англійці: *ридже*, а італійці: *редже*, *чезар*, *шіо*; італійці сміються з європейського читання і доводять, що пра-

вдша вимова латинська — тільки у них, як найближчих спадкоємців римлян.

Німецька вимова латинських текстів рано зашепилася на Україні, а в XVII віці вона тут вже зовсім усталилася. Прийшла вона до нас головно від поляків, бо в польських школах училася тоді й українська молодь. Латина була в той час напівурядовою мовою, тому на Україні мусіли її знати, і то знати в німецько-польській вимові.

Якою була в нас вимова латинських текстів, про це дає нам красномовне свідоцтво відомий наш письменник XVII-го віку, ректор Академії Київської Іоанкій Галятовський. В своїй творі „Мессія Правдивий“, що вийшов в Києві в 1669 р., Галятовський приводить багато латинських слів, але пише їх кирилицею, а це дає нам змогу бачити в цьому вимову латинських слів.

Так, лат. *ti* перед голосною Галятовський читає: реляціо·98 б, компаранція 100, проно́рціо 100, контрадікціо 235, пертніаціамъ 303 б; *s* читає: презе́нтеръ 97, кавзати адъ кавзамъ 97, композиціо 101, ексь куріозитате 303 б, сине субсістенція 229, гомо ексістенсь 112 б, субсістенсь 112 б, персонать 98, сенсіобъльбусъ 235, ексемплярисъ 241, трансіенсь 301 б; *qu=kv*: квѣ 112, у́бѣкве 231, квантитатемъ 234, квалѣтатисъ 303; *au*: кавза 229 б. 241, кавзати адъ кавзамъ 98, кум кавзис 229 б; *ce, ci*: акціденсь 99, циркум 102, Маце́до 53: *ou=oa*: дистингвунтур 302 б; *h=g*: гуманам 112, гуманѣтасъ 112 б, гикъ гомо 112 б, гункъ 112 б, габетъ 113. Латинське *i* Галятовський передає звичайно через *и* або *і*, а по звукахъ *л, н, в, б, м, ѣ, г* черезъ *ь*, напр.: Епіфанєсь 53, Епіфанєсь 56, акціденція 126 б, поруч.: акціденція 126 б. Дуже часто латинське *i* передає Галятовський черезъ *ь*, а це красномовне свідоцтво, що букву *ь* читав він за *i* (див. § 278): акцідента́льсь 302, акціонѣсь 302 б, алѣам 113, Аммоніѣтовъ 150, Баронѣи 83 б, Баронѣуша 59 б, вѣзібѣлесъ 233, волѣтумъ 301, Геронѣмъ 83 б, Гипердуѣа (поруч.: -ліа) 107, гомѣнемъ 112 б, гуманѣтасъ 112 б, ексь гумѣлѣтате 303 б, дефѣнитиве 232 б, з дефѣнѣціи 94, Егѣдѣи 391, иллѣкве 112 б, інструментальс 241 б, Іеремѣа 250, інтелѣгенсь 301, інтелѣгѣбѣле 301, квалѣтатисъ 303, квѣ 112 б, комунѣкабѣльсь 92, в кронѣкахъ 43, натуральтеръ 99. 225 б, офѣру 49, персоналѣтатем 112, принципальсь, пропорціональсь 83 б, реалѣтеръ 108. 302 б, сенсіобъльбусъ 233, субстанѣальсь 302, суперфѣнѣсь 232, терѣнами 101, у́бѣкве 231, у́бѣквѣтаріи 231, уѣтретуръ 112 б, фамѣлен 104, фѣгуровало 255, а фѣлѣо Деи 112 б і т. п. Латинське *g* часто передається черезъ *г*: сингуляритатем 112. 113. 93 б, інтелѣгенсь 303; лат. *l* черезъ м'ягке *л*: релятивум 112 б, ексемплярисъ 241, волѣнтасъ 301, лятріа 107 і т. п., але часто *l*, а також гр. *λ*, не м'ягчаться: латріе 109, Птоломей 53, Філопатер, феолага 56 б, Флавѣяна 95 б; коли *l, λ* стоїть перед приголосною, то звичайно не м'ягчаться, або м'ягчаться паєриком чи апострофом: пал'ма 334, албе́до 99, ене́ралный 45, фалшѣво́го 48 б, Флядел'фъ 53, церемоніалный 125 б, морал'ного 125 б, ултпма́те 95 б і т. п.

Цікаво зазначити, що Галятовський частенько українізує латинську вимову; так, напр., лат. *-ia* він читає як *-ія* (пор. § 294): континуа́ція 72 б,

Флавїана 95 б, сине субстанція 228, инъ субстанція 228, депенденція 98 б. 99; лат. *ri* читає як *ri*: постерибрысь 98, постерыбрысь 99, сингулярытатем 112, Еверыгерть 53, Цезарый 62, ассирыйское 57 б; так само українізує *i*: в дыстинкції 107 б, в дыспутácii 107 б, Егъдый 391, Гелвъдый 83 б, интеллѣгентысь 302 б і т. п.

Література. *Seelmann*: Die Aussprache des Latein nach physiologisch-historischen Grundsätzen, 1885 р. — *Петръ В. И.*: Къ вопросу о латинской орфоэпии, Київ, 1890 р. — *В. И. Модестовъ*: Произношеніе латинскаго языка, „Энциклоп. Словарь“ Брокгауза, півтом 33, ст. 380—381, Спб. 1896 р.

I. Голосні звуки.

1. Як передавати грецьке η.

§ 269. Грецька буква Η була перше тільки знаком густого придиху. В архонтство Евкліда, в 403 р. до Хр., складено загальний аттицький алфавит, і тоді з алфавиту іоніцького взято букву Η на означення довгого *e*, і в такому значінні η жило дуже довго, навіть аж по II в. по Хр., правда головно в вимові літературній; на це вказує також і те, що римляне гр. η передавали звичайно через *e*. Але вимова η як *i* в живій народній вимові розпочинається дуже рано, ще за де-кільки віків до Хр.; так, вже в Гортинським тексті з половини V-го віку до Хр. маємо вживання *i* зам. η, напр.: ἀναίλιται зам. ἀναίλιθαι, ἐπιρροίσαι зам. ἐπιρροήσαι. Платон свідчить (*Cratyl.* 418 В.), що в Аттиці вдавнину *i* вимовляли там, де „тепер, навпаки, замість *i* ставлять *e* або η“. В написах з передхристиянської епохи плутанина η з *i* вже річ звичайна, а це показує, що вже перед Хр. η вимовляли як *i*; дуже часто плутають також *e*: з η. Дієві особи у Аристофана (444 — 380 до Хр.) вимовляють вже по новогрецькому, η вимовляють за *i*¹. Відомий грецький вчений Пападимитракопуло пише навіть, що η вже в час Евклідової реформи не визначало довгого *e*, але наближалось до *i*². В час Христа буква η скрізь вже вимовлялася як *i*; така вимова перейшла була навіть до римського письменства, пор. *Isaias* з *Ἰσαΐας* в старих списках Вульгати.

В IX віці, коли розпочиналася болгарська письменність, греки вимовляли свою Η тільки за *i*, чому цей самий знак перейшов і до кірилівської азбуки—и, перейшов як *и*, а не *і*.

1. *Модестовъ В.*, „Ж. М. Н. Пр.“ 1893 р. кн. 3. ст. 150.

2. Там само, ст. 155.

Грецький звук η на Україні споконвіку вимовляли лише як *и*, і цеї вимови навчили нас самі греки. Так, греки приносили нам багато хресних ймень з η , і цю η ми вимовляємо тут тільки як *и*, ніколи як *е*, напр.: Афиноген, Григорій, Димитрій, Ирнарх, Ирина чи Ярина, Хима, Зиновія, Зиновій, Йосип, Кирик, Клим, Корнелій, Мина, Минодора, Митродора, Митрофан, Микита, Никодим, Онисим, Ониська і т. п.; на початку слова η віддаємо як *і*, а по голоснім звуці—як *ї* (§ 3): Ілля, Ісаїя, Ісус, Гавриїл чи Гаврило, Даниїл чи Данило, Єзекиїль, Мануїл, Михаїл чи Михайло і т. п. Ці хресні ймення ясно нам показують, що грецьку *п* в Україні споконвіку вимовляли як *и*.

Давні пам'ятки, з X-го віку починаючи, одноголосно знають аж по XVIII в. вимову η лише як *и*, напр. хоча б в словах: аминь чи аминз, инсозъз, аллаоуна, исранль, иероусалимз, псалтирь, скитз, алфавитз, едръз, скиптрз, лръз і сотні інших.

Усі наші давні позичення з грецької мови знають лише $\eta = и$, напр.: минея, параклис, потир, митрополит, проскомидія, амнистія, кит, скипетр, скинія, клирик, клирос, палитра, антиминс, аїр, химія, химичний і багато т. п.; звичайно, на початку слова гр. η передаємо, згідно з нашою вимовою, через *і*: Ірод, Ісус, Іспанія (§ 3 і 278).

Грецьку η мова латинська передавала постійно по давнішому—через *е*, напр.: amen, Iesus, aether, Herodes, antimensium, clerus, clericus, alphabetum, aether і т. п. Ця латинська вимова рано розійшлася через костел по католицькій Європі і держиться скрізь і тепер. От чому в українській мові є певне число слів (але їх дуже не багато), що їх ми позичили впрост з заходу вже з вимовою η як *е*, напр.: аптэка (в Гал. аптика), телеграма, діадема (хоч було й своє давнє днадима), герой (було колись ирой), система (σύστημα), оркестр, характер, арифметика, комедія і т. п. Пор. в „Христос Пасхон“ 1630 р.: Магдалена 35. Апостол львів. 1639 р.: Фестъ 47.

Болгари й серби ще заховують свою давню грецьку вимову η як *и*, але латинська хвиля зо зсіх боків накидає їм також $\eta = е$; від цього чужого впливу міцніше бороняться болгаре, слабше серби.

Польща, що приняла латинську культуру, звичайно знає вимову грецької η лише як *е*: amen, Jezus, Irena, chemja, chemicznу і т. п. Під західним впливом і галичане дуже часто передають η як *е* і пишуть: хемія (пор. своє Хима), етер, часом

навіть Бетлеєм (давнє *Βηθλεεμ*),¹ Ірена (Ірина), алфавет (алфа-китз), клерик (клерикз), Еспанія (Іспанія) і т. п. Так само всупереч своїй традиції і на В. Україні почали писати: еспанський, хемія, етер і т. п., що не має в нас жадної підстави. Слово Іспанія, іспанський, з гр. *ἡ Σπανία*, давнє *Ίσπανία*, 'іспаньскін, пор. нм. *Spanien*, лат. *Hispania*, польське *Hiszpanja*, ісп. *Espana*. Слово *химія*, *химичний* з гр. *χημεία*; пор. фр. *chimie*, *chimique*, *chimiste*; пор. укр. Хима, Химка з *Ἐμφύμια*, 'Евфиміа. Полтавські акти 1666—1669 р.: Химка 80. 131. 151, Химкою 80.

Часом бувають пропозиції писати зам. гр. *η* в словах давно запозичених *и*, а в словах новозапозичених *е*. Рахую таке пропозиція зовсім не педагогічним, бо з подібним правилом в школі вийшло б багато клопоту: щб рахувати давно запозиченим, а що недавно? Де границя між ними? І чи ж ми вже знаємо час, коли яке слово перейняте до нашої мови? Скажемо, слово *Іспанія* знаходиться в Новім Завіті, Листи до Римлян 15²⁴,²⁸, значить, слово прийшло до нас ще в IX віці, а нам пропонують писати *Еспанія*, *іспанський*. Так само в Новім Завіті знаходимо, Діян. 17¹⁵.¹⁶ 18¹. Солун. 3¹, 'Іданзи, щб-то слово існує в нашій мові шо-найменше з IX в., самі греки вимовляють сьогодні *Αδνε*, яке ж ми маємо право писати *Амени*? Слово *κλιρζ* Миклошич, *Lexicon palaeoslovenic*. ст. 1162, подає з пам'ятки XIII в., — які ж у нас підстави писати *етер*? В тім само Словнику ст. 359 знаходимо з пам'ятки XV в. (а М. Фасмер в „Сборникъ“ т. 86 ст. 119 подає це слово з пам'ятки XIV віку) слово *магнитз*, *магнит*, а тому нема підстав писати *магнет*. Які слова давніші на Україні, — *химія* чи *Химка*? І т. д., і т. д. — встановлення подібного правила для *η*, а також для інших букв, завело б нас дуже далеко, і замість одностайности привело б тільки до хаосу. Див. ст. 124.

2. Грецьке *α*.

§ 270. Як саме вимовлялося *α*: в найдавніший час в Греції, не знаємо, як не знаємо й того, коли саме *α* втратило свою дифтонгічну вимову. Щоби *α* читали коли небудь за *ай*, на це наука не має ще переконуючих доказів, але зате маємо докази, що вже за VI в. до Хр. *α* вимовляли як довге широке *е*,—про таку вимову свідчать найстарші тексти. Ці тексти з часом збіль-

1. Бетлеєм знаходимо в виданні „Святе Письмо Старого і Нового завіту“, Відень, 1912 р., ст. 254, а на ст. 52: Бетлегем. Хто це дав тут таку форму?

шуються, і в V — IV в. до Хр. їх дуже багато. Коли з 403 р. до Хр. Евклід завів один загальний правопис, тоді він взяв з іоніцького алфавиту Η для зазначення довгого *ε*, тоді в Беотії почали через η зазначати *αι*, напр. писали: κη, χηρε зам. *και*, χαιρε і т. п. А до того часу в Беотії часто писали *αε* зам. *αι*, цеб-то писали так, як пізніше *αι* передавали через *αιε* римляне (вимовляли *ε*). З часом почали *αι* вимовляти за широке *ε* по всій Греції. В надгробнім напису з V в. до Хр. читаємо 'Αρισταίωv і 'Αριστέωv, в другім з V в. 'Αλληλωνίδης зам. 'Αλληλωνίδης і т. д.; текстів подібних дослідники приводять дуже багато.

З самого початку нашої письменности гр. *αι* постійно передається в нас як *ε*: напр. в Остромировій Євангелії 1056 р знаходимо: ΓΑΛΙΛΑΙΑΣ, ΑΙΓΥΠΤΟΣ, ΙΟΥΔΑΙΑ, ΚΕΣΑΡΑ ΚΑΙΣΑΡΟΣ, ΚΥΡΗΝΑΙΚΑ ΚΟΡΗΘΑΙΩΝ і т. п. В хресних йменнях так само з найдавнішого часу маємо *ε* на місті гр. *αι*, напр.: Єкатерина, Тадей і т. п. Так вимовляємо й свої позичені слова, напр.: ефіоп, ересь, демон, сфера, кесар, ефир, фарисей і т. п. Римляне передавали *αι* через *αιε* (читалося *ε*): Aegyptus, Aeschylus, Athenae, aether, Aethiopia і т. п.—В еразмовій вимові читають *αι* за *ай*, напр. Аїсхіль, але ця вимова зовсім мертва для нас.

3. Грецька *αι*.

§ 271. Грецьке *αι* з дуже давнього часу вимовлялося за *і*, про що красномовно свідчать нам грецькі тексти VI в. до Хр. починаючи, — з того часу плутанина між *ει* та *ι* — річ звичайна. Сталося це перше в Беотії, а потім в V — IV в. до Хр. вимову *αι* за *і* бачимо по всіх грецьких землях. В латинській мові *αι* передавали через довге *i*, часом через довге *e*.

На Україні з найдавнішого часу гр. *αι* передають через *и*, наше *и* (на початку слова *ι*), напр.: ідол, ідилія, εἰκών, εἰκόνα ікона, Ірина, ірмолої *εἰρμολόγιου*, ірмос *εἰρμός*, літургія *λεειτουργία*, прокимен *προκείμενον*, хиротонисати *χειροτονεῖν* і т. п.

4. Грецьке *αι*.

§ 272. Як вимовлялося гр. *αι* в найдавніший час, нема відомостей; але в пізніший час *αι* вимовлялося за *і*: з тим чи іншим відтінком. Фукидид (II.54.2) розповідає про суперечки, що повстали в другій рік Пелопонеської війни (430 р.) між афинянами з приводу слів оракула, що пророкував війну разом з моровицею (*λοιμός*), або, як казали інші, з голодом (*λιμός*), — це ясний

доказ, що в той час вимовляли *α* як *ι*. З III в. до Хр. часом пишуть *υ* зам. *α*.

На В. Україні з найдавнішого часу гр. *α* передають через *и*, *и* (на початку слова *ι*): финик *φοίνιξ*, паримія *παρομία*, ікос *οἶκος*, кіновія *κινύβριον*, ікономіна *οἰκονομία* і т. п. В мові латинській гр. *α* передають через *oe* ще до Хр.

5. Двозвуки *αυ*, *αι*.

§ 273. Двозвук гр. *αυ* з давнього часу вимовлявся як *ав*, про що свідчать нам старинні тексти. Так, в відомім Гортинськім тексті половини V в. до Хр. знаходимо: *ἀφρός*.

З початком українського письменства зайшло до нас багато слів з гр. *αυ*, і його ми постійно передавали через *ак*, щоб вимовляли так само, як і греки, напр.: Авксентій чи Оксен, Автоном, Клавдій, Мавра, Павло і т. п.; так само маємо: август, лавра, ставропигія, автор, авторитет, автономія і т. п. В пам'ятках XI в. бачимо те саме: *пакыз*, *мавра*, *акгустъ* і т. п.

Римляне грецьке *αυ* передавали через *ai*, напр.: *lauga*, *autog*, *august*, і їх спосіб письма традиційно поширився по цілій Європі і міцно тримається й досі у всіх тих народів, що пишуть латинкою.

Ці дві системі писання з давнього часу почали в нас плутатися, — в грецьких словах звичайно пишуть у нас *ав*, але в позичаннях нового часу пишуть *ау*, щоб-то передають чужий дифтонг так, як його написано. Так, в Луцькій книзі 1663 р. знаходимо: *аутентычный*, а в Вінницькій книзі 1632 р.: *автентичный*.

Звичайно, ліпше б тут дотримуватися одного принципу, — писати фонетично скрізь *ав*: *фавст*, *равт*, *Кавтський* і т. п., але цим написанням затирається двозвучна вимова *ai*, бо ж двозвук *ai* і наше *ав* — то не зовсім однакова вимова. Особливо відчувається недокладність нашого *ав* перед голосними, напр. пор. *Auerbach* і наше *Авербарх*. Чи не ліпше б писати *ав* перед приголосними, а перед голосними таки лишати *ау*?

6. Двозвук *ευ*.

§ 274. Двозвук *ευ* з найдавнішого часу бренів в грецьких говорах як *ев*, часом навіть як *еф*; так, в дельфійськім тексті з II в. до Хр. знаходимо: *ἐπίσταφες*, а в аттицькім напису II в. по Хр. маємо *Ταρσέφς*. В українськім письменстві з XI в. гр. *ευ*

постійно передається через **єк**, пізніше з фонетичними змінами, напр. Євген, Ївдоха *Εἰδοχία*, Йовхим, Євсевій чи Овсвій, Євстахій або Остап, Параскева чи Параска і т. п.; гр. *Εῖα* дало **єкга** (бо ще в гр. мові *j* давало *γ*), а з нього наше Ївга.

7. Грецьке *ο*.

§ 275. Грецьке *ο* вже в давніший час не звучало однаково; задовго до Хр. вимовляли його близько до латинського *u*, пізніше стало воно звучати як теперішнє французьке *u* чи нім. *ü*, а з III в. до Хр. *ο* в написах часто змішується з *οι*, цеб-то вимовляється як *i*, напр. *Πάριος* зам. *Πόδιος*, *Διονυσίου* зам. *Διονυσίου* і т. п. Така сама вимова *ο* панує й тепер в новочасній грецькій мові.

В українській письменності спочатку дуже плуталися з передачею гр. *ο* і передавали його ріжно, згідно до грецької вимови: 1. Часто передавали просто через гр. букву *ο*, що писалася як *υ* або *ν*, напр.: **Κυριλλз, Διονυσιий**. 2. Дуже часто передають гр. *ο* також через *и*, напр.: **Кириллз, Дионисий** і т. п.; ця вимова гр. *ο* як *и* пізніше запанувала в нашій письменстві. 3. Часом, не часто знаходимо в нас на місці гр. *ο* букву *ю*, цеб-то так, як вимовлялася *ο* і в Греції, напр.: **єюпетз, єгюпта, презкютерз** і т. п. 4. Часом зам. гр. *ο* знаходимо в наших давніх пам'ятках *ου*, і це визначало не саму графічну віддачу, але й живу вимову, напр.; **єюпутьз** і др., — така вимова була й в грецькій мові; а що це в нас не було мертвим графічним засобом, на це вказує наше **Кюприанз, Куприян** з гр. *Κυπριανός*. Коли *ο* стояла перед голосним, то вимовлялася за *в*, напр. **євангеліє**, по § 274.

Із усіх цих вимов з часом залишилася в нас вимова *ο* як *ι*, а це перейшло в нас на *и*, напр.: Акиндин, Акила, Ониська, Вавила, Діонисій, Кирило, Мирон, Поликарп, Спиридон, Тихон, нині (*νυν*) і т. п. На основі цієї вимови ліпше б і всяке *ο* передавати в нас через *и*, напр.; аноним, Єгипет, глицерин, Асирія, Вавилон і т. п.

Грецьку *ο* римляне передавали через *υ* (ігрек, цеб-то *i* грецьке), а не через *i*: *mythus, Assyria, gymnasium, gypsum, nympha, cymbalum* і т. п., і їхній спосіб писання переняла ціла Європа, пор. франц.: *Pythagore, anonyme, gymnase*, нім.: *Pythagoras, Anonym, Gymnasium, Glycerin*, англ. *Pythagoras, anonymous, gymnasium*; чехи: *anonymni, gymnasium, uzor, glycerin*. Лише італійці, реформуючи свій правопис, викинули *υ* і почали гр. *ο* передавати по своїй вимові через *i*: *anonimo, ginnasio, glicerina*. Такий

самий спосіб писання завели в себе й старанні ученики італійців в правопису — поляки, котрі скрізь грецьке *ο*, латинське *υ* замінили на *i*: *gliceryna*.

8. Слова з *αα*.

§ 276. Грецькі слова,—або ті, що прийшли до нас через грецьку мову, — що мають *αα*, ми звичайно пишемо й вимовляємо з одним *α*, напр.: *Ἀβραάμ* — Аврам, *Βαρλαάμ* — Варлам, *Ἰσαάκ* — Ісак чи Сак і т. п. Але в географічних назвах залишають чужу вимову: Ханаан — *Χαναάν* і т. п. В давніх наших пам'ятках частіше пишуть *αα*, але часом знаходимо й фонетичний правопис: *ΑΚΡΑΜΟΡΚΖ*, *ΗΣΑΚΟΚΛΗ* і т. п.

9. Початкове *ιο-* у власних назвах.

§ 277. Коли слово розпочинається з ненаголошеного *ι*, що творить окремий склад, то воно, по § 190, зникає, а дальша голосна приймає *й*. На цій основі слова на *Ιο-*, гр. *Ἰω-*, мали б перейти в українській мові на *Йο-*, напр. *Ἰωσὴφ*, *Ἰωάνης*, *Ἰωάνης*; проте літературна мова подібні слова часом залишає без зміни, напр.: *Ἰωάννης*, *Ἰωάνης* чи *Ἰωάνης*, *Ἰωσάφ*. Але в Галичині всі ці слова послідовно українізують: *Йоаникий*, *Йоан*, *Йосаф*, *Йов*, *Йона*, *Йордан*. Що визначало наше давнє *Ιο*, — чи два склади, чи один *-йо*, трудно сказати, але форма *Йосип* свідчить, ніби один, хоч традиційна церковна вимова рахує тут два склади.

Коли слово ще й за *Ιο-* має голосну, то воно губить *Ιο-* і приймає *й* до третього голосного, напр.: *Ἰωακὴμ*; але з *Ἰωάννης* маємо *Іван*, пор. польське *Jan*.

10. Як передавати чуже *i*.

§ 278. В історичний час, з початком нашого письменства, найбільше чужих слів дав нам найкультурніший нарід свого часу, — греки, — чи то безпосередньо при обоїльних зносинах, чи посередньо — через літературу.

Грецьке: *i* по приголоснім звуці не звучало так гостро палятально, як скажемо *i* латинське (пор. сучасну новогрецьку вимову *διά τί* як *діа ти*) і т. п., і цю вимову грецького *i* занесли нам самі греки. Від греків прийняли ми дуже багато хресних імень із звуком *i*,—і скрізь це *i* ми вимовляємо виключно як *и* (а не *i*), напр.: *Ἀντίπ*, *Ἀρχίπ*, *Βασίλ*, *Γαβρίλο*, *Γαράσιμ*, *Λίκερα*, *Δανίλο*, *Λισάβητα*, *Σιδίρ*, *Καλιστράτ*, *Μαξιμ*, *Μαρίνα*,

Мартин, Михайло, Микита, Микола, Ничипор, Свирид, Пилип, Харитон, Кирило, Демид, Яким, Онисько, Каленик, Катерина, Никодим, Борис, Давид, Денис, Дмитро і багато інших. Коли б самі греки в IX—X віках по Хр. своє *ι* вимовляли цілком пал'ятально, як *і*, то, певне, вони б прищепили свою вимову й нам, і вона, в тій чи іншій формі, заховалася б і досі.

Так само з твердим *и* ми вимовляємо й інші перейняті від греків слова, напр.: архимандрит, акриди, акафист, антиминс, єпископ, Єрусалим, оксамит, Пилат, рабин, Синай, Христос, вишня, крокодил, скриня, миска, митрополит, ктитор і багато інших. Звичайно, твердій вимові звука *и* допомагав тут також і загальний процес отвердіння давнього м'ягкого *и* в українській мові.

Коли підемо до давніх пам'яток, то побачимо, що вони, з XI-го віку починаючи, грецьке й взагалі чуже *ι* постійно передають через *и*; так, в Остром. Єванг. 1056 р. знаходимо: *απρημα, αρχιτριклινουκι, εχιδνηουα, κρινιζι, λιτρηζ* і т. п., а це вказує, що вже в XI в. грецьке *ι* не звучало в нас цілком пал'ятально.

Але починаючи з XI в. в нашій письменності запанувала звичка передавати грецьке *ι* через *і*; звичка ця базувалася на загальнім стремлінні цілком віддавати грецькі букви і в своїм письмі, особливо в словах святих та церковного вжитку; так, в Збірнику 1073 р. знаходимо: *χριστουαζ* 23 б. 24. 36 б. 45 (на грецький взір часто писали й *χριστουα* чи *χϛι*), *επισκοπου* 24 і т. п. Чи була це тільки графічна звичка, чи може в цім *ι* зазначалася й вимова, трудно сказати, але, на мою думку, це скоріше була тільки графічна вимова, бо писали часто вдавнину й пізніше *χριστουαζ, митрополитζ*, але ж ми донесли з давнього часу їхню вимову як Христос, митрополит і т. п. Ця звичка писати *ι* на місці гр. *ι* міцно закорінилася, і держиться в церковно-слов'янським письменстві аж до сьогодні, як правописне правило.

Дальші наші позичання з ріжних мов підпали впливові позичок з мови грецької, і ми постійно українізували чуже *ι*, цеб-то вимовляли його все через *и*, а не *і*, хоч часто писали *і*, напр.: барило, бинда, биндюг, брижі, гармидер, дишель, драбина, картина, квартира, лиштва, миля, ясир, музики, комин, лицар, минута, католик і сотні інших. Дуже небагато слів, звичайно недавнього походження, ще вимовляються в нас з *і*, напр.: барвінок, Сібір, поліція, папір і т. п.; цікаво, що в Галичині постійно не тільки інтелігенція, але й нарід звичайно вимовляють: *мінута*, *гармідер*, див. § 15; на В. Україні часом *комін*.

Часто й саме чуже *i* не по всіх мовах вимовляється однаково м'якко; так, в мові англійській (особливо в Америці) *i* часто бренть ближче до твердого *и*, ніж до м'яккого *i*, пор.: *timic*, *academic* (вимова: академик), *catholic* (вимова: кетолік) і т. п.; так само нім. *i* в позиції перед приголосними часто не вимовляється м'якко.

В літературній польській мові здавна запанувала латинська вимова чужого *i*, цеб-то як *i* м'якке. В культурнім житті Польщі надзвичайно велику роль відіграла мова латинська,— вона стала тут не тільки мовою церкви, але й мовою школи, науки, письменства, державних установ, а це все привело й до латинської вимови чужих слів взагалі,— до м'ягчення *l*, до *g* і т. п., а разом з тим і до м'яккої вимови чужого *i*. А через те, що Польща занесла й нам дуже багато чужих слів, вона прищепила нам почасти й свою вимову їх. По всяких міських канцеляріях тодішнього часу на Україні писарями сиділо багато людей або польського походження, або добре знайомих з урядовою мовою польських канцелярій; так, скажемо, в Полтавських актах з 1665—1671 р. на кожній сторінці помічаємо великий польський вплив. Все це, звичайно, не могло не відбитися й на нашій українській вимові чужих слів; звідси-то в XVI та XVII віках у нас часто трапляється в літературі польська вимова— чи то м'якке *л*, чи то частіше вживання *г*, чи то вимова гр. з як з і т. п.

Польська вимова відбилася в нас почасти й на вимозі чужого *i*,— в XVI та XVII віках в українській літературній мові вже частенько знайдемо *і* або навіть *ѣ* на місці чужого *i*.

Ось жмут прикладів на вживання *ѣ* зам *i* в чужих словах, що безумовно визначає вже вимову. Медикська грамота 1401 р.: Алжѣѣтою. Книга Луцька 1572 р.: Зоѣѣи 109. В Учительній Євангелії 1619 р.: анѣѣлусь 4. 5 б, вѣѣтебскои 3 б, Ганѣѣбаломъ 3 б, Гидимѣѣнь 3 б, Публѣѣи 2 б і Публѣѣи 3, в' провѣѣнціи 2 б, калѣѣвѣнскими 6 і т. п. Словник П. Бериди 1627 р.: Шпѣѣгъ 25. В «Месіѣѣ Праведнім» 1669 р. Галѣѣтовського мѣѣмо: фѣѣгура, офѣѣбра, Баронѣѣи, бѣѣблѣѣа, лѣѣтера, релѣѣквѣѣт і т. п. «Ключ Розуміння» 1665 р. Галѣѣтовського: жолнѣѣрови 18 б, фѣѣГовое 46 б. Полтавські акти 1565—1671 р.: без турбаѣѣѣи 45, персоналѣѣтер 79. 87. 101. 117. 129, комѣѣпанѣѣи 79, кремѣѣналную 87, для тоѣѣ раниѣѣ 129, кремѣѣналѣѣтер 142, житоѣѣмѣѣрської 163, вѣѣкарній 163, поблѣѣковала 165, публѣѣчне 170. 188, нивѣѣфамѣѣю 208 і т. п. Глухівський універсал 1740 р.: унѣѣверсаль. «Науки Парохіальніи» 1794 р.: вѣѣ компанѣѣи 5. Олександрія XVIII в.: и' лѣѣтерами 101, лѣѣтери 84. Унів. Учительн. Єванг. 1696 р.: фѣѣлѣѣософѣѣ, передѣѣмова. Остріжський Збірник 1588 р.: геометрѣѣфискими 30, лигорѣѣвѣи 9, парафѣѣвою 110 б, офѣѣбра 14. Ще «Мессіѣѣ» 1669 р.: фѣѣГура 103, вѣѣГурѣѣ 102 б, натурѣѣ алѣѣтер 99, спецѣѣфѣѣкованыхъ 220 б, коммунѣѣкабѣѣле 269 б, екѣѣс гумѣѣлѣѣтате 303 б і т. п. Див. § 268.

Звичайно, ця польська вимова й польський правопис, як чужі нам, скоро зникли з України з припиненням безпосереднього польського впливу. Цікаво підкреслити, що людова вимова чужого *i* захопила навіть польську літературну мову, і по довгих роках хитання польська літературна мова таки здалася, — в Польщі було прийнято писати в чужих словах *y*, а не *i* по цих приголосних: *d, t, z, c, s, r, sz*: *dyrektor, tytuł, zygzak, cyrkel, Waszyngton, tytuł, syrop* і т. п. Цей польський спосіб писання по одних приголосних *y*, а по других — *i*, не має під собою міцного наукового ґрунту (та й все одно доводиться писати: *sic, sinus, petit* і т. п.).

У нас некритично пішли за цим польським правописом, і не тільки почали писати *i* в своїх споконвічних словах, але й почали дотримуватися польського звичаю не писати *i* по *d, t, z, c, p, sz, c*. Але правопис такий не має під собою міцного наукового ґрунту.

У всіх чужих словах ліпше б писати *и* зам. *i* ще й з таких міркувань.

1. Українська мова споконвіку українізує всі чужі слова, напр. пишемо: *Лилип, субота, Платон, грамати́ка, Єрусалим, Аврам*, касувати, а не пишемо: *Філіп, суббота, Плятон, грамати́ка, Іерусали́м, Авраам, кассіровать* і т. п. Яке ж ми маємо право спиняти споконвічний процес українізації чужого *i* і писати, скажемо, *мітрополіт* зам. *митрополит*?

2. Українська мова споконвіку чуже *i* передавала через *и*: *Данило, публика, музи́ки*. Через що ж ми будемо йти проти своєї тисячелітньої традиції?

3. Інші слов'янські народи постійно націоналізують чуже *i*, напр. серби пишуть: *дисципліна, цивілізація, університет, епитими́я, милион* і т. п.; болгари пишуть: *гарнизонъ, гимназистъ, губерни́я, академикъ, библи́я* і т. п. Чого ж нам, українцям, не робити того доброго, що роблять інші слов'янські народи, рятуючись перед чужоземним заливом?

4. Чужоземної вимови ми все одно не дотримуємось точно; напр. французських носових звуків ми не передаємо, а це ж явище більшої ваги, як чуже *i*.

5. Заведення правопису писати в чужих словах *i* було б дуже трудним для школи, бо не всі ж знають, яке саме слово рахувати чужим.

6. Переїнята від поляків звичка писати *и* в чужих словах тільки по *d, t, z, c, p, sz, c* не має наукового міцного обґрунтування

в своїй мові, а в нас зовсім безпідставна, бо характерною ознакою українських приголосних єсть як раз їх отвердіння,—у нас звуки губні: *б, п, в, м, ф* та задньо-піднебінні *г, ґ, к, х* зовсім ствердли, а тому ставити до них *і* це насильство проти духа нашої мови; звук *л* у нас часто так званий середній, тому чи напишемо ми митрополіт, чи митрополит, — полтавець, скажімо, все одно прочитає тут *л* по-своєму.

7. Кому дуже бажається зберігати чужоземну вимову, тсї може вимовляти *міністер*, пишучи *министер*, як то роблять, скажемо, серби та болгари, а з правописом взагалі (вимовляють йначе, як написано) французи, англійці та й всі народи світу.

Передачу чужого *і* через *и* можна було б тимчасово допустити лише в отсих випадках:

1. Початкове *і* в своїх словах звучить у нас як *і*, чому й пишемо: іспит, іскри, іржа і т. п., § 3; цю ж вимову у нас перенесено й на чуже *і* з початку слова: історія, Іван, інтерес, Ірод і т. п. Серби й болгаре пишуть послідовно тільки *и* й на початку слова: историја, интерес, идеалне, идеја, идеаль і т. п. Див. § 294.

2. Кінцеве *і* чужого слова передаємо через *и*: алібі, Алігері, Верді, Гарібальді, Парні і т. п.

Про писання *і* чи *и* перед голосною див. § 280.

11. Як передавати російське *и* та польські слова.

§ 279. У нас часто помічається стремління в російських прізвищах писати *і* зам. *и*: Літвінов, Пушкін, Смірнов, Малінін і т. п. Писати так нема підстав, — мусимо їх писати, як і всі чужі слова, з *и*; тим більше, що самим цим *і* російської вимови все одно не передамо,—пишемо ж Керенський, а не Керенской, і не пишемо Літвіноф чи Талстой, як вимовляє росіянин.

Взагалі, як чужі слова, так і чужі прізвища ми повинні українізувати і писати їх в українській, а не чужій, фонетиці: Ізмаїлів, Писарів, Зинов'їв, Золотарів, Лаврівський, Пипин і т. п.

Польські прізвища українізуємо так само, як і всякі інші, напр.: Ярошинський, Сірошевський, Хмелівський і т. п. Політична боротьба витворила в нас, особливо в Галичині, оригінальний спосіб передачі польських прізвищ, — щоби підкреслити польськість, такі прізвища, чи взагалі окремі вирази, передають в польській формі, напр.: Пілсудські „Вп.“ 1921 р. № 9, Падеревські „Вп.“ 1920 р. № 280, Хмельовські Д. 1922 р. № 25.

Ямпольські ів. № 28 і т. п. Звичайно, подібний антиукраїнський спосіб писання, оправданий може в періодичній політичній пресі, недопустимий в поважних писаннях.

12. Перед голосною писати *і* чи *и*?

§ 280. Здавна вже прийнято в нас писати перед голосною букву *і*, а не *и*, а тому в нас пишуть: Антоній, Феодосій, Діонисій, Дмитрій, Азія, національний, атестація, російський і т. п.

Написання Антоній і т. п. — це новочасний церковно-слов'янський правопис. Вдавнину, в пам'ятках X — XIV віку, звичайно перед голосним звуком писали *и*, напр. в Остромировій Євангелії 1056 р.: архіерен, безаконна, днакола, юкан'геліне, искариотъкъзи, озіа, езекиа, манасна, носіа, нехонна і т. п. Вдавнину писали: 'Антоній, Феодосій, Діонисій, Дмитрій і т. п. В українській мові у всіх цих формах цілком послідовно повстало *и*, напр.: Азія, Дионисій, Дмитрій і т. п. Під південно-слов'янським впливом укорінилася в нас звичка з кінця XIV-го віку писати перед голосною *і*, а не *и*, і з того часу почали в нас писати 'Азіа, Діонисій і т. п. Так в нас писали, але так не вимовляли. А що дійсно в нас вимовляли *і* перед голосною за *и*, на це вказують хоча б такі приклади: Опис Брацлавського замку 1545 р.: Пуіа, Пуі 18. 19, рубавленуі 20, о стасуіу 24. Книга Луцька 1568 р.: Валентый 60, 1663 р.: в моц реляцми. Книга Володимирська 1587 р.: олекъцю, на конвокацми. Лист Ст. Баторія 1583 р.: езекуцый 138. Овручський лист 1615 р.: протестацью. Київський лист 1640 р.: въ интромисью. Книга Новг.-Сів. 1646 р.: обѣдукъцми. Крем'янецька книга 1660'р.: канцелярми. Полтавські акти 1669 р.: конѣтроверсье 160, 1671 р.: конѣтроверсьмй 212 і т. п. Феофил Рутка, відомий вчений українець свого часу, в своїм творі: „Angelicus doctor“ 1694 р. так передає латинкою слов'янські слова: abyie, bezsmertyia, bytyie, bla-howoľenyie, blaħoczestyie, Bozyia, widenyie, wiszczanyiu, wosyiawszaho, po woskresenyi, darowanyie, daianyie, dychanyie, dychanyiem, diianyie, dostoianyie, po Iewanhelyiu, zabwenyie, znamenyie, Izraelstyie, imenowanyiu, ischozdenyie, yzlyiawyi, yzobraženyie, yzreczenyie, yschozdenyie, kreszczenyie, nerozdenyie, obyia, obszczenyia, obiasnenyie, pentekostyiu і т. п. Це дуже важна вказівка на стару українську вимову: так само вимовляють ці й подібні слова й сьогодні в Галичині. Вимова ця красномовно свідчить також і про те, як маємо писати колишнє

и, і перед голосною, — згідно з духом нашої мови й вимови ліпше б писати тільки Григорий, Василій, спасеніє, діяніє, Азія, матерія, диялектологія, химія і т. п. (а не Василій, Азія і т. п.)¹.

До останнього часу в Галичині писали цілком по-українському: Григорий, Василя, історія, братию і т. п. Куліш в Ч. Р. пише: академії 132. Але й на В. Україні прийнято писати: християнство, християнин, християнський, Куприян, диявол, диякон, Коломия, коломиєць, Гавриїл, цеб-то так, як пишемо й свої слова: неприятель, приятель і т. п.—Пор. § 268. Писати *ій* в прикметниках перед *-ський* нема ніяких підстав, ліпше б писати: російський, візантійський і т. п.

13. Як писати нім. двозвук *ei*.

§ 281. Теперішній німецький двозвук *ei* остаточно склався лише в XVII віці, хоч початки його сягають може десь ще віку XIII-го. Повстав цей *ei* з давніх довгих звуків, повстав вперше десь на баварсько-австрійській території німецької мови. Пісня про Нібелунгів, що повстала в половині XII віку на австрійсько-баварській території, має ще довге *i*, напр.: *strit* зам. *Streit*, *sin* зам. *sein*, *wib* зам. *Weib* і т. д. Старі односкладові довгі звуки жили в німецькій мові дуже довго, а деякі довшньо-німецькі говори зберігають довгі *i*, *u* зам. *ei*, *ou* аж до сьогодні.

Вимова дифтонга *ei* як *ai* починається рано, але до більшого вжитку переходить вона десь під кінець XVI-го віку; правда, стара вимова *ei* панує ще й тепер в австрійсько-баварських говорах.

Німецький вплив на українську мову розпочався дуже рано і не спиняється аж до останнього часу; йшов цей вплив звичайно не з одної якоїсь місцевости, а з ріжних. Німецька мова, як кожна жива мова, з бігом віків змінялася, і в ріжних місцевостях можна було почути ріжну вимову її.

В теперішній час німецька літературна мова двозвук *ei* звичайно вимовляє як *ai*; така вимова запанувала в літературній вимові в більшому розмірі лише з початком XVII віку, до того ж часу ця вимова хиталася; жива народня вимова замість *ei* дуже довго вживала ріжні довгі монофтонги, напр.: *i*, *e*, *a*, або дифтонг *ei* з старою вимовою *ei*.

Свої позички з німецької мови ми частіше робили безпосередньо, при наших зносинах з німцями. У нас на Україні все було досить німців, особливо на землях західно-українських, напр у Львові; німці приходили до нас з найрізніших місцевостей, говорили в нас, звичайно, в більшості живою, не літературною німецькою мовою, а тому й передавали нам свої слова з різною вимовою. Пригадаймо (див. вище ст. 120—121), що в старі часи повно було німців в Польщі, і на польську мову мова німецька зробила дуже помітний вплив, а вже з мови польської ми взяли багато німецьких слів. Німці пришіплювали в Польщі та на Україні найрізніші ремесла, і передали сюди свою ремесничу термінологію, — знову таки з різноманітною народньою вимовою. Літературних німецьких позичок за давні часи в нас не багато.

От тим і пояснюється, чому німецький двозвук *ei* прийшов до нас на Україну в найрізнішій живій німецькій формі і ми його віддавали різно, — як *i* чи *и*, *e*, *a*, напр.: гміна — давн. - горішньо - нім. *gemine*, сер. - г. - нм. *gemeine*; солтис — з сер. - г. - нм. *schul heize*; шлифувати — з с. - г. - нм. *slifen*, нове *schleifen*, циха—*zeichen*; фортель — *vorteil*; крес, криска—*kreis*; дзигар — *seiger*; блейвас — *bleiweiss*, шлярка — *schleier*, лицар з рицар — з с. - г. - нм. *ritter*.

Більшість наших позичок з німецької мови відбулася ще до XVII ст., цеб-то ще за той час, коли у самих німців вимова двозвука *ei* як *ei* була звичайною, а через це в німецьких позичках на Україні двозвук *ei* все вимовляється як *ei*, цеб-то так, як в той час вимовляли його й самі німці, напр.: клейстер, крейда, рейвах, блейвас, лакей (з с. - г. - нм. *lachei*, в Галичині *льокай*, з польського *lokaј*),—а це все слова загально вживані по всій Україні, скрізь з вимовою *ei*. Назву німецького міста Pforzheim Галятовський в своїм „Мессії“ 1669 р. передає: **Пфортзџеймз.**

Вже в новий час, десь з XVII в. літературною (а в живій мові в частині говорів *ei* як *ei* живе й досі) вимовою німецького двозвука *ei* стало в німців *ai*, цеб-то він змішався з двозвуком *ai* (на письмі часом їх відрізняють, пор. Seite сторінка і Saite струна); але, звичайно, ця зміна вимови двозвука *ei* не могла вже вплинути на ті слова, що їх Україна перейняла з *ei* від німців значно давніше зміни вимови *ei*. Це загальна річ в мовах всього світу: раз перейняте слово звичайно не змінює своєї вимови; колиб так не було, тоді б ми змушені були постійно

вважати за змінами вимови в тій чи іншій мові, звідки маємо позички, а це ж річ неможлива; скажемо, Європа ніяк не хоче перейти на новочасне грецьке читання, і боротьба ітацизму з етацизмом точиться ще й досі.

Зазначу, що слово *майстер* до цієї категорії слів не відноситься. Ми його знаємо з XIII в. з новогр. *μαῖστωρ* в формі *мансгторз*, пізніше *млісгторз*, а в XVI—XVII в. стало *майстерз*; тут наше *лі*, *ай* повстало з грецького *αι*, а не нім. *ei*. Пор. в Остріжському Збірнику 1588 р.: *манстерз* 122 б. Коли б слово *майстер* взяли ми від німців, то воно звучало би у нас як *містр* чи *містер* (бо з с.-г.-нім. *mīstr*); пор. бурмістр з с.-г.-нім. *burgmīstr*, вахмістр з с.-г.-нім. *wachmīstr*; ротмістр; пор. болг. і серб. *мајстор*, чс. *mistr*. Давнє горішньо - нім. було *maistar*, взяте з лат. *magister*, а це з *μαῖστωρ* чи *μαῖστωρος*. В Полтавських актах 1665 р. ст. 34 маємо цю німецьку вимову: ушербокъ на ухах обох, през *мистра* рѣзаних.

На західно-українських землях, під більшим німецьким впливом, помічаємо запровадження нової німецької вимови *ei* як *ай* до тих слів, що на східно-українських землях звучать з *ей*. напр.: *кляйстер*; але по цілій Галичині, як і на землях східно-українських, панує ще *крейда*, нім. *Kreide*, давньо-г.-нім. *crīda*, чс. *křīda* і др.

14. Зміна початкового *ε* на *o*.

§ 282. Початкове *ε* ще з праслов'янської доби міняється в українській мові, як і в мові російській та білоруській, на *o*, напр.: *осінь*, *олінь*, *озеро*, *один*, *ожина* і др. Так само почали міняти в нас своє початкове *ε* на *o* і слова грецькі, напр.: *Ἑλένη*—Олена, *Ὠσέβριος*—Овсій, *Ὠστάθιος*—Остап, *Ἐφραῖμ*—Охрім, *Ὠμελιάνος*—Омелян і др. Київ. запис 1500 р.: Оленою. Книга Володимирська 1582 р.: Омелян.

15. Зміна *α* на *o*.

§ 283. З найдавнішого часу чуже *α* змінюється в українській мові, як і в інших слов'янських, на *o*, напр.: *castellum*—костел, *calendae*—коляда, *calendarium*—коліндар, *caminus*—комин, *παῖς*—поп, *πίπ* і т. п.; так само: *παγανός*, *paganus*—поганий, *μοναστήριον*—монастир, хоч ці останні слова частіше вживаємо в формі: *паганий*, *монастир*, *манах*, див. § 227.

Особливо часто переходить у нас на *o* чуже початкове *α*, а, напр.: *Ἄβδίδος*—Овдій, *Ἄβέρμιος*—Оверко, *Ἄβραάμ*—Оврам

Ἀγγίλας—Огій, ассигатус—окурат, озовський, Оксен, Олександр, Олексій, altare, ἄλτ' ἄριον—вівтар з **САТАРЬ**, aqua vitae — оковита, Опанас, вірменський (з ормянський), осавула, отаман і т. п. Пояснюється така зміна тим, що давнє слов'янське *o* було більше відкритим, близьким до звука *a*.

16. Зміна *o* на *y* в чужих словах.

§ 284. Як ми бачили (§ 6), ненаголошене *o* бренть в українській живій мові, особливо в мові народній, як *y*, напр. кужух; така сама вимова часом помічається і в вимові чужих слів, напр.: кумедія, кумпанія, але писати треба: комедія, комедний, компанія. Проте де-кільки слів таки затримали свою народню зимову й на письмі, а саме: часто пишуть кумедія, кумпанія, хоч писати так і не варто б. Пишемо мармор або мармур, з гр. μάρμαρος, лат. marmor; вдавнину часте було κπικκοϋππ; з гр. Σωφρόνιος у нас маємо Софрон і Супрун, пор. прізвище Супруненко.

17. Зміна *o, e* на *i* в чужих словах.

§ 285. Позичені слова ми звичайно вживаємо в незмінній формі недовгий час; незмінена форма довше тримається в літературній мові, коротше в живій народній. Коли позичене слово починає ширитися та попадає й до народнього вжитку, то воно звичайно потроху втрачає чужу форму й українізується.

Давно позичені слова, що вживаються в живій народній мові, підпадають в нас закону зміни *o, e* на *i* в закритих складах, по § 9 — 10; це найперше назви власні: Антін, Сидір, Лаврін, Прокіп, Хівря, Охрім Хведір, Андрій, Вівдя, Ївга, Григир, Пріська, Яків; слова географічні на *-ніль*: Крижопіль, Костянтинопіль, Остропіль, Ямпіль; також давні позички: Біг, піп, піст, дім, кімната, вівтар, вірменський; так само: фіртка, фільварок, таріль, шпалір, комір, жовнір, хутір і т. п.; часом ще вживають: престіл, апостіл, янгіл. У Хоткевича, „Камінна Душа“: гонір 16. В Словнику Грінченка знаходимо: колокіл, Ірид.

Але новіші позичення ще не міняють *o, e* на *i*, напр.: том, модний, доктор, хор і т. п. Звичайно загальний процес зміни *o, e* на *i*, що в нашій мові починає захоплювати все нові та нові позиції, з бігом часу захопить і ці слова. Про *i* в словах французьких на *-eur* див. § 288. Див. ще § 14'.

18. Рухоме *e* в чужих словах.

§ 286. Як ми бачили вище, українська мова, позичаючи чуже слово, звичайно відкидає неприродне собі закінчення (див. §§ 253, 262), а через це часом повстає немилозвучний збіг приголосних в закінченні слова; напр. із Ἀλέξανδρος у нас стало Александръ. Поки на кінці був голосний звук *z*, то він оберігав кінець слова від немилозвучної вимови; коли ж *z* втратив свою голосну силу, то закінчення подібних слів стало немилозвучним. Щоби уникнути цієї трудності вимови, жива мова почала вставляти *-e* (ь) перед останньою приголосною; так повстали в ріжній час форми: Олександр, Єгипет, семестер (semestris) і т. п.

На цій основі українська мова вільно позичала собі чужі слова з закінченням *-ter*, не відкидаючи тут звука *e*, напр.: лат. minister — міністер, arbiter — арбітер, байстер, гайстер, пластер; на зразок meter у нас вживаються: метер, хронометер, барометер, ареометер, термометер і т. п.; лат. magister, гр. μαίστρος дали в нас майстер, бурмистер, цехмистер, вахмистер, ротмистер; пор. народне театер, банок, літературні театр, банк.

Те саме явище помічаємо і в інших слов'янських мовах, напр. у сербів: барометар, министар; у болгар: барометър, вахмистър, диаметър; у поляків: minister, meter і т. п. Тільки мова російська не любить тут цього *-e*: барометръ, министръ, семестръ, Александръ і т. п.

Але це *e* тут т. зв. рухоме, яке при відміні слова обов'язково зникає, коли тільки за ним знаходиться голосний звук, напр.: метер — метра, барометром, семестри, Олександрові, з Єгипту, перед міністром і т. п. Пор. „Чистота“ § 26 — 38.

§ 287. У слів м. р. з закінченням на *-ель* чи то своїх з давнього *-ьль* (або з так званним секундарним чи новим *ь*), чи то позичених на *-ель* при відміні їх звичайно *e* зникає: журавель — журавля; так само випадає *e* й в словах: бусель (і бусел), гандель, гембель, корабель, кахель, кашель, кухоль, пензель, питель, рубель, скобель, сопель, чепель, шашель, шабель, шавель, щоголь і т. п. Але ось в цих чужих словах звичайно в літературній українській мові не зникає *e*: вексель — векселя, Ревель — з Ревелю, гицель — гицеля (часом — гиця), Янкель — Янкеля, Мендель — Менделя; в Галичині і в цих словах випадає *e*: Згадав про Янкля, „Діло“ № 10243, Вежа Айфля, № 10254.

19. Французське *eu*.

§ 288. У французській мові є багато речівників, що закінчуються на *-eur*, і це закінчення не всі мови передають однаково. В теперішній час фр. *eu* вимовляється близько до німецького *ö*, і ми передаємо його звичайно через *e* (не *йо*), напр.: *entrepreneur*—антрепренер, *voyageur*—вояжер, *graveur*—гравер, *gouverneur*—гувернер, *ingénieur*—інженер, *contrôleur*—контролер, *liqueur*—лікер, *manoeuvre*—маневр, *monteur*—монтер, *Pasteur*—Пастер, *régisseur*—режисер, *sapeur*—сапер, *souffleur*—суфлер і т. п.; також: *meubles*, *die Möbeln*, *p. meble*, болг. мебели, укр. меблі.

Через те, що тут *e* знаходиться в закритім складі, то, по § 9 і 10, часом це *e* може переходити на *i*, напр.: контролір, суфлір, і т. п.; таке *-ip* цілком відповідає духові нашої мови.

Німці французське *eu* передають через *ö*: *die Möbeln*, *Likör*, або частіше задержують французський правопис, цеб-то пишуть *eu*. Англійці фр. *eu* передають ріжно, в залежності від часу позичення слова. Італійці в цих словах пишуть *o* чи *e*: *ingegnere*, *controllore*, *liquore*, *montatore* (монтер) і т. п.

Нема єдності для передачі фр. *eu* і в правописах слов'янських. Росіяне фр. *eu* передають через *e*, але зрусифікували це *e* згідно з законами своєї фонетики на *ě*, *jo*: *монтёръ*, *контролёръ*, *режиссёръ*, *суфлёръ* і т. п. Поляки пишуть тут *e*: *wojażer*, *grawer*, *guwerner*, *inżynier*, *kontroler*, *likier*, *monter*, *reżyser*, *saper*, *sufler* і т. п. Інші слов'янські народи передають *eu* так само; чехи: *sapér*; серби: *гравер*, *сапер*; болгари: *гравер*, *сапер*, *суфлеор*.

Слово *нейтральний* повстало з середньо-латинського *neutralis*, але прийшло до нас з мови німецької ще тоді, коли самі німці вимовляли його *neitral*, *нейтраль* (тепер німці вимовляють *neitral*), французи вимовляють своє *neutre* як *nötr*. Поляки вимовляють тут *-ew*, пишуть *neutralny*, з латин. *neutralis*; в Галичині так само звичайно *нейтральний*. Слово *гренадієр* походить з фр. через нім. *grenadier*, а тому не можна вживати його в формі *гренадер*.

20. Французське *ai*.

§ 289. Французський звук *ai* вимовляється тепер як німецьке *ä*, і ми його в українській мові передаємо через *e*, напр.: *actionnaire*—акціонер, *millionnaire*—мільонер, *volontaire*—волонтер, *doctrinaire*—доктринер, *missionnaire*—місіонер, *partenaire*—партнер, *pensionnaire*—пенсіонер, *Voltaire*—Вольтер

і т. п. Німці фр. *ai* постійно передають через *ä*: **Aktionär**, **Doktrinär**, **Missionär**, **Partnär**, **Pensionär**.

21. Німецьке *ö*.

§ 290. Німецький звук *ö* в українській мові передаємо через *e*, напр.: **Göthe**—Гете, **Börne**—Берне, **Köln**—Кельн, **Grönland**—Гренландія, **Göttingen**—Геттинген і т. п.

22. Французське *u*.

§ 291. Теперішнє фр. *u* вимовляється як нім. *ü*; в українській мові фр. *u* звичайно передають через *ю*, часом через *і*, хоч, власне, ані *ю*, ані *і* не віддають цілком фр. *u*; але через те, що фр. *u* повстало з лат. довгого *u*, то чи не ліпше б передавати цей звук через *ю* (= *ju*), тому й пишемо: **Bellevue**—Бельвю, **bulletin**—бюлетень, **bureau**—бюро, **buste**—бюст, **vestibule**—вестибюль, **gravure**—гравюра, **Hugo**—Гюго, Гюго, **début**—дебют, **débutant**—дебютант, **débuter**—дебютувати, **coureur**—купюра, **parachute**—парашут, **résumé**—резюме, **recrue**—рекрут, **sujet**—сюжет, **surprise**—сюрприз, **surtout**—сюртук, **Tartufe**—Тартюф, **trumeau**—трюмо, **tulle**—тюль, **ouverture**—увертюра і т. п. Позички ці не брано лише з французької мови, а приходили вони до нас і з мови німецької та англійської, приходили частіше через посередництво мов польської та російської; тому в системі передачі фр. *u* нема в нас єдності, напр. маємо й **буфет**, а не **бюфет**.

Переймаючи французькі слова з *u*, європейські народи ріжно передають його,—в залежності від часу та місця позички, бо ж це *u* не звучало завсіди й скрізь так, як тепер; давні позички, напр., звичайно мають *u*, а не *ü*. Німці звичайно замість фр. *u* пишуть *ü*, але в старих позичках мають і *u*, напр.: **Büf-fet**, **Bulletin**, **Büste**, **Vestibül**, **Debüt**, **debütieren**, **Rekrut**, **Tüll**, **Ouverture** і т. п. Італійці зберігають старе латинське *u*, тому ті слова, де французи мають своє *u*, італійці вимовляють його по своєму, по старому; напр.: **biurocratico**, **debutto**, **debuttare**, **tulle** і т. п. Англійці так само фр. *u* передають через *u*, при чому часто мають і свою вимову *u*: **bulletin**, **bureau**, **bust**, **recruit**, **ouverture** і т. п.

Слов'янські народи позичали французькі слова головню через інші мови, позичали їх у ріжний час, а тому й не передають фр. *u* однаково,—замість нього пишуть *ю*, *і*, але трапляється й давня вимова *u*. Напр. серби пишуть: **бифет**, **биро**;

болгари: дебјут, дебјутант, рекрут; чехи французські слова звичайно пишуть в їх чужій формі, але вимовляють (рідко й пишуть): *byro*, *debi* (дебют), *rezime* і т. п. У поляків: *biuletyn*, *biuro*, *biurokrata*, *biust*, *bufet*, *westybul*, *grawiura*, *debiut*, *rekrut*, *suzeren*, *surdut*, *tiul*, *uwertura* і т. п.; польські форми панують і в Галичині: бюлетин, вестибуль, резіме, сюрприза, увертура і т. п., хоч нм. *й* тут передають через *і*: Мінхен. В Росії звичайно пишуть *ю*: дебютъ, вестибюль; але в старих позиченнях та в позиченнях, що прийшли з інших мов, вимовляється *й у*. напр. буфет, рекрут.

Треба зазначити, що ми пишемо *ю* лише тоді, коли слово справді зайшло до нас з Франції; коли ж слово взято не від французів або взято в давніший час, то пишемо *й у*, напр.: результат (з нм. *Resultat*, а не з фр. *résultat*). Чуже слово, що прийшло до нас через мову французську, пишемо з *ю*; так, англ. *budget* ми взяли з франц. *budget*, тому й пишемо *бюджет*; так само англ. *truck* зайшло до нас звідти ж, а тому пишемо *трук*.

В чужих сполученнях *бю*, *вю*, *тю*, *мю*, *фю* апострофа по губній, звичайно, не ставимо: бюро, гравюра, купюра. Український інтелігент дуже легко вимовляє подібні сполучення, бо часом має їх і в своїй мові, пор. § 37.

23. Німецьке *й*.

§ 292. Теперішній німецький звук *й* повстав з давнішого *и*, і ще не так давно в багатьох місцевостях вимовляли його як *и*. І в теперішній час по діалектах німецьке *й* не скрізь вимовляється однаково; в літературній вимові це *й* бренть особливо, трохи подібно до нашого *ю* чи *і* (але відмінно від чистого *ю* чи *і*).

Ми не маємо окремого значка для передачі вимови нм. *й*, як і фр. *и*, і звичайно з традиції передаємо його, як і фр. *и*, через *ю*, напр: *Blücher* — Блюхер, *Brügge* — Брюгге, *Erüssel* — Брюссель, *Büffon* — Бюффон, *Lübeck* — Любек, *Müller* — Мюллер, *München* — Мюнхен, *Rückert* — Рюккерт, *Trüffel* — трюфель, *Tübingen* — Тюбінген, *Thüringen* — Тюрінген, *Fürth* — Фюрт, *Zürich* — Цюрих, *Württemberg* — Вюртемберг, *Jütland* — Ютландія і т. п. Рідко нм. *й* передається через *і*: *Hülse* — гільза, так само інколи Віртемберг, Міллер, Динабург; пор. і польське *Wurtembergja*, рос. Виртембергъ.

Французи нм. *й* передають через своє *и*, бо вимова цих звуків однакова, напр.: *Munich*, *Wurtemberg*; англійці пишуть

и: Tübingen. Поляки дуже часто німецьке *й* передають по старо-німецькій вимові, цеб-то через *и*, напр.: Turungia, Brüksela, Zurych і т. п.

В Галичині нм. *й* частіше передають через *і*: Ціріх, Мінхен, Нірнберг, Вірцбург, але фр. *и*, хоч воно звучить однаково з нм. *й*, тут передають частіше через *ю*, пор. § 291.

В чужих сполученнях *бю*, *пю*, *вю*, *фю*, *мю* апострофа по губній не ставимо: Мюллер, Фюрт. Пор. §§ 37. 308.

24. Латинські слова на *-or*.

§ 293. Латинські слова на *-or* в українській мові передаємо незмінено, напр.: agitator — агітатор, autor — автор, gubernator — губернатор, doctor — доктор, inspector — інспектор, licitor — ліктор, pastor — пастор, repetitor — репетитор, редактор, ресторатор і т. п.; так само передаємо лат. astor через актор.

У французській мові давнє лат. закінчення *-or(um)* змінилося десь в віках XV — XVI на *-eur* через *-our*, так що слова типу *монтеф* і *доктор* почали брентити тут однаково, напр.: agitateur, acteur, docteur, lecteur, répétiteur, restaurateur, rédacteur, gesteur.

Інші народи вживають лат. слова на *-or* звичайно в незмінній формі, напр. англійці: agitator, actor, doctor, licitor; німці: Doctor, Licitor, Pastor, Repetitor; поляки: aktor, doktor, redaktor і т. п. Уже в новий час, коли давнє лат. *-tor* звучало у французів як *-teur*, позичили у них німці своє Akteur та росіяне актёр; російська форма *актёр* — це від французів перейнята форма, але знаціоналізована; нашу форму *актёр* ми перейняли від польського актор через галицьку письменність.

25. Роззів.

§ 294. Чужі мови, напр. латинська, грецька та інші, звичайно знають т. зв. роззів, hiatus, цеб-то збіг двох голосних звуків, напр.: bestia, materia, triumphus, Ἀδριανός, Μαρία і т. п. Ознакою української мови, як і інших слов'янських мов, є то, що вона оминає роззів (§ 172); позичені слова з роззівом наша мова українізує ще з доісторичної доби в той спосіб, що вставляє поміж голосні звук *ј*; так, вже в Остромир. Євангелії 1056 р. маємо: Шарна, архирем, Аньдрем, екан'гелна, юрусалимз і т. п. Хресні ймення, ще з IX — X в. переняті з грецької

мови, ми постійно вимовляємо без роззіву: Марія, Куприян, Лукія і т. п.

Треба завважити, що з кінця XIV-го віку, під південно-слов'янським впливом, у нас поширився був чужий нам спосіб писання з роззівом як в своїх словах, так і в позичених; замість давнього *иа*, *аи* і т. п. з того часу починають постійно писати *їа*, напр.: *Марїа, Мессїа, скатла* і т. п., тоді як в Остромиров. Єванг. 1056 р. постійно форми без роззіву: *Благодатьнаи, Белиа, Деснаи. Десатлаи, Благовѣщенна, Деснижъ* і т. п. Цей спосіб писання з роззівом запанував був у нас на Україні і був узаконений Граматикою Мелетія Смотрицького 1619 р., що постійно писав: *Иїа 36, Филосѳїа 9 б, Софїа 37, Італїа 37*. П. Беринда в Словнику своїм 1627 р. пише: *їсторїа, прїазнь б, Ідумеа, довраа* і т. п. Цей спосіб писання, особливо через Граматику М. Смотрицького, прищеплений був подруге усім слов'янським народам, і він тримався аж до початку XIX віку, а в церковно-слов'янським правопису в чужих словах держиться ще й досі, напр.: *Марїа*.

Нашу доісторичну звичку вимовляти чужі слова без роззіву ми постійно переносимо на всі чужі слова, напр.: *віядук, діямент, меморїял, фаянс, сеянс, трїумф, трїумфальний, офіціяльний, матерїял* і т. п.; пор. в „Адельфотесі“ 1591 р.: *διαστολή—діагтоли*; в „Месїї“ Галятовського 1669 р. цитата з латинського: *сине събстанціа* 228 (див. ще § 268); в Олександрії XVIII в.: *Алимъпияда 30, Іюду 106, окїянское 87* і т. п. Тільки деяких маловживаних чужих слів ми ще не зукраїнізували в середині слова, напр.: *ситуація, дуумвірат, дуалїзм, реакція, ідеал (хоч ідея), реалізація* і т. п. Постійно пишемо *проєкт* (а не *проект*), бо з лат. *proiectus*; пор. польськ. *projekt*, срб. *пројекат*, *нм. Projekt*; так само *проєкція, проєктувати*. Про *сполучення іо* див. § 174.

Звук *і* по голоснім обов'язково українізується на *ї* (§ 173): *Самуїл, Михаїл, Гавриїл, Рагуїл, Енеїда* і т. п. Вже старі наші пам'ятки знають *ѣ*, *цеб-то і* по голоснім звуці, напр. в Учит. Єванг. 1637 р.: *Трѣѣце 318*, в Полтавських актах 1665 р.: *на паѣ 56, на квестѣ 54* і т. п. Так само роблять і серби: о централизації, Тројицки. В мові російській та польській хоч і вимовляють *і* по голоснім як *їи*, проте на письмі цього не зазначають: *утаить, свои, герои, Франція, Ukraina, zataič*. Коли *і* стоїть на початку чужого слова чи по приросткові, то в літературній мові прийнято його не українізувати: *їсторія, Іван, поінформувати*, але в живій вимові: *їсторія, Іван* і т. п.

Інші слов'янські мови так само уникають неприродного їм роззіву, напр. у сербів: патријарх, ајеростат, минеја, пројекат, пројектујемо, дијаманат, специјално, идеја, дијагонал, дијадема, дијалектика; в болгарській: комедијант, дијета, диференцијал, официјален; в польській: *diadem*, *dialektyka*, *dieta* (тут в сполученні *ija*, *iji* і др. в польським зникає *j*: *historia*, *z akademii*); в російській: академія, ідея, Генуя. Правда, в польській та російських мовах в цім випадкові ще часті форна і вимова етимологічні з роззівом: *idea*, *Genua*, *официальный*, *діалектъ* і т.п. Про роззів див. ще §§ 169, 172 — 175.

II. Приголосні звуки.

1. Як вимовляти грецьку β .

§ 295. Букву β взято до грецького письма з азбуки фінікійської, де вона звалась *beth* (цеб-то дім, шатро) і вимовлялася як *b*; отож і в давнім грецьким письмі β вимовлялася як *b*, *b*, а може і з придихом—*bh*. Ця давня вимова перейшла й до мови латинської, і тут гр. β постійно вимовлялася як *b*.

Але з дуже давнього часу стара вимова β як *b* почала змінятися, може й тому, що тут здавна було не чисте *b*, але з придихом; у всякому разі, вже за 5 — 4 в. до Хр. грецька β починає вимовлятися як наше *v*; указують на це давні грецькі тексти, де зам. *v* знаходимо дигаму, цеб-то *F*, напр. *Faastias* зам. *Vastias*. Пізніше, перед Хр. β скрізь вже вимовляли в Греції як *v*; в візантійській мові β вимовляється тільки як *v*. Єсть учені, котрі твердять навіть, ніби β ніколи не бренила як *b*; так думає напр. грецький вчений Рангавис¹.

У той час, коли в IX — X в. складалася наша кирилиця, в той час, звичайно, гр. β бренила тільки як *v*; писалася вона не так, як тепер, а *Ѣ*, і цю форму для слов'янського *v* і взято до кириліці; уже це саме говорить про те, що в той час β вимовлялася як *v*.

Наші старі позички з грецької мови всі звичайно вимовляють β як *v*, а не як *b*, напр.: *Авдій*, *Аверкий*, *Аврам*, *Авакум*, *Амвросій*, *Варвара*, *Василь*, *Гаврило*, *Гервасій*, *Євсевій*, *Зиновія*, *Яків*, *Іов*, *Саватій*, *Авель*, *херувим*, *амвон*, *Вифлеєм*, *Византія*, *діявол*, *алфавит*, *ливада*, *ливан* і т. п. Наші пам'ятки з XI-го віку в сотнях прикладів знають вимову β лише як *v*, а не *b*, напр.

1. Die Aussprache des Griechischen, Leipzig, вид. 2, ст. 10—14.

в Остромиров. Євангелії 1056 р.: *акела, акраамови, класкимніж, днакола, екренскамі* і т. п. В першій грецькій граматиці, що вийшла року 1591-го у Львові, гр. β передається через *к*, напр.: *кита, ламкад*; в передмові до Остріжської Біблії 1581 р. знаходимо: *кнклїа*, але в заголовку—*кнклїа*; року 1648 в Римі видруковано „Исповеданіє веры“, і тут папа Урбан пишеться *Урканз*.

В дуже малих остатках маємо також і старішу вимову гр. β як *б*, напр.: *корабель, субота, обри, біблія, бібліотека*. Подібні слова звичайно заходили до нас не від греків, де в час появи слав'янського народу на історичну арену в V—VI в. вже не знали вимови β як *б*, а з різних мов європейських, що все вимовляли β як *б*. Крім цього, треба мати на увазі, що „офіційною мовою східної римської імперії довгий час, принаймні до Юстиніана Великого, була мова латинська; тею ж мовою, певне, говорив вищий клас візантійського громадянства; в візантійських літературних пам'ятках (особливо юридичних) знаходимо цілий ряд латинських слів. Багато латинських слів увійшло тоді до народньої грецької мови візантійської доби; деякі з них зберегли при цьому латинську вимову“¹. Ось у цей час могла в деяких словах і повстати вимова β як *б*. Деякі нові позички часом брешуть також з *б*, напр. *бальзам* (хоч це слово давніше бренило в нас *квал'самз*).

В мові латинській залишилася давніша вимова β як *б*, і ця вимова перейшла до всіх європейських мов. В мові польській, на котру вимова латинська мала великий вплив, гр. β передають тільки через *б*, напр.: *Ambrozy, alfabet, Arabia, Euzebiusz* і т. п. В Галичині, під церковним католицьким впливом, гр. β також, як і поляки, передають через *б*, напр.: *Амброзій, Арабія, альфает, Бенедикт, Зинобія, амбон, Бізантія, Евзебій* і т. п., але: *ювілей* і т. п.

Польський вплив на українську мову розпочався дуже рано,—слів з *б* в актах XVI—XVII в. знаходимо вже не мало, напр.: *Книга Володимирська 1582 р.: Стець зъ Себестьянцемъ 115, Якубъ 116. Книга Луцька 1582 р.: Бакума 124, 1583 р.: панъ Якубъ* і т. п.

2. Звуки *г* та *г*.

§ 296. Відомости, які маємо, виразно говорять нам про те, що грецька *γ* була задньо-язиковим спрантом і вимовлялася у гре-

1. *А. Соболевський, „Русск. Фил. Вѣстн.“ 1883 р., т. IX ст. 165—166*

ків близько до *h*, а не як *g*; ця вимова γ як *h* була у греків задовго ще до Христа, і такою лишилася й досі, — і сьогодні греки традиційно вимовляють свою γ як *h*, а не як *g*; а коли треба грекові передати лат. *g*, то вже здавна в новогрецьким письменстві встановився звичай писати для цього $\gamma\kappa$. Про вимову γ в візантійській мові відомий знавець грецької мови В. Модестов пише, що вона вимовляється „какъ малороссійское *z*, а не какъ латинское или французское *g*“¹. В сучаснім мовознавстві, коли треба зазначити вимову *h*, то звичайно зазначають його через гр. γ , бо ця остання вимовляється ближче до *h*.

В той час, коли розпочався сильніший вплив грецької мови на слов'янські, в віках VIII — X, в той час греки знали тільки одну вимову γ , а саме *h*, а не *g*; через це знак, що визначав гр. γ , а саме γ (так вдавнину пасали гр. γ) без зміни увійшов до азбуки слов'янської (кирилиця) для означення слов'янського *z*, *h*. Коли розпочався більший вплив грецької мови на українську, теж в VIII — X віках, тоді гр. γ звучала однаково, як і українське *z*, а саме — як *h*, а через це одного грецького значка γ вистарчило й нам для зазначення нашого *z*. Правда, в письмі глаголицьким була ще особлива буква для зазначення м'якого γ в чужих словах, напр.: анѣлъ, ѣеена і т. п., але вона до вимови *g* не має відношення, бо вимовлялася близько до *дж*; була ця буква тільки у південних слов'ян, до нас ніколи не заходила. Сербське давнє кирилівське письменство для *g* знало букву ζ , але вона вимовлялася як *дж*.

Ось через це ще на початку нашого письменства гр. γ ми постійно передавали через γ , яке вимовляли тільки як *h*; самі греки навчили нас вимовляти своє γ , — бо гр. γ і українське *z* звучали однаково, і правдиву вимову цього *z* чуємо й сьогодні хоча б в наших, з грецької мови взятих, хресних йменнях: Григор, Огій, Гаврило, Гарасим, Гнат і т. п.; так само вимовляємо й наші давні позички з грецької мови: ангол, євангелія, гурок чи огірок, ігумен, гемон, паганій і т. п. Вимова γ як *h* проявляється ще хоча б у тім, що початкове γ може в нас навіть зникати, напр.: Ликера, Ригор (з Гликерія, Григор).

Вимовою звука *z* як *h*, а не *g*, українці (як і чехи) займають особливе становище серед слов'янського світу. Можливо, що в праслов'янську добу українці й знали вимову *g*, але ще до доби писаних пам'яток, до X-го віку на Україні запанував

1. „Энциклопедическій словарь“ Брокгауза, півтом 26 ст. 595.

тільки $z = h$ ¹. І це цікаве тим, що сусіди українців, росіяне та поляки, вимовляють як раз навпаки — у них $z = g$. Отже вимова z як h — то наша споконвічна ознака, що відрізняє нас від мов інших народів.

Грецьку γ римляне пізнішого часу вимовляли як g , і цю свою вимову прищепили цілій Європі; живої грецької вимови γ як h Європа не прийняла, не прийняла головно через те, що звук h тут взагалі не частий і не чистий. Ця європейська вимова g , а також вимова сусідів українців, почала потроху заціплюватися й українцям. Від своїх сусідів, особливо від поляків, українці позичили дуже багато слів, а разом з тим позичили й вимову $z = g$. І ось через те вже в XIV віці виявилось, що українцям мало мати тільки g , треба мати ще особливу букву, котра б віддавала польське g .

Давнина наша не могла дати собі ради, як зазначити цей чужий для неї звук g . З XIV-го віку почали його передавати через $кг$, $кг$ (пор. новогрецьку звичку передавати g через $\gamma\kappa$); писали це $кг$ дуже рідко, лише в польських та литовських власних йменнях. Писання $кг$ на місці польського g — це найдавніший наш спосіб зазначення на письмі чужого g ; спосіб цей панував у нас з XIV-го віку аж до другої половини віку XIX-го.

Подам трохи прикладів. Луцька порука 1388 р.: Кгирдивид, Чернігівська грамота 1424 р.: Швитрикгаило, Снятинська гр. 1424 р.: Швитрикгаило, Житомирська грамота 1433 р.: Швітрикгал, Ланчицька гр. 1433 р.: нѣкгды, Збыкнѣвъ, Іанъ Кгловачъ, Бьдкгосцкии. Київська духівниця 1446 р.: Олькгердович, Жикгимонтъ. Порицький запис 1450 р.: кгосподарю (пор. „Етн. збірн.“ т. VI ст. 9: Господарского, з Бучацького повіту), Сонкгушкович. Опис київських замків 1552 р.: зекгармістр, зекгар, кгда, кгмах, кгонтвого. Книга Луцька 1563 р.: кгвалтомъ 43, кгрунтъ 43; 1570 р.: худого коня дрыкганта 77; 1572 р.: кганокъ 92, 1582 р.: зъ кгудиками 121, срокгости 118, Кгабриеля 109 і т. д. Полтавські акти 1666—1669 р.: кгрунтвъ 77, с колекгю 77, з кголекгами 152, кгвалтъ 82, кгвалтовнику 112, фолкгуючи 112, вмѣтикгована справа 141, кгонтвий 144, кгонтвого 144, кгосподара 175 і т. п. Так писав ще й П. Куліш, напр. в „Отелло“: ранкг 19, кградаціі 10, Родрикго 11, макгнифика 19 і т. п.

Другий спосіб зазначення чужого g був — уживання цього саме латинського значка, що часто робилося по давніх канцеляріях поруч з $кг$; так в Полтавських актах 1667—1669 р. знаходимо: Гаевского 156, гвалтъ 117. 160, гди 90, господиня 120,

1. Докладніше про це див. мій „Курсъ украинскаго языка“, вид. 2, Київ, 1919 р. ст. 130 — 131, 41 — 42; звідсі В. Гнатюк взяв поданий історичний матеріал для своїх заміток в „Літ.-Наук. Вістнику“.

121, гузѣки 141, гузѣковъ 141, с колегою 92 і т. п. Київ. лист 1752 р.: делегатовъ. В XIX ст. так само часто писали *g*, напр. Куліш; див. таблицю на ст. 17.

Під кінець XVI-го віку в українським письменстві появляється нова буква для *g*, а саме — *г*. Букву цю взято з письма грецького, — в той час греки свою *γ* писали часто як *г*; так, в грецьким шрифті львівського „Адельфотиса“ 1591-го року для нашого *г* маємо *γ* та *г*, напр. ἀγαθὸν, γονίας і т. п. Остаточо закріпив цю букву до українського письменства Мелетій Смотрицький в своїй Граматиці 1619 року; про цю букву Смотрицький пише: „г ѿ Греческихъ согласныхъ. Греческихъ дѣла и нѣконъ Еврейскихъ и Латинскихъ реченій взанмована сѣт: яко гра^мматїка, логїка“, л. 8 б. Смотрицький застерігає, щоби не плутати *г* з *г*: „Ни г к^мѣсто г, ни к^протик^г: яко ѿдигітріа, а не ѿдигітріа: гора а не гора“. Треба зазначити, що в час Смотрицького був сильний польський вплив на українську мову, був вплив і на вимову, тому Смотрицький і робить цю помилку проти української вимови, зазначаючи, ніби для грецьких слів треба буква *г*,—греки свою *γ*, як ми бачили, вимовляли як *h*. Ця нова буква *г* приймалася дуже поволі, бо традиційно все писали *kg*, *g*, або просто *г*; букву *г* звичайно вживали в друках, а по канцеляріях писали по старому *kg* або *g*. Напр. Київ. Номоканон 1624 р.: агіазмы 161. Словник П. Беринди 1627 р.: гвалтз 131. 132, гвалтовне 70. 114, гонтз 59, гунтовне 46, грекз 19, гмахз 74, гронз 47. 48, румигаю 49, кѣлготность 15, мигдалокое 98, шпѣгз 25 і т. п. Львів. апостол 1639 р.: ареопагү 40, геены 54, гаїа 124. „Ключ Розуміння“ 1665 р. І. Галятовського: грец^кїй 35 б, деградокати 29, синагога 29, оуґрунтокалз 12, оуґрунтокалн 31 б, фѣгккое 46 б і т. п. Супрасльський Словник 1722 р.: проугүменз 21, дідагма 7. Почаїв. науки парохіяльнії 1794 р.: оуґрунтоканый 4, оуґрунтоканымнн 6 і т. п. В XIX ст. часто вже вживали *г*, переважно в Галичині; а остаточно закріпив його до українського письменства тільки Євг. Желехівський в своїм Словнику 1886 р.

Для історичної повноти зазначу ще, що в середньо-грецькій мові *γ* часто переходить в *j*; в новогрецькій мові це звичайне явище. І навпаки, — часом *j* змінюється на *γ*. В наших пам'ятках таку відміну маємо з XI віку, напр.: юптз з Αἴγυπτος, юрнн з Γεωργιος, юкга, алилүгнн, гензарь, лебгитз, параскебгн і т. п.¹; пор. аналой з ἀναλόγῳν. В Іпатським літопису маємо: анъеломъ

1. А. Соболевський, „Р. Ф. В.“ 1883 р. т. IX.

189, аньела 190. Єфрем Сирин 1492 р.: *вканыельныхъ* 103, *аньелъ* 139 б, *аньельскыи* 151. У Каманина в „Палеографическій Изборникъ“ 1899 р.: Житомир. квіт 1619 р.: Раина (= Regina), Чернігівська книга 1639 р.: орииналы, Крем'янецька книга 1660 р.: реентом, Київ. випис 1669 р.: права майдеборского, Київ. прохання 1700 р.: майстрать і т.п. Пор. польські *ajent*, *ajencia* і т.п.

Чужі слова, що заходили до нас з інших країн, скажемо від німців, ми все українізували, і чуже *g* вимовляли за *h*, пор. хоча б: борз, боргувати, цегла, грабар, грабарка, гарбар, гарбарня, вагатися, вага, брага, ланцуг і т. п. Як було встаровину, так і тепер лишається в Україні, — звук *г* вважається тут виразно чужим звуком і вживається дуже рідко, лише в деяких чужих словах, що в ріжний час зайшли до нас в більшості через Польщу, напр.: гава, галаган, ганджа, гвалт, гвінт, гирлига, дзигарі, глей, гніт, гой, гонта (але: козак Гонта), грати, grindжоли, грис, грунт (і *грунт*), гудз, гудзик, гуля, горальня, гургула, а також: ге-ге-ге, гегати, гедз, гедзкатися, герготати, дригати, або (вимова)—велигдень, іг ньому,—оце майже й всі слова, що в народі нашим почуємо з *г*.

Часом буває, що чуже, малоприродне нам *g* нарід наш оминає тим, що вимовляє його як *к*; пор.: ганок (з *gang*), друшляк (*durchschlag*), калган (з *galgant*) і т. п., як і ми кажемо: фіранка (з *fürhang*), гатунок (*gattung*), кштальт (*gestalt*) і т. п. Роспочалася заміна *g* на *к* рано; напр.: Львів. приговор 1412 р.: кды; Галицький лист 1418 р.: Марекорѣта, Марекорѣтѣ; Луцька грамота 1445 р.: Олкирдович; Іпатський літопис: на герцика, гѣрцикови 517. Вимову *γ* як *к* знає й новогрецька мова¹. Через те, що чуже *g* вимовлялося в нас часом як *к*, й повсталала передача *g* через *кг*.

Не те бачимо в Галичині; і тут споконвічна українська вимова зберігалася аж до XVIII-го віку, але вже з цього віку Галичина в мові своїй підпала особливо великому впливові польському і завела й собі вже в великому розмірі чужу нам вимову *g*. Про це Йосиф Левицький в своїй Граматиці 1834 року пише так: »Руський язык має також тверде *г*, відповідне польському *g*, і то тільки в чужих словах, які поляки переняли від німців і уділили тутешнім русинам«². В Галичині тепер чуже *g* звичайно передається через *г*. Грецьку *γ* в Галичині пере-

1. А. Соболевський, „Р. Ф. В.“ 1883 р. т. IX ст. 3.

2. „Записки Наукового Товариства“ т. 114 ст. 107, Львів.

дають також через г, що йде цілком проти української споконвічної традиції і народньої вимови. Правда, в Галичині тепер помітне велике стремління знову вернутися до свого традиційного письма; напр. В. Шурат в »Пісні про Роланда« пише: Сарагосса 109, граф 111, лотарингів 111, Ганелон 112, до Аквісграну 112 і т. п.

Інколи можна почути, ніби українці на В. Україні не вживають послідовно (як народи латинської культури) г і ґ тільки з московського впливу; думати так можна лише з незнання історії нашої культури. Вимова г як h — це наша характерна споконвічна ознака, руйнувати яку було б непотрібним нехтуванням своєї старої культури.

Треба пам'ятати, що г перед і (але того, що з ґ) переходить на з, а ґ мало б переходити на дз, напр.: гирлига — на гирлидзі; але пишемо в Празі, бо вимовляємо Прага.

З дуже давнього часу в російській церкві встановилася українська вимова звука г; український вплив на російську церкву постійно був великим, і його наслідком позосталася вимова г як h і до сьогодні. Проф. С. Булич правдиво твердить, що російська церковна вимова г в словах, взятих з мови церковної, знає лише г=h, а це склалося „подъ влияніемъ малорусскаго языка, имѣющаго только спирантное г = лат. или нѣм. h“.¹

3. Вимова гр. χ перед м'якими голосними.

§ 297. В грецькій мові звук χ не міняється на ι перед м'якими голосними; так само вимовляли як χ своє с і римляне аж до часу повстання середньо-латинської мови. Вимови латинських слів ми, українці, навчилися від поляків, а поляки переняли її від німців; таким чином ще в XVI—XVII віках запанувала в нас в Україні німецька вимова латинських слів, що в дечому дуже відрізняється від давньої римської вимови. Наслідуючи німців, ми звикли читати лат. *se, si* як *се, сі*, але інші народи так не читають, напр. італійці таке *s* вимовляють як *ч*, а французи, еспанці й англійці — як *с* (див. § 268).

У тих словах, які ми взяли з грецької мови чи через грецьку мову, в таких словах не міняємо гр. χ на ι перед *e* чи *i*, напр.: *океян, кельти, Македонія* і т. п. Українські пам'ятки з самого початку нашої літератури, ще з XI-го віку, ясно вказують, що

1. „Энциклоп. Словарь“ Брокгауза, півтом 14 ст. 741.

грецькі сполучення *κ* та *κ* ми все вимовляли як *к*, *к*, і ніколи не міняли тут *κ* на *ц*. Ось приклади: **КЕДРЗ** κέδρος, **КЕЛАРЬ** κελάρης, **КЕЛЕЙННІКЗ**, **КЕЛІНА** κελίον, **КЕЛТИНЗ** κελτός, **КЕСАРЬ** καίσαρ, **КИРИЛЛЗ** κόρυλλος, **ОКЕАНЗ** ὠκεανός, **СКІПТРЗ** σκῆπτρον, **ДРАКИНА** δράκη і т. п. Так само вимовляємо й старші позичення з латинської мови, або ті, що прийшли до нас через мову грецьку, напр.: Вікентій, Інокентій і т. п. Через це пишемо й вимовляємо: Алквівід, Фулідид, Керкіра, Кілікія, Кіпр, Лакедемон, Фокіда, Кападокія, Македонія, Мікени, Фракія, Лукія, скептичний, кедр і т. п. Пор. в Остріжськiм Збірнику 1588 р.: **КЕЛЕСТИНЗ**, **КЕЛЕСТИНА** 85 б.

Але ті слова, що прийшли до нас через мову німецьку чи польську, зберігають і німецьку вимову: цимбали (гр. κύμβαλον, давнє наше **КІМКАЛЗ**), Цицерон, Цезар, Сципіон, Тацит, Сицилія, целібат і т. п.

4. Як вимовляти чуже *l*.

§ 298. Чужий звук *l* на Україні споконвіку вимовляли не м'ягко. Греки своєю *λ* вимовляли не м'ягко, а на зразок нашого середнього (напр. на Полтавщині) *л*, і цю не м'ягку вимову занесли й нам на Україну; а що це було так, про те виразно свідчать ті сотні ріжних слів, які ми перейняли від греків, напр. хоча б: алилуя, аналой чи налой, скандал, Вавилон, Єрусалим, каламар, митрополит, лампада, ангол, Халдея, апостол, талан, климат, католик і багато інших; так само з нем'ягким *λ* вимовляємо й хресні грецькі (почасти й латинські) ймення: Олександр, Олексій, Варлам, Вукол, Улас, Гаврило, Ликера, Данило, Олена, Лисавета, Клавдій, Клим, Кирило, Лазар, Лаврін, Левко, Ловгин, Лука, Мелашка, Мелетій, Михайло, Пантелеймон, Наталка, Палажка, Платон, Соломон, Пилип і багато т. п. Коли б греки своєю *λ* вимовляли м'ягко, то всі ці ймення вимовляли б м'ягко й ми, бо нем'ягкої вимови навчили нас самі греки.

Коли вдавнину ми переймали слова від інших народів, то чуже *l* звичайно українізували, цеб-то вимовляли його не м'ягко; про це свідчать сотні чужих слів, які ми від віків уживаємо з своїм *л*, напр.: атлас, аул, артикул, алмаз, бібула, баклажан, котел, латинський, лакоминки, млин, осел, публіка, публічний, палац, школа, капитал, шарлатан, гвалт, малпа, ланцуг, народне шлагбон (Schlagbaum), галун, глей, каплун, келих, булка, цегла, салата, салдат, блуза, лак, лакувати, башлик, цло, хвалди, галаган, стодола, бавелна, блейвас, блакитний, планетувацій і сотні т. п. Коли візьмемо старі наші пам'ятки,

то побачимо, що вдавнину в нас звичайно не м'ягчили чужого л. Напр. в Остромировій Євангелії 1056 р. маємо: магдазіни, що виразно свідчить про тверду вимову л. Книга Луцька 1571 р.: капланов 78, 1582 р.: кштатт 121. Римська „Сума Науки“ 1583 р.: Лоутера 194 б. Львів. Граматика 1591 р.: Алфа, Делта, Ламвда, Платонъ. Учит. Єванг. 1619 р.: консула 2 б, філософом 5. Христос Пасхон 1630 р.: Котрому „и полла та ети“ засп'яваймо 42, епілог 42, пролог 37. Барський запис 1659 р.: плац. „Ключ Розуміння“ 1665 р.: філософъ 36, паляць 38 і т. п.

Римляне своє l, а також і грецьку λ (а від греків римляне перейняли надзвичайно багато слів) вимовляли м'ярко, і свою вимову передали їй тим мовам, що повстали від мови їхньої. Таким чином з бігом часу в Європі утворилося дві вимови: грецько-східна — не з м'ягким, а своїм л, і римська — з м'ягким l. Звичайно, ця римська вимова l не могла не вплинути їй на мову українську; часто зносячися з сусідніми народами, — поляками, почасти німцями, українці внесли, — переважно вже в нових часах, — і до своєї мови невелике число слів з м'ягким л, напр.: шуфляда, ляда, лямпа, бляха, фальш, крохмаль, фільварок, глянец, баль, питель, пляц, цилюрник, колядувати, люципер, кляштор, шеляг, люстро, халера, льох, рашпиль, мораль і т. п. Ось трохи прикладів з пам'яток: Луцька заява 1563 р.: пляц. Книга Володимирська 1582 р.: Кгабриеля 112, пляць 113. Книга Луцька 1583 р.: панъ Даниель 137. Київ. запис 1600 р.: с пляцем, на пляцу, пляць. Апостол Львів, 1639 р.: Прісхілля 40, Прісхіллю и Аквлю 120. Унів. Учит. Єванг. 1696 р., передмова: фѣлѣософъ. Супрасльський Словник 1722 р.: алѣбастръ 2 і т. п. Як бачимо — більше прикладів з західноукраїнських земель.

Інші слов'янські народи послідовно дотримуються засади націоналізації чужих слів, а тому не допускають до своєї письменности м'ягкого л; так, серби ніколи не м'ягчать л в чужих словах, вони пишуть: балада, блокада, блуза, балдахин, балет, атлас і т. п.; звичайно, такий спосіб писання не заважає людям, що знають чужі мови, при потребі в своїй вимові м'ягчити чуже l більше, ніж звичайне середньо-піднебінне сербське л. Так само, як серби, роблять болгари й росіяне. Так само й чехи користаються своїм особливим l, відмінним від латинського l, і не квапляться міняти свого на латинське. І на Великій Україні так само міцно тримаються своєї тисячелітньої культурної традиції і на письмі не м'ягчать чужого л, що українці при-

шепили й росіянам (а не навпаки); звичайно, інтелігентні верстви, що знають чужі мови, часом допускають в своїй вимові й м'ягчення *л*, але до письма цього не вноситься. Для тих місцевостей України, де панує т. зв. середнє *л*, напр. на Полтавщині, це питання зводиться тільки до питання правописного (як у чехів і почасти в сербів), бо і в слові *клас* тут вимовляють *л* так само, як і в слові *молоко*, — цеб-то вживають свого середньо-піднебінного *л*.

Навіть самі європейці не обов'язково всі м'ягчать своє *l*; скажемо, в мові англійській, особливо в Америці, вимовляють *l* цілком твердо, напр.: *lord* — лорд, *lady* — лейді, *lamp* — лемп, *philology* — філолоджи і т. п. Чи ж така вимова заважає американцям бути культурними?

Не те бачимо в Галичині. Тут міцно берегли свою традицію, що до вимови *л*, аж до XVIII-го століття, але за останній час галичане звичайно м'ягчать чуже *л*. Отже в Галичині в літературі та в пресі постійно пишуть: білянс, бльокада, блюза, вулькан, до Гонолюлю, Льондон (але самі англійці цього слова так не вимовляють), лява, лявина, до Нілю і т. п. Почали м'ягчити часом навіть такі слова, що споконвіку цього не знали, напр.: *лязарет* (від *Лазарь*, але по польськи *lazaret*), *лязур* (давнє *лазурь*, але по польськи *lazur*), Бірзуля („Діло“ № 10366), м'ягчать навіть свої споконвічні хресні ймення: Теофілякт, Філярет, Іляріон, Плятон, — а ці ж ймення споконвіку в нас писали й вимовляли: *Феофілактъ, Филаретъ, Платонъ, Іларіонъ*.

Але м'ягчучи чуже *l*, в Галичині не роблять цього послідовно, — галичане м'ягчать *l* тільки там, де його м'ягчать і поляки; напр. в Галичині пишуть: епістола, каламар, канікула, Клайпеда, копула, кшталт, ладунок, ладувати, ланцух, матрикула, музулманин, пралат, фалш, формула і т. п., — все це чужі слова, і будши послідовними, треба б і тут м'ягчити *л*, але в Галичині тут не м'ягчать *л*, бо й поляки в цих словах теж не м'ягчать свого *l*: *epistola, kałamarz, kanikuła* і т. п.

Іще один приклад. Від давньої пори поляки традиційно зберегли свою звичку не м'ягчити кінцевого *l* в чужих словах, напр.: *admiral, generał, ideał* і т. п. — все це чужі слова, де послідовність вимагала б м'ягчити кінцеве *l*. За поляками й галичане не м'ягчать кінцевого *л* в цих саме словах: адмірал, генерал, ідеал, ініціал, інтернаціонал, канал, кардинал, квартал, лінеал, мігдал, морал, педал, протокол, радикал, ритуал, февдал, цокіл (sic! напр. Куз. ст. 323) і т. п. Як дивно на В. Україні

звучалиби ось такі вирази з »Укр. Слова« № 59: Ніякими моралами не зробили; не пропагуймо моралами. Але ця звичка не м'ягчити кінцевого *l* часто не дотримується поляками через загальне м'ягчення чужого *l*, що вони роблять за останні століття; тому в польській мові знаходимо: *fakel*, *krokodyl*, *metal*, *Nil*, *perkal*, *szakal* і т. п. Цікаво, що галичане наслідують поляків навіть в цих виїмках, і собі пишуть і вимовляють: факель, крокодиль, метал, Ніль, перкаль, шакаль і т. п.

Проте бажання дотримуватися лише своєї рідної тисячелітньої традиції помічаємо й в Галичині; так, в »Пісні про Роланда«. В. Шурата знаходимо: Роланд, леопард 23, Лорана 91, Кларбон 98, Лотарінгів 111, Ганелон 10. 112; у М. Возняка, »Історія української літератури«, т. II, Львів, 1921, р.: діалектика 39, полемістів 40, флорентійський 26, філософія 27, колонізація 28 і т. п.

Часто можна почути твердження, ніби на Україні не м'ягчать чужого *l* тільки під російським впливом („москалізм“); твердження таке рішуче не відповідає історичній правді (див. вище § 247), бо нашу сьогодняшню систему нем'ягчення *λ* чи *l* ми бачимо в сотнях прикладів вже в наших пам'ятках XI віку. Систему цю ми отримали з Болгарії, вона міцно прищепилася перше в Києві, а потім ми перенесли її й на північ. Правда, в наших пам'ятках XVI — XVII віків, під час великого польського впливу на українську мову, трапляються приклади м'ягчення *λ*, *l*, але таких прикладів не так вже багато, в нашій загальній системі за ціле тисячеліття — це лише винятки. Народня наша вимога знає тведу й м'яжку вимову чужого *l*, але прикладів м'якої вимови, в порівнянні з твердою, зовсім не багато.

5. Слова французькі з *-ill-*.

§ 299. Слова французького походження з *-ill-* не мають в нас усталеної передачі, бо в різних місцях самі французи це *-ill-* вимовляли ріжно. Слова з *-ill-* приходили до нас в ріжний час, від ріжних осіб, чому в нас традиційно встановилася не однакова вимова їх. І не треба думати, ніби вимова ця не правдива, — для свого часу вона відповідала французській вимові. Слова з *-illi-* (лат. *-illi-*) частіше передаємо через *ілі*, напр.: *million*—міліон, *millionaire*—міліонер, *billion*—біліон і т. п. Коли ж по *-ill-* йде не *i*, а якась інша голосна, тоді по *л* пишемо *ь*, а не *i*, напр.: *batallion* — батальйон, *brillant* — брильянт,

billard — бильярд, brouillon — брульйон, postillon — почтальйон, médaillon — медальйон і т. п. Пор. польські: bataljon, bilard, brulion. Так само *фельстон* — feuilleton, деталь — détail.

6. Зміна початкового *n* на *m*.

§ 300. З дуже давнього часу початкове *n* в чужих словах міняється в нашій мові на *m*, напр.: Микита, Микифор, Миколай, Миконор. Переяславська грамота 1356 р.: Микита. Коломийський лист 1398 р.: Миколай. Книга Луцька 1582 р.: Микитка 110. Полтавські акти 1668 р.: Микитиха 135. В народній вимові ці слова постійно знають *m*, а в літературній, крім *m*, також і етимологічне *n*. Пор. ще *амбар* з перс. *анбаг*.

Зміна *m* на *n* відома лише в народній вимові. Книга Луцька 1562 р.: Серафинъ, Серафину 41. Полтавські акти 1665 р.: на блубнѣ (у кобили) *клеино* 35. Олександрія XVIII в.: женчугу 86, женчуги 101.

7. Як вимовляти грецьку *σ*.

§ 301. Грецьку букву *σ* перед голосним звуком споконвіку ми вимовляли тільки як *с*, а не як *з*, бо так її вимовляли й самі греки; так, від греків перейняли ми хресні ймення: Амвросій, Анастасій, Анисія, Арсеній, Василь, Гарасим, Гервасій, Діонісій, Лисавета, Євсевій, Ісак чи Сак, Ісидор чи Сидір, Іосиф чи Йосип, Софія, Семен, Созон, Симон, Соломон, Тарасій чи Тарас, Ісус і т. п. Так само споконвіку вимовляли ми й вимовляємо всякі інші слова з *σ*, перейняти з грецької мови: філософія, філософ, перси, Персія, Месопотамія і т. п. Так, в пам'ятках XI-го віку маємо: *икроуґслаимз*, *философина*, *персзи* і т. п. Так само й в латинських словах вимовляємо *с* як *с* перед голосним звуком (навіть по *n*): версія, інтенсивний, консул, консилиум, курсив, сенсація, конденсатор і т. п. Так само, як ми, ці *σ*, *з* вимовляють росіяне, серби й болгаре.

Самі римляне вимовляли грецьке *σ* і своє *с* перед голосним звуком звичайно як *з*; в Європі довгий час традиційно вимовляли *σ*, *з* однаково й перед голосною; лише в новий час повсталала німецька вимова їх як *з*, і ця вимова перенеслася й до слов'янських народів.

І з того часу до української мови зайшло з Європи певне число слів — але число дуже не велике, і хресних ймень тут не має, — в яких ми вимовляємо *σ*, *з* по-німецьки, цеб-то як *з*, напр.: Азія (давнє 'Аґима, 'Асіа), тезис, оазис, музей, фраза, фан-

тазія, бальзам і т. п. Німецьку вимову в першу чергу прийняли поляки, і вже від них ми навчилися вимовляти *σ* як *з*. Напр.: Книга Луцька 1582 р.: Зофѣи. Винницька книга 1664 р.: Зузан-ны. „Ключ Розуміння“ 1665 р. І. Галятовського: фїлозофz 36, фїлозофц 36 б, филозофи 123.

Звук *σ* в візантійській мові перед губним *м* звучить як *з*. Таку вимову знають наші пам'ятки з найдавнішого часу. Так, в Остром. Єванг. 1056 р. маємо змврно, з гр. σμβρνα; давні пам'ятки знають також измарагдах. Книга луцька 1582 р.: Кузьма. Остріжський Збірник 1588 р.: соєизматы 40б, силогизмами 40б.

В Польщі панує німецьке читання *σ*, *s* перед голосною (чи між голосними) як *з*, і ця вимова від німців та поляків пішла сильніше до українців в Галичині, і за останній час міцно тут поширюється, напр.: Зофія, інтензивний, музульманин, фільзоф, Мезопотамія і сила інших. В Молитовниках знаходимо тут такі ймення в німецько-польській формі: Амврозій, Анастазій, Атаназій, Анізія, Ізидор, Діонізій, Теодозій, Хризонт і т. п. Німці звичайно націоналізують грецьку вимову (див. § 267), читають σβρα як зома і т. п.; німецьке читання знаходимо в Галичині; напр. у Бирчака, „Василько Ростиславич“, т. II: киріе лейзон 31. 32.

8. Про звук *φ*.

§ 302. Звук *φ* в слов'янських мовах не рідний звук, не свій, а перейнятий з грецької мови,—це грецьке *φ*. З прийняттям християнства від греків в IX віці перенесено до слов'ян всю грецьку церковну термінологію, також грецькі хресні ймення, а разом зо всім цим і чужого слов'янам звука *φ*. Пізніше трохи, в X віці грецька церковна термінологія та грецькі хресні ймення разом з християнством занесено й в Україну, а з цим вкупі прийшла до нас і грецька буква *φ*, наше *ф* (в той час їх писано зовсім однаково), а також і той звук, що визначала його буква *φ*.

Звук *φ* в той час у самих греків не звучав скрізь однаково, особливо в простонародній вимові, чому й у нас уже вдавнину віддавали його на письмі ріжно. Ті греки, що приїздили до нас, були з різних місцевостей і ріжної школи, чому вимовляли *φ* не однаково, і цю ріжну свою вимову самі прищепили й нам.

Найчастіше греки вимовляли свій *φ* як *п* (з мало помітним горловим придихом), і цю їхню вимову присвоїли собі й римляне, бо грецький *φ* вони все передавали як *ph*. За римлянами й інші європейські народи передавали грецький *φ* по вимові, як *dh*, і цю звичку традиційно донесли аж до нашого часу.

Так само й українці зашепили собі від самих греків їхню тодішню вимову φ як *n*, і ця вимова стала в нас найчастішою; з цією вимовою прийняли ми від греків багато хресних ймень, напр.: *Пилип*, *Оноирий*, *Пріська*, *Степан*, *Прокіл*, *Ничипір*, *Иосип*. *Степа*, *Горлина*, *Супрун* і т. п.; так само й інші давні позички з грецької мови, напр.: *парус* — $\varphi\acute{\alpha}\rho\omicron\varsigma$, *Капернаум* і т. п. Найдавніші пам'ятки наші занотували цю грецьку вимову φ як *n*, напр. вже в Іпатськiм Літопису знаходимо: *Степанъ* 513, *Прокопъ* 488, а наші грамоти з XIV-го віку часто вже передають народню вимову φ , напр. Галицька грамота 1371 р.: *Степанъ*. Перемиська купча 1378 р.: *ис пани Просинъею*. Краківська грамота 1394 р.: *Инанпока роуда* і т. п. Пор. ще в Єванг. Верковича половини XIV-го віку: *Гепсиманню* 95 б. Запис на Трефолої 1260 р.: *Осипокъ*. А в Опису Київських замків 1552 р. це звичайне явище: *Оноирей*, *Ничиоръ*, *Прокоиъ*, *Остапфия*, *Потапъ*, *Остапъ*, *Пилипъ*, *Осипъ*, *Горлина*, *Супрунъ*. Книга Луцька 1562 р.: *Панаса*, 1582 р.: *Остапа* 124, *Остапчиха* 109, 1583 р.: *трапится*. Книга Володимирська 1577 р.: *Остапко* 104, 1582 р.: *Прокопъ* 115, *Остапъ* 114, *Панасъ* 115. Полтавські акти 1665—1670 р.: *Супрун* 88, *Гапка* 146, *Пилипъ* 117, *Ничипоръ* 84. 148, *Никипориша* 147, *Прокопъ* 203 і т. п.

Крім цього, греки часом вимовляли, здається, φ як *x* і цю вимову φ від греків засвоїли собі й ми, пор. хресні ймення: *Трохим*, *Сохран*, *Хівря*, *Хима*, *Йовхим*, *Охрім*, *Халимон*, *Хлор*, *Хотина*, *Хотій*, *Хросина* (Єфросинія) і т. п. Пам'ятки наші рано занотували й цю вимову, напр. Євангеліє Галицьке коло 1266 р.: *земля нехталиман* — *Νεφθαλιμῶν, κζ πρὸς Βαβυλῶν* нехталимлихъ Мт. 4¹⁵ 13. Луцька Єв. XIV-го віку: *Хролз*. Київ. духівниця 1446 р.: *Пахнотій*. А живі пам'ятки наші знають *x* на місті гр. φ як звичайне явище, напр. Опис Київського замку 1552 р.: *Евхимъ*, *Охремъ*, *Трохимъ*, *Хилимонъ* і т. п. Книга Луцька 1573 р.: *Евъхимъ* 97. Книга Володимирська 1577 р.: *Анхимъ* 104, 1582 р.: *Евхимъ* 115, *Трохимъ* 113, *Гапоновичъ* 114. Полтавські акти 1666—1670 р.: *Химка* 80. 131. 151, *Химкою* 80, *Евхима* 86, *Ювъхимъ* 123, *Трохимъ* 190, *Трохима* 203. Крем'ян. запис 1692 р.: *Юхимомъ*.

Далі, не рідко пам'ятки наші передають грецьку φ через *хз* (особливо перед голосним звуком) і може це теж була грецька простонародня вимова, занесена до нас самими греками; напр.: *Кам'янець* - *Стромилівське* Єванг. 1411 р.: *Бхкремъ*, *хкарнсейска*. Київський Пом'яник XVI-го віку: *Иосихъз*, *Нехкедъз*. А в живих

пам'яток це звичайне, напр. Опис Київських замків 1552 року: Хвилатовъ. Книга Луцька 1562 р.: въ Серахвина, у Серафина 41. Львів, 1636 р.: Трыхволои. Полтавські акти 1666 — 1670 р.: Хвеска 182, Хвески 82, Хвесенко 92, Хвесенкови 95, Хвенни 81, Хведорович 77, Трихваненка 97, Мерехвянскую 138, Пархвена 191, Пархвениха 191 і т. п. Це *xv* знає наша мова споконвіку і надзвичайно часто користується ним і тепер: Митрохван, Тохвіль (Феофіл), Хвимион, Хвока, Хвотина і т. п.

Ці три вимови були в нас найчастішою вимовою грецького *φ*. Треба додати, що інколи, але рідко, грецьке *φ* вимовляли у нас ще як *κ* або *в*, і таку вимову засвідчили нам пам'ятки ще з XI-го віку, напр. проскоура і проскора.

В дальшій житті своїм українська мова, позичаючи чужі слова, все трималася старих своїх засад що до звука *φ*. Треба підкреслити, що вимова *φ* як *n* (власне *ph*) була відома й на Заході (пор., напр., італійські: агра, arpista і т. п.), чому ми й в пізніших позичаннях своїх часто маємо *n* з *f* (або з *ph*), напр.: Люципер, кантан, иранці, малла (з нм. maulaffe), гантувати, потрапити, пляшка, картопля, пільга (з фольга, а це з серг.-нм. volgen), піст (д.-г.-нм. fasta) і т. п.

Вимова грецького *φ* і взагалі чужого *f* як *xv* стала найбільше поширеною в Україні серед народу, і вже нові слова з чужим *f* нарід вимовляє все як *xv*: хвабрика, прохвесор, хвершал і т. п. П. Куліш, напр., писав в „Іов“ по-народньому: хвизика XV, хвилозохвия XV, хвилозохство XIV, хвилология XV, хвантазія 92, охвирське 60, сахвири 59 і т. п.

Але разом з народньою вимовою грецького *φ* була споконвіку й літературна вимова; вже з XI віку писали: Стефанз, тільки трудно сказати, як цей напис тоді вимовляли; значно пізніше, вже в новий час на Заході прийнято було вимовляти *φ* як *f*, хоч старий напис лишився й досі, — *ph*; тільки італійці та за ними й поляки, що дуже багато переймали від італійців, пишуть тепер просто *f* а не *ph*.

Що грецьке *φ* та латинське *f* вдавнину не звучали однаково, про це найкраще свідчить нам Цицерон, котрий в своїй промові Pro Fundanio піднімає на глум одного свідка грека, який не вмів вимовити навіть першого звука імени Фунданій (див. Квінтиліян, Instit. orator. I. 4. 14).

Українська літературна мова традиційно зберегла стару вимову чужого *f*, тому пишуть: хустка, kwasоля, хунт, юхта, хвартух і т. п. Але слова нового походження прийнято в нас

писати просто через *ѣ* (хоч нарід все вимовляє їх тільки по-українському, цеб-то з *хв*): *ѣ*фельдшер, *ѣ*фабрика, *ѣ*фамилія, *ѣ*фотографія і т. п. Ще Смотрицький в своїй Граматиці 1619 р. наказував не писати *хв* зам. *ѣ*: „ѣформа ѧ не хѣорма“.

Поляки чуже *f* звичайно передають через *f*; але не те було вдавнину, — колись і поляки вимовляли чуже *f* приблизно так, як українці, часто передаючи його через *р*, напр. *małpa* (з *maulaffe*), *Szczepan* (з *Stephanus*), *gnyр* (з нм. *kneif*) і т. п. Але пізніше поляки, під впливом латинської культури, стали чуже *f* передавати через *f*.

Західно-українські говори підпали більшому польському впливові і в цім відношенні, і вживають *ѣ* значно частіше, ніж то помічається на сході України, напр. (так пишуть в Галичині): *ѣ*фалш, *ѣ*фалшивий, *ѣ*фаля, *ѣ*фанаберія, *ѣ*фарба, *ѣ*фартух, *ѣ*фасоля, *ѣ*фіра, *ѣ*фірман, *ѣ*фірманка, *ѣ*фіртка, *ѣ*фляки, *ѣ*фляшочка, *ѣ*фоса, *ѣ*фукати, *ѣ*фунт, *ѣ*фустка, *ѣ*футро, і т. п., тоді як в Україні ці слова пишуть і вимовляють по-свому: *х*вальщ, *х*вальшивий, *х*виля, *х*ванаберія, *х*варба, *х*вартух, *х*васоля, *х*ура, *х*урман, *х*урманка *х*віртка, *х*ляки, *х*пляшечка, *х*васа, *х*укати, *х*унт, *х*устка, *х*утро і т. п. Подібну вимову помітив ще Смотрицький, і в своїй Граматиці 1619 р. наказував не писати *хв* зам. *ѣ*: „ниже ѣ к'мѣсто хѣ, ни к'прѣтик“.

В західно-українських говорах часто помічається навіть заміна (свого чи чужого) *хв* чи *х* через *ѣ*, напр.: *ѣ*фала (*х*вала), *ѣ*фалити (*х*валити), *ѣ*фатати (*х*ватати), *ѣ*филя (*х*виля), *ѣ*фіст (*х*віст), *ѣ*Фастів (*Х*вастів), *ѣ*форост (*х*ворост), *ѣ*фороба (*х*вороба) і т. п. Явище це відоме з давнини, пор. в Єванг. Верковича половини XIV-го віку: *дѣѣ лѣѣѣѣ* 69 (= лепті). Галицька Єв. коло 1266 р.: *ѣ*ѣѣѣѣ. В Іпат. Літоп.: *ѣ*ѣѣѣѣ 200. Книга Луцька 1563 р.: *ѣ*ѣѣѣѣ 46, 1583 р.: на сойме уфаленыхъ 105. Але літературна українська мова такої заміни не вживає.

В актах Львівського Ставропигіяльного Братства (Арх. Ю.-З. Росс. ч. I т. X—XII) дуже часто знаходимо: Прокоп, Пилип, Охрѣм, Суирунович і т. п.,—це стара вимова і для Галичини.

9. Про звук *ѣ*, *th*, *o*.

§ 303. Буква *ѣ* і той звук, який вона визначає, цілком чужі всім слов'янським мовам. Прийшла ця буква з Греції,—це грецьке *ѣ* (вдавнину наше *ѣ* і грецьке *ѣ* писалися однаково),—так само, як і звук і буква *ѣ*.

Як і букву φ , греки вимовляли своє θ не однаково: то близько до *th* (індоевроп. *dh*),—і цю їхню вимову прийняла через римлян вся Європа, — то близько до вимови φ . Про вимову θ проф. С. Булич пише: „Первоначальное произношение греческой θ , как это принято думать, было тождественно съ англ. *th* (интердентальный спирантъ), которое также нерѣдко переходитъ въ φ въ англійскихъ народныхъ говорахъ“.¹ А в середні віки,—на початку нашого письменства—греки вимовляли свою θ часом вже як ϕ .

Вимова гр. θ як *t* була поширена по всіх слов'янських землях; не була це вимова, що цілком відповідала живій грецькій вимові, але все таки була близькою до неї. Усі старослов'янські пам'ятки, з X — XI віку починаючи, знають вже цю вимову. — вона, певне, була поширеною в Болгарії, звідки прийшла вона й до нас. В Марійнському Євангелії XI в. часто маємо *t* на місці гр. θ , напр.: *кѣртоломѣн* Мт 10³, *кѣтанинѣ* Мт 21¹⁷, *кѣтѣзда* Іо 5², *кѣтѣсандѣ* Мт 11²¹, *кѣтѣлемѣх* Л 2⁴, *голгота* Мт 27³³, *матѣусяль* Л 3³⁷, *назарѣтѣ* Мт 21¹¹, *тома* Мт 10³, *марта* Л 10³⁸, *ѣтѣсимани* Мр 14³², *натананаѣ* Іо 1⁴⁶, *таден* Мт 10³ і т. п. В Зографському Євангелії маємо те саме; також і в Ассемановім: *кѣтанинѣ*, *кѣтѣзда*, *марта*, *тамарѣ* і т. п. Дуже часто *t* на місці θ в Савиній книзі. В Збірнику 1073 р. маємо: *тѣмѣянѣ* 39 б. Слова Григорія Богослова XI-го віку: *Атинѣ* 33. 34 б, *Адинѣ* 34 б. Єванг. Верковича XIV-го в.; *Шарта* 83 б, *Танасина* 140 б, *кѣтѣтанинѣ* 83 б, *кѣтѣсандѣ* 90 б, *Натананаѣ* 152 і т. п.

Але ця вимова θ як *t* була вимовою не дуже частою, скоріше літературного характеру; цікаво, що вимови θ як *t* в пам'ятках живої мови, як грамоти, поза власними йменнями ми майже не знаходимо; напр. в пам'ятках з цілком живою мовою—Опис Київських замків 1552 р., чи Подтавські акти 1665—1668 р. вимови θ як *t* не знаходимо.

Другою дуже поширеною в нас вимовою гр. θ була вимова як ϕ . „Слов'янська вимова θ як ϕ — каже проф. А. Соболівський — без сумніву основана на грецькій вимові θ . Що греки візантійської доби в більшім чи меншім числі випадків вимовляли θ подібно або й однаково з φ , це можна бачити з цілої низки даних: готи в IV віці на місці θ поставили в своїм алфавиті *f*, з числовим значінням θ ; сирійці в VII віці замість θ писали φ ,

1. „Энциклоп. Словарь“ Брокгауза, півтом 82 ст. 875, 1904 р.

живаючи одної й теї самої букви в *Θωμάς* і в *στέφανος*“.¹ Костянтин Костенцький, Болгарський письменник кінця XIV-го віку, пише про *д* таке: „*д*ѣта. *д*ѣще бѣ речешѣ ю *ф*ѣта, *д*ако же глѣють ю, *д*ѣли тѣта, *д*ѣда не *д*ѣздытъ ѿ *д*ѣстества... *ф*ѣи, *д*ѣли *ф*рѣтъз, *д*ѣли *ф*ѣта *д*ѣще речешѣ ю, ничтѣже сзгрѣшаешѣ“.² Як бачимо, Костянтин, що добре знав грецьку мову, узаконює читання *Ѣ* як *ѣ*. В пам'ятках церковно-слов'янських маємо не багато випадків напису *ѣ* зам. *Ѣ*, але вони проте є. Так, в Зографському Єванг. X—XI в. маємо *ѣ*зда Іо 5², *к*ѣфаннѣ Мр 11¹, а це „безъ сомнѣнѣя, уступка живому выговору“.³ Але в пам'ятках українських випадків вимови *Ѣ* як *ѣ* вже дуже багато. В Остромировім Євангелії 1056 р. майже нема випадків *т* на місці *Ѣ*, — тут постійно *д*. В Збірнику Святослава 1073 р.: *д*нзѣракъсз, *ѣ*рмо-дѣнты рѣкы. Слова Григорія Богослова XI в.: *ѣ*рентъз, *д*ѣфина. Луцька порука 1388 р.: Федор. Вислицький лист 1393 р.: Федоръ. Книга Луцька 1563 р.: Матѣѣвая 45, 1568 р.: Федоръ 67, 1582 р.: Матѣея 130, Матѣейца 129. Полтавські акти 1667 р.: Федоровичом 103 і т. п. В „Арх. Ю.-З. Рос.“ т. XI ч. I в живій українській мові XVII в. повно випадків *ѣ* зам. *Ѣ*, напр.: Федоръ 14. 19. 30, Євѣимѣя 15, *ѣ*дко 26. 28, Федоръ 31, Тимоѣѣй 31; в т. XII: Дорѣфей 3. 5, Матѣей 6, Фома 5, Матѣѣвая 5, Остаѣевич 5, Євстаѣей 3. 4 і т. п. Матеріал цей виразно свідчить, що живою вимовою *Ѣ* на Україні було *ѣ*.

Крім цього, на Україні ще з самого початку нашого письменства бачимо часту плутанину буков *д* і *ѣ*: пишуть *д* зам. *ѣ* і навпаки. Напр., в Збірнику 1073 р. знаходимо *д* зам. *ѣ*: *д*н-лнпншомъ 90, *д*апъднрзмъ 104, *д*ерадима 242, або *ѣ* зам. *д*: *ѣ*нлншанъ і т. п.; тоді писали *ѣ*днпнъ і *ѣ*ѣнпнъ (*αἰδὲόψ*), *ѣ*рлонъ і *д*арлонъ (*φαραώ*), *ѣ*лѣлоѣѣнна і *д*илоѣлоѣнна (*φιλοσοφία*) і т. п. Волинська грамота 1392 р.: *Ѣ*вѣраля, те ж і в Луцькій грамоті 1438 р. Маємо випадки, коли зам. *т* писали *д*, напр.: Молдавська грамота 1480 р.: Маѣею; Львів. Єванг. 1666 р.: Назарееъ 6. У Скорини знаходимо *д*ѣѣд, цеб-то *д*ѣѣта. Бувало, що цифру 9 передавали через *ѣ* зам. *д*. Ця плутанина — а була вона частою — красномовно свідчить, що звуки *ѣ* і *Ѣ* у нас на Україні

1. Древній церковно-славянській языкъ, М. 1891 р. ст. 49. Взято з Gardthausen, Griechische Paläographie ст. 157.

2. И. В. Ягичъ, Разсужденія старини о церковно-славянскомъ языкѣ, Спб. 1895 р. ст. 40, розділ 7.

3. В. Н. Щенкинъ, Разсужденіе о языкѣ Саввиной Книги, „Сборникъ“ т. 67 ст. 47, Спб. 1901 р.

були близькими по своїй вимові. Ось тому і звук *ѣ* мав у нас однакову долю зо звуком *ѣ*.

Дуже часто грецьку *ѣ* у нас вимовляли й вимовляють як *хв*, напр.: *Хведір*, *Хведос*, *Хведько*, *Хвеська* і т. п. Ця вимова лишилась і тепер пануючою в народній українській мові, напр.: *акахвист*, *анахвема*, *Вархволомей* і т. п. Ось приклади: Опис Київських замків 1552 р.: *Мархва*, *Хвилатовъ*, *Хведоръ*, *Хведко*. Книга Луцька 1582 р.: *Хфедка* 129. Полтавські акти 1667—1670 р.: *Хведор* 102. 197, *Хведора* 98, *Хведоровичу* 138, *Хведкович* 150 і т. п.

Інокли, як і *ѣ*, вимовляється *ѣ* як *п*, напр.: *Опанас* чи *Панас*, *Педос*, *Педора*, *Остан*, *Галон*. Напр.: Євангеліє Верковича половини XIV в.: *Гепсиманию* 95 б. *Купча* 1531 р.: *Опанасъ*. Опис Київ. замків 1552 р.: *Остафня*, *Остапъ*, *Педоръ*. Книга Луцька 1582 р.: *Панасъ*. Полтавські акти 1667—1671 р.: *Педор* 84, *Педора* 151. 94, з *Педором* 87, *Педоровою* 164, *Педосъ* 98. 209 і т. п.

А то *ѣ* вимовляємо як *х*: *Хома*, *Тимох*, *Дорох* (*Дорош*), *арихметика*, або як *в*: *Матвій*. Галицький лист 1371 р.: *Ходоръ*, 1425 р.: *Ходько*. Луцька грамота 1388 р.: *Хома*, 1445 р.: *Ходорови*, 1454 р.: *пана Ходька*. Опис Київ. замків 1552 р.: *Євхимъ*, *Тимохинъ домъ*, *Хома*. Книга Луцька 1563 р.: *Хома* 46, 1568 р.: *Хома* 68. Книга Володимирська 1582 р.: *Хомица* 113, *Хома* 113. Полтавські акти 1665 р.: *Матвій*, *Матвия* 22, „*Арх. Ю.-З. Росс.*“ ч. I т. XI, жива укр. мова XVII в.: *Хома* 9. 14. 19. 26, *Хомичъ* 8. 9. 14, *Хомича* 7. 8, *Хомичу* 11, *Хомичеви* 13 і т. п. Можливо, що всі ці вимови *ѣ* були народньою вимовою цього звука, яку заносили до нас самі Греки.

З давнього часу була в нас ще одна цікава вимова *ѣ*,—це *ѣт* або *хт*, ніби з'єднання двох вимов—*ѣ* і *т*, напр.: *Саваоѣт*, *Аѣтанас*, *Меѣтод* чи *Меѣтод* і т. п.; написи *ѣт* замість *д* знаходимо часто у наших письменників XVI—XVII віку; поскільки вимова *д* як *ѣт* була поширеною, вказують нам Полтавські акти 1666—1667 р., де часто замість *кѣторый* знаходимо *ѣфорый* 121, *ѣфорий* свѣдок 121, *ѣфорая* 118, пор. *ѣторый* 108, *поѣфоре* 83. 101. 102, *перве такъ* и *поѣфоре* *твердилъ* 101.

Від греків римляне перейняли вимову *ѣ* лише як *th*, а від римлян ця вимова пішла по цілій Європі. Спочатку у римлян це *th* було придиховим звуком, і таким саме було воно і в інших народів, але скоро придих перестав тут почуватися, і грецьку *ѣ* почали вимовляти просто як *t*. Правда, деякі євро-

пейські мови зберегли ще й досі ріжницю між *th* і *t*, напр. пор. в англ. *three* — три і *tree* — деревина, *ten* — десять і *then* — тоді, *theatre*, *Thomas* (так само й сучасні греки різко відрізняють в своїй вимові τ і θ). Французи й німці грецьку θ й тепер передають через *th*; тільки італійці, а за ними й поляки, не зберігають давнього напису і гр. θ передають просто через *t*.

Нова європейська вимова θ як *t* дуже вплинула на всі слов'янські мови, і вони потроху переймають слова з θ вже як з *t*. Так, в українській мові є слова, — правда, небагато, — європейського походження вже з новою латинською вимовою θ як *t*, напр.: *театр*, *теорія*, *теорема*, *теологія*, *анатема*, *атеїзм*, *готи*, *метод* і т. п. Пор. в сербській мові: *томіна* *неделья*, *теолог*, *Доситеј*, *Атанасиј*, *Методиј* і т. п.; в болгарській: *акатист*, *аритметика*, *дитирамб* і т. п. Чехи зберігають ще *th*: *Athény*, *Demosthenes*.

Але українці грецьку θ передають найчастіше як *gf*: *еґфир*, *акаґфист*, *анаґфема*, *миґф*, *Варфоломей*, *Аґфон*, *Наґфанаїл*, *Коринґф*, *каґфедра*, *миґфичний*, *Фракія*, *Аґфини*, *Борисґфен*, *логариґфм*, *Пиґфагор*, *апоґфема*, *ариґфметика* (або *арихметика*) і т. п.

Як я вже казав, поляки слідом за італійцями відкинули *th* і пишуть просто *t* на місті грецької θ ; поляки роблять це послідовно, і іншої вимови θ не знають. Слідом за поляками в останнє століття пішли й галичане, і почали на місті колишньої Δ писати дуже часто *t*, напр.: *етер*, *анатема*, *мит*, *Атон*¹, *Натанаїл*, *Коринт*, *катедра*, *митичний*, *Тракія* (або навіть *Трація*), *Атени*, *аритметика* і т. п. А в Молитвениках знаходимо: *Теоктист*, *Теодозій*, *Атаназій*, *Євтимій*, *Тимотей*, *Теодор*, *Теофілякт*, *Теодот*, *Доротей*, *Вартоломей*, *Методій*, *Тадей*, *Атонський*, *Тома* і т. п. Львів. Апостол 1666 р. л. 4 передмови: *АРИТМЕТИКА*.

Якою була давня галицька вимова грецького θ , показують нам акти Львівського Ставропігіяльного Братства (Арх. Ю.-З. Р. ч. I т. X — XII), де часто знаходимо: *Хома* (також: *ґома*, *Фтома*), *Федор*, *Тимоф'їй*, *Остафій*, *Дорофей*, *Федько* і т. п. В т. зв. Рейхліновій вимові θ звичайно вимовляють як англ. *th*.

10. Вимова деяких приголосних.

§ 304. Грецьке χ передаємо через *cx* (а не з німецька через *ix*): *схема*, *схизма*, *схизматик*, *Есхил*, *схематизм*. В Гали-

1. Ів. Франко добре писав *Афон* в „Івані Вишенському“, а шкільні галицькі читанки, передруковуючи, змінили слов'янський *Афон* на латинський *Амос*.

чині часто вживають *шемат, шематизм*. Д. № 10275: Шемат вислідів.

§ 305. В чужих словах, переважно німецьких, звук *s* перед *p* і *t* (sp, st) передаємо через *ш*: *арешт, кошт, паспорт, на-решті, решта, шпагат, шпиця, кляштор, шпичастий, шпиг, шпилька, шпиталь, штаба, штука, штурм, штемпель* і т. п.; так само: *шклянка, шкло, шкляний*. Але: *шпацир* і *спацир, спирт, спритний, стос, страйк, Іспанія*. Книга Луцька 1583 р.: *арестовати 134*.

§ 306. Грецьке *ζ* передаємо через *з* (а не *дз*), напр.: *Лазар, Назар, Созон* і т. п.

11. Подвоєння приголосного звука.

§ 307. Як маємо писати й вимовляти чужий здовжений (на письмі подвоєний) приголосний звук, про це виразно свідчить нам наша власна традиція,—споконвіку подвоєний приголосний грецький звук ми вимовляли за один звук. Греки принесли нам чимало своїх хресних ймень з подвоєним приголосним, і певне самі вони вже не вимовляли їх з виразно здовженим звуком; ми ці ймення все вимовляли з простим, а не здовженим приголосним, напр.: *Ἀγγίς* — Огій, *Ἄγριππία* — Горпина, *Ἄρχιππος* — Архип, *Φαδδαίος* — Фадей, *Ἰουλίττα* — Улита, *Ἰωάννης* — Іван, *Καλλινίκος* — Калиник, *Καλλιστράτος* — Калистрат, *Κασσιανός* — Касян, *Κύριλλος* — Кирило, *Φίλιππος* — Филип і т. п. Лише одне слово *Ἄννα* зберегло в нашій народній вимові аж до сьогодні здовжений звук: Ганна.

Здовжуватись приголосна може в нашій мові лише тоді, коли вона знаходиться між голосними звуками; грецьке (чи латинське) закінчення в нас часто відпадало (див. §§ 253. 262), а подвоєна приголосна, опинившись на кінці слова, мусіла втратити свою здовженність; так повстали форми: Кирил(о), Архип, Іван, Филип з *Κύριλλος* і т. п.; так само Catullus—Катул, Tibullus — Тибул, Маркел і т. п.

Наш давній спосіб вимови подвоєних приголосних в грецьких словах ми перенесли на всі інші чужі слова, що приходили до нас, — ми не здовжували приголосної; цей спосіб зістався в нас і досі,—ми тепер пишемо й вимовляємо: абат, алея, апетит, аренда, група, дисертація, ілюмінація, інтелігенція, клас, колегія, кома, комісія, конкуренція, концесія, мільон, місія, опозиція, преса, професор, процес, Росія, телеграма, терор і т. п.

Але наша давнина розрізняла правопис від вимови; наші літературні пам'ятки на письмі часто подвоювали приголосну;

пізніші пам'ятки, напр. Граматика Мелетія Смотрицького 1619 р. чи Словник П. Беринди 1627 р. звичайно приголосні подвоюють. Але пам'ятки живої мови—грамоти та різні акти—дуже часто не подвоюють приголосної і тим виразно показують правдиву українську вимову таких слів. Правда, інколи й пам'ятки літературної мови писали: *кнрпаз*, *сжбота*, і цим теж виявляли дійсну вимову їх.

Інші слов'янські народи так само покинули вже етимологічний спосіб писання подвоєних приголосних в чужих словах і пишуть тепер виключно по вимові; так, серби пишуть: *алеја*, *апетит*, *балада*, *басен*, *граматика*, *група*, *дисертація*, *миліон*, *професор* і т. п.; болгари пишуть: *апетит*, *балада*, *граматика*, *клас*, *миліон*, *професор* і т. п. Поляки у всіх чужих словах послідовно не здвоюють приголосної: *klasa*, *milion*, *profesor*, *Rosja*, *aparar* і т. п. Чехи ще не завели собі етимологічного письма і здвоюють приголосну: *appetit*, *assignat*, *ballada*, *grammatika*, *klassa*, *million*, *professor* і т. п.; правда, за останній час і чехи вже намагаються викинути подвоєння приголосних в чужих словах: *aretýt*, *bakalář* і т. п.; росіяне постійно й послідовно здвоюють приголосну: *классъ*, *программа*, *аппетитъ*, *Россія*, *интеллигенція*, *профессоръ*, *прогрессъ* і т. п.

Давні народи звичайно здвоювали приголосні. Латинський спосіб здвоєння унаслідували всі європейські народи, — італійці, французи, німці, англійці і др., і тримаються цього способу й досі. Треба завважити, що деякі народи, напр. італійці та німці, подвоєнням приголосної віддають свою справжню здовжену вимову приголосного звука; але, скажемо, у французів часто тримаються подвоєння лише як традиційного етимологічного письма.

Європейська звичка писання подвоєної приголосної дуже впливає й на наш слов'янський правопис. В першу чергу підпадають йому чехи та поляки, і чужі прізвища звичайно пишуть в чужій формі, напр. у поляків: *Correggio*, *Boccaccio*, *Rossini*, *Schiller*, *Gessner*, *Offenbach*, *Krupp* і т. п. Так само в чужій формі часто пишуть поляки й назви географічні: *Reggio*, *Lago-Maggiore*, *Vecchia*, *Rapallo* і т. п. Але поляки часто не додержують чужої форми, і ці само назви іноді й націоналізують, цеб-то не пишуть здвоєної приголосної.

Так само й українці ще продовжують в нових європейських власних назвах осіб та в назвах географічних, а також де-коли в назвах церковно-слов'янських, здовжувати приголосну, напр.:

Лессинг, Шиллер, Будда, Мекка, Марокко, Брусса, Мессина, авва, Варавва, равві, Гоморра, осанна, манна (хоч вимовляємо вже: Варава, Гомора, осана). Слово *ἀλλιλοῦνα*, *ἀλληλοῦνα*, і пишемо й вимовляємо вже алилуя. Але пишучи класичні назви, взагалі давні, ми звичайно українізуємо їх: Палада, Ксантипа, Атила і т. п.

Такий спосіб письма — подвоювати приголосну у власних та географічних назвах — безумовно непослідовний і йде всупереч нашої традиції. І коли ми пишемо (зукраїнізоване): *маса*, *комісія*, то нема рації писати *Мекка*; пишучи *Лессинг* чи *Шиллер* все одно ми не передаємо цілої чужої вимови. От тому було б більше послідовним не подвоювати приголосних також в чужих прізвищах та в чужих географічних назвах.

Серед здовжених звуків у нашій вимові справді тримається ще звук *н*, напр.: Ганна, манна, панна, ванна; але й тут життя робить своє,—вже вимовляємо бона, Мадона, осана, хоч пишемо і в цих словах два *н*.

Звичайно, коли в чужім слові збігаються однакові приголосні кінця приставки та початку коріння, то ми їх мусимо зберігати й на письмі, що почувається і в вимові: контрреволюція.

12. Апостроф в чужих словах.

§ 308. В чужих словах ставимо апострофа в таких випадках:

1. По приростках, що кінчаться на твердій приголосній звук, перед йотованою голосною коріння: ад'юнкт, ад'ютант, кон'юнктура, об'єктивний, суб'єктивний, ін'екція, кон'югація і т. п. Пор. в „Месії“ 1669 р. Галятовського: *ἰννζ εὐκ'έκτο* 113. Коли ж по приростковій корінь починається з твердого голосного чи з приголосного, тоді апострофа не ставимо: адвокат, субординація.

2. По звуку *р* і по інших твердих приголосних перед йотованою голосною в чужих словах ставимо апострофа (цеб-то, замість *й*): *argière-garde* — ар'єргард, *impèriale* — імпер'ял, *carrière* — кар'єра, кур'єр, мемор'ял і т. п.; так само: *pièce* — п'єса, *premier* — прем'єр, інтерв'ю, імпер'ял, інтерв'юєр — interviewer; в словах: серйозний, курйозний апостроф непотрібний, бо вживаємо *й* (§ 37).

3. Коли сполучення *ia* по твердій приголосній скорочується на *ja*, то по твердій приголосній ставимо апострофа (цеб-то замість *й*), напр.: Дем'ян, Мар'я, Лук'ян, сап'янці і т. п.

4. По м'яких приголосних *н, л, т, з, с* ставимо не апострофа, а *ь*, напр.: *Newton* — Ньютон, *conyack*, *vignette* — віньета, віньетка, *Colin*, *бульйон*, *компаньйон*, *марсельеза*, *Готье*, *Твер*, *Лавуазье*, *Жюсьє* і т. п.

В. МОРФОЛОГІЯ.

1. Родовий відмінок чужих слів мужеського роду на *-у та на -а*.

§ 309. Родовий відмінок однини мужеського роду чужих речивників *неживих* постійно кінчиться на *-у*, а не на *-а*, напр.: з університету, акту, статуту, страйку, конфлікту, процесу, пункту, інтересу, факту, ефекту, метру, терору, вандалізму, театру, паперу, кабінету і т. п. Назви чужих міст так само в родовім відмінкові мужеського роду постійно мають *-у*, а не *-а*, напр.: з Парижу, Лондону, Берліну, Єрусалиму, Єривону, Багдаду і т. п. Пор. § 39.

Але в чужих іменах *живих* родовий відмінок однини слів м. р. постійно кінчиться на *-а*: агента, отамана, осавула, студента, автора, адвоката, агронома, професора, Зевса, Ірода і т. п. На *-а*, а не на *-у* кінчиться і родовий відмінок своїх географічних назв: з Києва, Львова, Житомира; також з Кракова.

Ця націоналізація чужих імен, *цеб-то* надання їм дуже поширеного в нас в *G¹* закінчення *-у*, розпочалася рано. Ось приклади: Луцька грамота 1438 р.: нашого кухмистра. Устав Сигизмунда 1542 р.: водле статута 15. Опис Брацлав. замку 1542 р.: з фундаменту 19, фольварку не мали 22. Книга Луцька 1573 р.: чнишу; 1582 р.: атласу 121, декрету 127, оксамиту 122, статуту 127, Луцький запис 1586 р.: статуту. Острівський лист 1602 р.: до фольварку. Учительна Євангелія 1619 р.: з друку л. 1. Київ. лист. 1640 р.: к ґрунту. Київ. запис 1638 р.: всего маистрату. Володимирська книга 1663.: фундушу. „Ключ Розуміння“ І. Галятовського: з герцу 49 б, сенсу 12 б. Полтавські акти 1667 — 1669 р.: артикулу 41. 139. 173, бурмистра 128, декрету 34. 122, документу 135. 171, екстракту 123, квалту 119, ладону 115, столяра 115, з статуту 134, тестаменту 1, до пеху 110. 114. 115, з ярмарку 56 і т. п.

2. Називний відмінок множини від латинських слів середнього роду.

§ 310. В польській мові ті слова, що походять від слів латинських середнього роду, в називнім відмінкові множини звичайно мають і латинське закінчення *-а* (воно збігається

й з слов'янським: вікно́ — вікна), напр.: akta, archiwa, argumenta, dokumenta, fundamenta, grunta, projekta, elementa, punkta і т. п. Подібні форми — звичайні в польських пам'ятках вже XVI — XVII віку; панують вони й досі. Ці польські форми, при загальнім великім польським впливі, увійшли були також і до української літературної мови в XVI — XVII віці, напр.: Книга Луцька 1582 р.: декрета 127. Грамота Єп. львів. Гедеона 1582 р.: інструмента всѣ. Луцька книга 1635 р.: процесса зашли. Крем'янецька книга 1647 р.: подали пунѣкта. „Ключ Розуміння“ 1665 р.: двмїамата 3б. Грамота Лазаря Барановича 1679 р.: пункта. „Науки Парохіяльные“ 1794 р., Почаїв: сакрамента і і т. п.

Під впливом польської мови в Галичині ці форми наз. мн. на -а лишилися й досі. Напр., В. Симович, Граматика 182: меморанда. „Діло“ № 10060: темні індивідуа. „Нива“ 1922 р. № 6 — 7 ст. 21: Богословські студія і т. п.; пишуть ще: акта, документа, фундамента, елемента і т. п.

Усі ці форми наз. мн. на -а цілком противні духові нашої мови; як слова мужеського, а не середнього роду, вони на В. Україні постійно закінчуються тільки на -и, напр.: акти, документи і т. п. Треба зазначити, що слов'янська стихія увірвалася в цих формах і до мови польської, і тут тепер часто пишуть: afekty, argumenty, dogmaty, dokumenty, koszty і т. п.

3. Рід чужих слів в українській мові.

§ 311. Категорія граматичного роду — мужеського чи жіночого — спочатку життя мови людської належала тільки назвам осіб живих, — перше людей, а потім і інших живих істот. Молоді живі істоти звичайно до зросту стояли поза цими групами й творили рід ніякий, або — як ми кажемо, — середній (ліпше б — нейтральний). Таким чином саме життя поділило живі істоти на три групі, яких розріжнення скоро перейшло й до мови, до граматики.

Значно пізніше, уже в той час, коли людина в більшій мірі культивувалася, повставало потроху розуміння роду серед річей неживих. Допомогло цьому те, що перші люде персоніфікували собі природу, — на все вони дивилися, як на живе, вірили в особливе життя всього, що було круг них. Так повставало поволі розріжнення роду серед річей, — і до цього розріжнення перші люде приклали вже готові форми родів мужеського,

жіночого або ще підростаючого, — ніякого, нейтрального в половім підборі.

Розрізнення роду живих істот не було трудним, бо було реальним та наочним; але розрізнення роду неживих істот — плід першої філософсько-поетичної праці людства — все було важким, суб'єктивним, і тут люде постійно плуталися й не згоджувалися.

Але з бігом тисячеліть поволі кожний нарід,—але кожний згідно з своїм власним філософсько-поетичним поглядом на природу, — утворив собі своє власне розрізнення родів неживих істот, — звичайно, кажу тут лише про ті мови, що знають рід, бо більшість народів в світі роду зовсім не знають; в світі нема двох мов, щоби це розрізнення роду було в них однако-вим, напр. хоч би в мові французській та німецькій в порівнянні з нашою: *буря* — orage м. р., das Ungewitter; *вікно* — la fenêtre, das Fenster; *вода* — l'eau ж. р., das Wasser; *дім* — la maison, das Haus; *поле* — le champ, das Land; *стіл* — la table, der Tisch і т. п.

Це саме бачимо і в мові українській,—у нас нема хитання в розрізненні роду живих істот (хитаємося інколи хиба лише там, де фізіологічний рід проступає неясно), але в розрізненні роду неживих річей у нас часто нема єдності.

§ 312. Рід річей неживих ми, українці, розрізняємо виключно по граматичному закінченні їх; при цьому найголовніша ріжниця родів з часом витворилася в нас така:

а. До мужеського роду відносимо всі назви, що вдавнину кінчилися на твердий глухий звук, цеб-то на **z**; пізніше, коли **z** в X — XII віках зник з нашої мови на кінці слова, головною ознакою мужеського роду став твердий приголосний звук на кінці слова, — *стіл*, *дім*, *ніж*, *піл*, *грунт* і т. п.

б. До жіночого роду належать усі назви з **-а (-я)** на кінці: *вода*, *земля* і т. п.

в. До середнього роду належали всі назви, що мали на кінці не глухий звук (**z, ь**), а чисте **о, е** або **м**; тепер до середнього роду належать назви з закінченням **-о, -е**, або з закінченням **-я**, а по шиплячих **-а**, але такі, що й в знахіднім відмінкові мають **-я** чи **-а**, або слова так званої приголосної зміни. Див. § 58.

Це були і є найголовніші підстави для розпізнавання роду неживих річей. Але поза цими трома групами маємо ще досить велику групу слів, що колись кінчилася на м'який глу-

хий звук,—на **ь**, тепер на **-ь**, — група хитка, бо не мала вона усталеного роду: слова на **ь**, тепер **-ь** належали почасти до мужеського роду, а почасти й до роду жіночого. От з цими словами на **-ь** вже вдавнину була плутанина, котра з бігом часу все збільшувалася. Так, скажемо, слова **боль**, **гольць**, **мозоль**, **моль**, **псалтирь**, **ступень**, **сажень** і т. п., теперішні: **біль**, **голуб**, **мозіль**, **міль**, **псавтир**, **ступінь**, **сажень** вже вдавнину були то муж., то жін. роду, і їх постійно, що до роду, плутали.

§ 313. Щоб не плутатися в роді неживих річей на **-ь**, мова сама вже з давнини стала давати собі раду, в першу чергу в той спосіб, що перейначувала закінчення **-ь** на **-я** (по шиплячих **-а**), цеб-то давала їм виразну й міцну ознаку жін. роду; так, вже в давній нашій мові були форми: **гльсь** і **гльська**, **лзжь** і **лзжа**, **псалтирь** і **псалтиря**, **тэпэль** і **тэпола**, **постель** і **постеля**, **т'бнь** і **т'бня** і т. п., так як було **парз** і **пара**, **акридз** і **акрида**.

З бігом віків цей нормальний процес в нашій мові все збільшувався, і мова часто користується з того, що давньому слову на **-ь** невиразного роду надає закінчення **-а** чи **-я**, і цим відразу вже виразно прикріплює це слово до роду жіночого; так, скажемо, з давніх **мозоль**, **мышь** у нас стає **мозоля**, **миша**, маємо **одіж** і **одежа**; маємо часом навіть **мисля**, **боля**, з давніх **мысль**, **боль** ж. р.

Другий засіб, з якого користує наша мова для точнішого зазначення роду неживих річей, це той, що слово набуває собі твердого закінчення, а цим самим переходить вже виразно до мужеського роду. Характерною ознакою українських приголосних звуків було те, що з часом вони все твердли, і більшість їх на сьогодні вже ствердла зовсім, тоді як вдавнину вони були м'якими. Коли вдавнину слова кінчилися на м'який приголосний, скажемо **гольць**, **пыль**, **л'бтэпнсь**, то вони були невиразного роду; коли ж кінцевий приголосний у них стверд, то це відразу ці слова — **голуб**, **пил**, **літонис**—перевело до роду мужеського. Так трапилося в нас з багатьма словами, разом з тим і з всіма словами на **-нис**, які вдавнину були всі ж. р. на **-нись**, а тепер, по отвердінні кінцевого **с**, стали словами муж. роду¹.

§ 314. Я навмисне докладніше спинився на історії роду взагалі, щоб стали нам виднішими закони зазначення роду слів.

1. Про слова на **-нис** та про **іхню долю** в українській мові див в моїй праці „Чистота“ ст. 63 — 66.

Знаючи все те, що досі сказано, нам легше буде орієнтуватися в роді тих чужих слів, які постійно заходять до нас.

Чужі слова, що до встановлення їхнього роду в нас, звичайно пішли традиційною дорогою наших власних слів. *Переймаючи якесь чуже слово, ми ніколи не цікавились, якого роду було воно в своїй мові, — ми надаємо чужому слову, як і своєму, певного роду лише по його закінченні.* Це нормальний процес в житті кожної мови в світі, що знає роди, бо ж кожна мова, як ми бачили вище, має свої власні підстави для розподілу слів по родах. Отож, переймаючи чуже слово, ми даємо йому рід по його закінченні, ніколи не оглядаючись на те, якого роду було воно в своїй мові, звідки прийшло. Це є споконвічний закон нашої мови.

Так, як наша мова, роблять і всі інші мови, — позиченому слову надається рід по законам своєї власної мови, а не по законам теї мови, звідки слово прийшло. Для доказу цього наведу хоч трохи прикладів, з яких видно, що мови, напр. французська та німецька не додержують одного роду, позичаючи слова одна від одной: *le cabinet — das Kabinett, le chocolat — die Schokolade, le cigare — die Zigarre, la colophane — das Kolophonium, la glycérine — das Glyzerin, le yacht — die Jacht, la laque — der Lack, le litre — das Liter, la manoeuvre — das Manöver, le monopol — das Monopol, le papier — das Papier, la porcelaine — das Porzellan, le rôle — die Rolle, la salle — der Saal, le séminaire — das Seminarium, le solo — das Solo, le système — das System, le théorème — das Theorem, l'uniforme — die Uniform.* Прикладів подібних можна було б збільшити на скільки вгодно, і вони красномовно свідчать нам, що кожна світова мова, переймаючи чуже слово, надає йому рода по своїх власних законах, а не по законах теї мови, звідки бере слово.

§ 315. Ось іще декільки прикладів, як мови європейські переймають слова з класичних мов: *alphabetum c. p. — фр. alphabet m. p., das Alphabet, it. alfabeto m.; archivum c. — фр. archives ж. p., das Archiv, it. archivio m. p.; calendarium c. p. — le calendrier, der Kalender, it. calendario m. p.; γυμνάσιον c. p. — le gymnase, das Gymnasium, it. ginnasio m.; θεωρημα — le théorème, das Theorem, it. teorema ж. p.; λίτρα — le litre, das Liter, it. litro m. p. і т. п.* Як бачимо, європейські мови, позичаючи собі слова з мов класичних, надають їм рід по законам своєї мови, і при цьому звичайно не оглядаються на те, якого роду було це слово в мові класичній.

Так само робить і наша українська мова,—вона переймає чуже слово з його вимовою, але роду надає йому того, який згідно з його закінченням мусить бути по законах нашої мови. Приклади: фр. *avance ж. р.* — аванс *м. р.*, фр. *auto ж. р.*, *das Auto—авто с. р.*, фр. *autodafé м. р.*—автодафе *с. р.*, фр. *automobile ж. р.*, *das Automobil—автомобіль м. р.*, фр. *adresse ж. р.*—адрес *м. р.*, фр. *aquarelle ж. р.*—акварель *м. р.*, гр. *ἀξίωμα ж. р.*—аксіома *ж. р.*, лат. *actum с. р.* — акт *м. р.*, нм. *Akzise ж. р.* — акциз *м. р.*, гр. *αλφάβητον с. р.*—алфавит *м. р.*, гр. *ἀνάγραμμα с. р.*—анаграма *ж. р.*, гр. *ἀνάλυσις ж. р.* — аналіз *м. р.*, нм. *Halstuch с. р.*—галстук *м. р.*, *νάφθα с. р.*—нафта *ж. р.*, фр. *manoeuvrer ж. р.*, *das Manöver—маневр м. р.*, фр. *négligé м. р.*—неглижé *с. р.*, нм. *Papier с. р.*, *le papier — папір м. р.*, фр. *rôle м. р.*—роль *ж. р.*, іт. *sorgano м. р.* — сопра́но *с. р.* і т. п. Цих прикладів можна подати скільки завгодно (див. їх в моїм Словнику) і вони ясно свідчать, що українська мова, переймаючи собі чужі слова, надає їм рода лише згідно з закінченням їх.

§ 316. В українській мові свої слова на -ь, як ми вже бачили вище, часто належать до категорії слів з непевним родом. Коли ж заходило до нас чуже слово з м'яккою приголосною на кінці, цеб-то з -ь, то з таким словом постійно було в нас хитання в означенні його роду, і це вагання з родом таких слів залишається аж до сьогодні,—ми ніяк не встановимо постійного роду таким словам, як ось: рояль, віолончель, псавтир, мігрень, картофель, шрапнель, туфель і т. п. Мова сама почала давати собі раду з подібними словами так само, як і з своїми, — почала змінити кінцеве -ь на -я, цеб-то виразно прив'язувати їх до жіночого роду; так повстали наші *псавтиря*, *картопля*, *шрапнеля*, *туфля* і т. п.

§ 317. Із усіх європейських мов польська мова в способі позичання чужих слів займає чи не виключне становище. В більшості йде вона загальною для всіх дорогою, але надзвичайно часто додержує того роду позиченого слова, яким він є в мові, звідки слово перейнято. А щоб це не йшло всупереч законів своєї мови, поляки в той чи інший спосіб перероблюють закінчення слова, найчастіше на жіночий рід. Ось цьому приклади: *le négligé — negliż м. р.*, *la raffinée — rafinada ж.*, *die Akzise — akcyza ж.*, лат. *ambo — ambona ж.*, фр. *anecdote ж. р.* — *anekdota ж.*, *ἡ ἀνάλυσις — analiza ж. р.*, фр. *la cravate — krawatka ж.*, *die Rolle — rola ж. р.*, лат. *classis ж. р.* — *klasa ж. р.* і т. п.

§ 318. Любить польська мова латинські слова на *-um* або *-ium* лишати незмінними, і при тому додержує сер. роду, чого не роблять інші європейські мови, напр.: *akwarium, gimnasjum, herbarium* і т. п. (див. § 325); у множині ці слова мають у них теж латинське закінчення на *-a*: *herbarja, akta* і т. п., див. § 310.

§ 319. Характерною для польської мови ознакою єсть також і те, що вона надзвичайно любить чужим словам надавати закінчення *-a*, цеб-то жіночий рід; цю ознаку мова польська перейняла собі з мови італійської, яка так само чужі слова охотніше переймає в жіночій роді, напр. польські: *alkowa, anilina, czekolada, flota, gliceryna, porcelana, sala, wazelina* і т. п., — усі ці слова і в італійській мові ж. р. і кінчаться на *a*.

Підкреслю тут, що й речівники м. роду на *-ta* польська мова перейняла собі також з мови італійської; так, в італійській мові знаходимо (з мови сер.-лат.) такі назви муж. роду: *archivista, artista, metropolita, patriarca, poeta, linguista, polemista, evangelista, giurista* (юриста), *telefonista, publicista, appendicista, turista, egoista, fatalista, arpista* (арфиста), *citarista* і т. п. Чужих слів на *-a* в мові польській взагалі надзвичайно багато, напр.: *doża, konduita, klasa, flota* і т. п.

Цей спосіб переймання чужих слів глибоко засів в самім організмі польської мови, і вона зробила його не тільки своїм національним, але й накинула його, як своєрідного, і своїм сусідам, — в великій мірі українцям, і в меншій мірі росіянам. Під цим польським впливом у нас в XVI — XVII віках вживалося багато слів муж. роду на *-ta*, а також на *-ca* зам. *-ець*, напр.: *митрополита, архимандрита, поета, евангелиста* і т. п. Напр. в Опису Мозирського замку 1552 р.: *державца*. В Остріжському Збірнику 1588 р.: *евангелиста глаголетъ 57. 78. 79, Дїонісїи арєоплагита 48*. Словник П. Беринди 1627 р.: *арфіста 48, цитариста 48, вимовца 40, державца 119, звадца 99. 127, здрайца 74, злочинца 69, звѣздозорца 67. 68, красомовца 40, кривоприсяжца 141, оборонца 28. 76, перешкодца 74, подавца 76, потварца 55, прєслѣдовца 45, справца 40. 54. 134, шкодца 48 і т. п.*

Під польським також впливом ми інколи розбиваємо свою власну систему позичання чужих слів і надаємо їм закінчення *-a*, — і спосіб цей відчувається в нас ніби своїм рідним; пор. *лімона, апельсина, роля, вазеліна, гліцерина, криза, база* і т. п. Цей польський вплив постільки зашепив нам своє захочення до слів жін. роду, що воно не відчувається в нас особливо чужим (бо ми й самі часом слова на *-ъ* переводимо на *-a, -я*), а такі

як *танцюриста, бандуриста, цимбаліста* стали народними й живуть в нашій мові ще й досі. Але подібні форми, з припиненням безпосереднього польського впливу, хутко вивітрилися з української мови.

§ 320. Як я вже давніше сказав, Польща часто йде в позичанні чужих слів і загальною дорогою всіх мов,—цеб-то надає чужому слову рід тільки по його закінченні, скажемо: *la romance — romans м. р., das Zitat — cytat м. р., la pédale — pedał м. р.* і т. п. Це поплутання принципів позичання чужих слів надало польській мові особливого забарвлення, що дуже відріжняє її від усіх слов'янських мов взагалі, і від української мови зокрема.

§ 321. Західні українці, особливо в Галичині, підпавши під великий вплив Польщі, прийняли й польську поплутану систему позичання чужих слів. Як раз цею польською системою переймання чужих слів західно-українська літературна мова дуже далеко відійшла від літературної мови Великої України. На закид, ніби на Великій Україні додержуються російського способу позичання чужих слів, можна відповісти, що такий закид не має під собою історичного ґрунту. І справді, з самого початку українського письменства, ще з Х-го віку можна вже бачити нашу власну систему надання роду перейнятим чужим словам. Був час на початку нашого історичного життя, коли мови українська та російська не ріжнилися багато, коли ми разом творили свої культурні цінності. От уже в той час ми й росіяне защемили собі однакову систему позичання чужих слів; правильніше сказати, — була це спільна для тих і других система болгарська. А пізніше, за XVII і XVIII століття українці, що культурою перевищали росіян, самі взяли велику участь в перенесенні на Московщину чужих слів (§ 247). От тому ніби російський спосіб надання роду чужим словам — це наш власний спосіб, це спосіб, що має за собою тисячелітню нашу традицію, це спосіб, який ми завжди можемо підперти численними цитатами з наших чисто українських пам'яток, від XI-го віку починаючи.

Правда, нові позичання, особливо за віки XVIII — XIX-й, ми часто й багато брали вже з російського письменства; але ці нові позичання не йшли проти нашої власної системи, яку ми прищипили росіянам.

Відмін в роді чужих слів в Галичині й на Великій Україні — надзвичайно багато; і кожний раз, коли рід галицького

слова відмінний від роду чужого слова на Великій Україні, то він однаковий з родом польським; — цеб-то мова галицька в наданні роду чужому слову йде за мовою польською. Те саме можна сказати й про новочасні позичання на В. Україні, — вони однакові з позичаннями російськими. Щоб не бути голо-слівним, наведу на доказ хоч трохи прикладів (їх можна б по-дати цілі сотні; курсивом тут подано слова з В. У., далі йде слово галицьке й польське): *акциз* — акциза, аксуза; *анаграма* — анаграм, anagram; *аналіз* — аналіза, analiza; *анекдот* — анекдота, anekdota; *анілін* — аніліна, anilina; *апокаліпсис* — апокаліпса, apokalipsa; *афіша*, — афіш, afisz; *фарс* — фарса, farsa; *фенацетин* — фенацетина, fenacetyna; *флаг* — фляга, flaga; *флот* — фльота, flota; *фраза* — фразес, frazes; *цигара* — цигага, cygago; *цитата* — цитат, cytata; *цукорка* — цукорок, cukierek; *шоколад* — чоколяда, czekolada; *шарж* — шаржа, szarża; *шимпанзе* — шимпанс, szympan; *шосе* — шóса, szosa; *шрапнель* ж. р. — шрапнель м. р., szrapnel м. п.; *яхта* — яхт, jacht; *кліше* — кліша, klisza; *клуба* — кльомб, klomb; *клас* — кляса, klasa; *контроль* — контроля, kontrola і т. п.

Як я вже згадував, польська мова дуже часто додержує роду чужого слова, але також часто й відступає від цього. І цікаво підкреслити, що в Галичині не тільки перейняли польську систему додержання чужого роду, але перейняли також і всі відступлення її, що можна пояснити тільки великим наслідуванням польських зразків. На доказ наведу хоч би такі приклади, де мова польська не наслідує чужого роду, а українська мова в Галичині проте йде за мовою польською:

<i>Чуже:</i>	<i>Польське:</i>	<i>Галицьке:</i>	<i>В. Українське (= російському):</i>
la attaque	atak	атак	атака
it. casamatta	kazamat	казамат	каземат
la pédale	pedał	педал	педаль
la revanche	rewanz	реванж	реванш
le satin	satyna	сатина	сатин
la sauce	sos	сос	соус
das Turnier	turniej	турній	турнір
die Flöte	flet	флет	флейта
die Phrase	frazes	фразес	фраза
das Zinn	cyna	цина	

§ 322. Справа надання роду перейнятому чужому слову єсть для кожної мови справою дуже складною й нелегкою, бо ці

переймання відбуваються ріжного часу і при ріжних обставинах, відбуваються людьми ріжної освіти; звичайно, не обходиться й без того, щоби, переймаючи чуже слово, інколи й полишити незмінним його рід, коли він добре відомий; так, скажемо, з фр. *la aventure* у нас повстало авантюра ж.р. Але при цьому перейманні повинна панувати по можливості одна певна засада. І український нарід може похвалитися, що таку певну свою засаду він має і традиційно додержується її з найдавнішого часу. Система ця повстала ще в IX—X в. в. перше на болгарському ґрунті, а пізніше перенесена була до всіх слов'янських народів, що вживали кирилівського письма.

4. Рід і форма грецьких слів на -іє.

§ 323. Грецькі слова на -іє в своїй масі зайшли до нас пізно, і звичайно не міняються в нашій мові: базис, еліпсис, тезис, катихизис, синопсис, кризис, оазис, синтаксис, апокаліпсис, фазис, генезис і т. п. Але все ж таки це закінчення -іє відчувалося в нас трохи чужим, а тому частина позичок цієї групи згубила в нас своє закінчення, напр.: аналіз, клас, синтез, екстаз, прогноз, ендосмоз, симбіоз, діагноз і др., бо прийшли до нас вже не з грецької мови, а через мови інші. Чи гублять ці слова своє грецьке закінчення, чи ні, але вони, як слова, що кінчаться на твердий приголосний, мусять стати в нас словами муж. роду (по § 312), цілком не оглядаючись на те, якого роду ці слова в мові грецькій (тут вони жіночого роду).

Польська мова, переймаючи ці слова на -іє, задержує їх жіночий рід, але разом з тим і слов'янизує їх, — надає їм закінчення -а, напр.: *baza, analiza, diagnoza, klasa, synteza, faza*, і т. п.; за польською мовою в жіночій формі вживають ці слова і в Галичині. Під впливом польсько-галицьким ці форми на -а за останній час ширяться й по В. Україні; і треба зазначити, що такі слова на -а, напр.: база, криза, генеза і т. п., через те, що вони зслов'янені, не протиречать духові української мови, котра взагалі любить слова на -а.

Мова німецька, як і другі мови, не має тут послідовної системи: то вона націоналізує їх, напр.: *die Analyse, die Apokalypse, die Klasse, die Krise, die Syntax, die These* і т. п., то залишає без зміни: *die Basis, die Synthesis* і т. п.; але у всіх випадках німецька мова зберігає жіночий рід оригіналу, зберігає тому, що він не протиречить духові мови німецької.

5. Рід і форма грецьких слів на *-μα*.

§ 324. Грецькі слова на *-μα* сер. роду звичайно лишаються в нас незмінними, переходячи тільки по § 312 в рід жіночий: драма, теорема, аксіома, анаграма, діядема, система, тема, картограма, монограма, стенограма, ідіома, дилема, емблема, схема, проблема, програма, поема, діаграма і т. п. Усі ці слова, згідно з своїм закінченням на *-α*, стали в нас за слова жіночого роду, як і власні слова на *-α* (по § 312). Мова польська в цім випадкові звичайно творить із слів на *-μα* слова мужеського роду, напр.: *dramat, teoremat, systemat, temat, aksiomat, dylemat, schemat*, або: *anagram, diadem, idiom, kartogram, program, monogram, problem, stenogram* і т. п.; так само і в Галичині ці слова часто вживають в мужеськім роді: аксіом, проблем, програм і т. п. Під польським впливом подібні форми можна стрінати і в наших письменників XVII в., напр. в „Ключі Розуміння“ 1665 р.: положи *Θεμα* такеє 7 б. Мова літературна В. України так само часом творить від цих слів свої позичання від основи родового відмінку, але таких слів дуже мало, напр.: аромат (вже в давнину було *ароматъ*), догмат.

Німецька мова так само позичає ці слова: 1. або відкидаючи закінчення: *das Anagram, das Axiom, das Diadem, das Emblem, das Problem, das Programm, das Theorem*; 2. або без зміни: *das Anathema, das Drama, das Schema, das Thema*; у всіх випадках зберігається середній рід оригіналу, бо він не протиречить духу німецької мови.

6. Форма і рід латинських слів на *-um*.

§ 325. Латинські слова середнього роду на *-um* гублять у нас своє закінчення і переходять в рід мужеський, а не середній: оцет, архив, костел, фундамент, акт, документ, елемент, орган, статут, факт і т. п.

Лише дуже мала частина слів на *-um* не губить у нас свого закінчення, — це звичайно слова, що прийшли до нас недавно і втерлися до нашої мови в чужій формі: індивідуум (але й індивід), меморандум, мінімум, максимум, фатум, форум і т. п. Звичайно, усі ці слова — лише мужеського, а не середнього роду.

Переймаючи слова з латинської мови, як казав я (§ 314), мови європейські звичайно не додержують роду латинського (чи грецького) слова. Так, італійська мова латинські слова

на *-um* часто вживає в змінній формі і роду мужеського (середнього вона взагалі не має): *individuo, colloidio, colloquio, criterio, minimo*, а поруч з тим — *memorandum*. Французська мова так само перевела ці слова на інший рід ріжної форми: *la colophane, un individu, le minimum*. Те саме в англійській мові: *collodion, colloquy, criterion, memorandum, minimum*. Лише мова німецька латинські слова на *-um* переймає незмінними і зберігає середній рід, але зберігає рід тільки тому, що це не суперечить законам німецької мови. Отож, як бачимо, кожна мова латинські слова на *-um* передає по своєму, згідно з законами своєї мови; тому цілком нормально робить і українська мова, вживаючи цих слів в роді мужеським (по § 312).

Новочасну вимову слів грецьких та латинських усім слов'янським народам надали німці, вони ж в XVI—XVII в. в. зашепили й полякам свою систему позичання слів на *-um*. Слідом за німцями поляки звичайно латинські слова на *-um* лишають незмінними і в середнім роді (хоч слов'янська стихія часом вривається й сюди, напр.: *absurd, dokument* і др.); слів на *-um* поляки не відмінюють, напр.: *Ku ojczystemu Bizancjum, Przed szerokie forum, Bez naleznego honorarium, Liceum wołyńskie, Do prywatnego seminarium, Na całym terytorjum* і т. п.; навіть: *Batum (miasto) jest zagrożone*.

Під німецько-польським впливом і в Галичині звичайно лат. слова на *-um* вживають в середнім роді і не змінюють. Ось приклади з „Діла“: Якесь підозріле *індивідуум* № 10425, Радило *пленум* 10203, Англійське *меморандум* 9952, На засіданню соймового *пленум* 10243, Промова на *пленум* сенату 10263, Досліди з новим *серум* 10439, На соймовому *форум* 10360, На міжнароднім *форум*. Франко, Св. Климент: Чудодійне *паллядіюм* 189. Симович, Граматика 142: Університетське *кольоквіум*, Ціле *реферendum*. С. Рудницький, Огляд національної території 4: Це є тим *мінімум*, яке можна добути, і т. п. Цей вплив польської мови на українську відомий ще з XVI—XVII в. в., напр. в львів. акті 1636 р. маємо: Таковое *модумъ*¹; з 1751 р.: *Колегіумъ Смоленское*².

На В. Україні слова лат. на *-um* звичайно гублять своє закінчення, а слів на *-um* взагалі мало, — і всі вони роду мужеського і відмінюються: цілий реферendum, з таким реферendumом, до мінімуму і т. п.

1. С. Голубевъ, Петръ Могіла, т. II, добавки, ст. 161.

2. Н. П. Петровъ, Акты, т. II ст. 7.

Звичайно вживаємо *архив*, з гр. ἀρχεῖον через лат. archivium, п. archiwum, срб. аркива. Вдавнину була ще форма *архива* ж. р., напр. в акті 1727 р.: в свнодальную *архиву*; з книжки 1825 р.: съ архивою.

7. Невідмінні чужоземні слова.

§ 326. 1. Чужоземних слів або прізвищ, що кінчаться на *e, i, o, y, au, ya, oa*, звичайно не відмінюємо: з Верді, Гарибальді, алібі, антре, авто-да-фе, аташе, експозе, Доде, Доре, Ніцше, Коцебу, Нордау, Дюбуа, боа, бароко, адажіо, Бордо, Сафо і т. п.

2. Всі неживі слова з цієї групи належать до роду середнього: роскішне боа, коротке експозе, українське бароко.

3. Більшість перерахованих тут закінчень — зовсім чужі нашій мові, а через те ці слова відчуються в нас цілком чужими, і тому не відмінюються: був з аташе, носить боа, з Доде і т. п. Але цього не можна сказати про деякі слова на *-e* та *-o*, що мають відповідні паралелі в нашій мові, — мова все намагається відмінювати їх, як свої *поле* чи *вікно*. Так і сталося з тими словами цієї групи, що вже поширилися в мові народній, — нарід їх українізував, як то він звичайно робить зо всіма чужими словами; за народом такі форми потроху йдуть вже й до літературної мови, напр.: Їхав *сошем*, Випав з *авта*, Привезли сім *бюф*, Ходить в *пальті*, Пішов до *кіна*. Але слів на *-e* та *-o* маловживаних звичайно не відмінюємо, цеб-то вони в нашій мові ще не українізувалися. Треба завважити, що чужі слова на *-e* та *-o* часом українізуємо так, що міняємо це закінчення на інше, більш поширене, або просто відкидаємо його; так повстали такі форми, як *соша* чи *сош*, *Дант*, які вже відмінюються як свої; напр. у Шевченка ст. 243: „Данта старого можна б здивувать“.

4. Чужі власні прізвища, що кінчаться на наголошене *-à*, відчуються у нас чужими і тому не змінюються, напр.: у Золя, Дюма, Дюбуа і т. п.

5. В мові польській закоринилася звичка чужі йменники на *-e* та *-i* відмінювати як свої прикметники: Bonapartego, Poincarego, Mussoliniemu, або: Gaspari'ego, z Poincaré'm і т. п., так само, як Antoniego, Konstantemu і т. п. Звичка така дуже давня, в пам'ятках польських XVI-го віку подібних форм дуже багато. Під впливом польської мови цю звичку прищеплено й мові українській, чому в наших пам'ятках XVI — XVII в. в.

такі форми можна знаходити не рідко, напр.: Луцька грамота 1445 р.: приказъ канцлѣрего. Книга Луцька 1568 р.: подканцлерого 60, 1571 р.: Валентого 89, 1572 р.: пану Валентому 92, 1583 р.: у пана Валентого. Книга Володимирська 1582 р.: пана Амброжего 111, пану Амброжему 112. Полтавські акти 1667 р.: челядник Леонтого 113, господаря моего Леонтого 113, 1669 р.: былъ за вѣкарого 163. Рукопис початку XVII в. (Львів, Ossolineum, № 827 л. 171): ѿ Лакрентіа Зізаніеґо.

Цей польський спосіб відміни лишився в Галичині ще й досі, і широко тут вживається в літературній мові. Напр.: Їхав грек Вевеллі, Самого Вевелліого замкнули, Маковей, „Ярошенко“ 110. 111. При вулиці Ліндоґо, Д. № 32 за 1922 р. Вибрали Раттіого, „Гр. В.“ 1922 № 43. Візита у Пуанкарого, „Р. К.“ 1922 № 77. Для Пуанкарого, ів. № 113. Над гробом Поанкарія, „Укр. Гол.“ № 252. Великі пляни Єрія, з Єрієм, „Укр. Гол.“ № 255. Єріотові обіцяв, Д. № 10232. Маячіння Корфантеґо, „Наш Прапор“ 1923 р. № 3. В галицькій пресі постійно читаємо: Відозва Фрунзоґо, у Вандервельдоґо і т. п. — Велика Україна подібних форм зовсім не знає, — вона вживає ці слова незмінними.

8. Суфікси *-ійний*, *-ичний*, *-альний*.

§ 327. Від іменників на *-ція* творимо прикметники на *-ійний* (а в мові російській на *-іонний*): революційний, еволюційний, сенсаційний, кульмінаційний і т. п. Вживаємо прикметників на *-ичний* (а в мові російській *-ическій*): поетичний, критичний, аналітичний, ідеалістичний, іронічний, ідилічний, психічний, анатомічний і т. п. Вживаємо закінчення *-альний*, *-яльний*: національний, провінціальный, офіціальный, метрополитальный і т. п.; в Галичині звичайно: провінціональний. У нас прийнято писати *-ійний*, *-ичний*, але міцних підстав для цього нема, — треба б писати *-ийний*, *-ичний*, див. § 280 і 278.

9. Суфікс *-ір* в дієсловах.

§ 328. Латинська мова середніх віків вільно творила собі дієслова на *-āre* від багатьох речівників. Цю саму звичку від теї доби зберегла собі й мова французька, що вільно творить подібні дієслова на *-er*, напр.: analyser, combiner, contrōler, im-proviser; пор. італійські: analizzare, combinare, controllare, consolidare.

Німецька мова перейняла з мови французької дуже багато слів; разом з тим перейняла вона й французький спосіб творення дієслів, але перейняла його дуже оригінально: замість того, щоби додавати діємісникове закінчення *-en* до пня дієслівного, вона бере ціле французьке дієслово і вже до нього, ніби до пня, додає закінчення *-en*, напр.: *contrôler* + *en*, що дало (замість сподіваного *kontrolen*) *kontrollieren* (тут *-ier* = фр. *-er*, а це з лат. *-are*, *-ere*); так повстали форми: *analysieren*, *idealisieren*, *kolonisieren*, *konsolidieren*, *improvisieren* і багато інших.

Ці німецькі форми вже в новий час в великому числі прийняла собі літературна російська мова, але переняла їх з німецькою ознакою *-ier*, додавши закінчення *-овати* чи *-евати*: *идеализировать*, *специализировать*, *контролировать*, *комбинировать* і т. п. Ця російсько-німецька форма на недовгий час була поширилася й по Україні, почасти в Болгарії та Сербії, але не на довго.

Українська мова так само любить ці французькі дієслова на *-er*, чи німецькі на *-ieren*, але творить їх не по німецькому способу, а по своєму, — творить їх від дієслівного пня додаючи своє власне закінчення *-увати*, *-ювати*, напр.: *аналізувати*, *анектувати*, *бойкотувати*, *інтернувати*, *ідеалізувати*, *інтерпретувати*, *контролювати*, *комбінувати*, *консолідувати*, *колонізувати*, *констатувати*, *координувати*, *копіювати*, *продукувати* і т. п.; так само: *командувати*—*посилати*, *командувати*—*порядкувати*, *наказувати*.

Так само творять ці дієслова й чехи та поляки; чехи: *bankrotovati*, *cirkulovati*, *deponovati*, *diskreditovati*, *disputovati*; поляки: *internować*, *idealizować*, *kontrolować*, *kolonizować* і т. п.

ЧАСТИНА ЧЕТВЕРТА:

ЗНАКИ РОЗДІЛОВІ.

I. Історія знаків розділових.

§ 329. Знаки розділові в сучасному нашому письмі то не-обхідна й дуже потрібна частина його. Розділові зна-ки чи інтерпункція роблять нашу писану мову нагляднішою,— вони полегчують розуміння писаного тексту й допомагають скорості його читання. Окрім цього знаки розділові допомагають і правильному й виразному читанню вголос.

Сьогодні нам трудно уявити собі письмо без інтерпункції, а між тим наша теперішня система знаків розділових, — це ви-твір головно XIX-го віку — давнина обходилася без знаків. Вдав-нину панував звичай писати слово за словом без перерви, і зви-чайно, крім рідкої крапки, ніяких знаків розділових не було. Але таке писання було дуже незручним для читання, тому по-чали думати про полегчення його. Початки інтерпункції сяга-ють глибокої давнини; вперше появились вони в Греції, де про них розповідає вже Аристотель (384 — 322 до Хр.), хоч і не-ясно. Одначе, давні греки звичайно плутали синтактичний бік спра-ви з логічним, і більше дбали про те, щоби інтерпункція слу-жила для ораторської штуки, — для вправного й виразного ч-тання текстів уголос.

Батьком інтерпункції звичайно вважається вчений грек Аристофан Візантійський (260 — 180 до Хр.). Це був найкра-щий граматик свого часу, і взагалі т. зв. Олександрійської до-би. Під кінець життя він став бібліотекарем славної Олексан-дрійської бібліотеки. Ось цей Аристофан і склав першу більш-

менш послідовну систему знаків розділових; він же перший почав вживати й знаків наголосу. Аристофан жадав, щоби „знаки розділові були знаками не тільки для мови, але й для зрозуміння, визначаючи пристанки для віддиху й для голосу, і надаючи їм певні місця й стале значення. По закінченій думці ставив крапку, яку містив вгорі на чолі рядка, бо ж від неї (крапки) залежить уся вага мови й голосу. Крапка другорядна, долі рядка, обмежувала неповні думки, в очікуванні того, що мало наступити, ніби чекано дальшого продовження мови. Нарешті, крапка посередині рядка не мала закінчувати думки, але давала можливість відітхнути на потрібному місці по довшому говоренні однотономним голосом, якщо речення було довге й складалося з багатьох частин“.¹ Таким чином Аристофан знав три знаки: *distinctio* — крапка вгорі, *distinctio media* — крапка посередині і *subdistinctio* — крапка долі рядка.

Ось оця система Аристофанова й запанувала в грецькій письменності на довгі віки; прийняли її й римляне, і теж вживали довгий час з дуже малими змінами. Так дожила ця стара грецька система аж до часу Карла Великого, коли складено нову, вже відповіднішу за Аристофанову. Творцем цієї нової системи був Алкуїн (735 — 804), найславніший учений VIII віку, дуже добрий педагог, товариш, учитель і дорадник Карла Великого, родом англосаксонець. Алкуїну допомагав відомий учений того часу Павло Диякон Варнефрид (720 — 800), лонгобардець. Алкуїн уживає вже перетинки, правда не самої, а в злученні з крапкою, одною чи двома (цеб-то ; або ;), знає він і знак оклику ! та знак питання (хоч і відмінної від нашого форми). Давня система Аристофана збудована була на одній крапці, а вже система Алкуїнова має сполучення крапки з перетинкою.

Грецькі рукописи IX — X століття, коли розпочинається слов'янське письменство, звичайно вживають старої Аристофанової системи крапок долі, посередині або вгорі рядка (. . .), уживають часом і двокрапку (:), але в значінні крапки або середника. Крім цього, грецькі рукописи знають ще знака в кінці певного уривка чи якоїсь закінченої частини; тут ставився найрізніший знак: груба крапка, хрестик + або з опущеними додолу кінцями, чотири крапки :: або :: чи :: ~ чи :— і т.п.

1. *A. Biding, Das Prinzip der deutschen Interpunktion, Berlin 1880.*

Уся ця грецька система перейшла цілком до наших українських рукописів і панувала в нас аж до XVI віку. З часом прибавилася тільки перетинка (,) що прийшла до нас з південно-слов'янського письменства. Властиво, у давній нашій письменності ніякої послідовної системи інтерпункції не було, а крапку ставили в Богослужбових Книжках головно як вказівку при читанні чи співанні в Церкві. Мало не кожний давній наш рукопис знає звичайно свою осібну систему знаків розділових.

Такою справа була аж до кінця XV віку, до початку слов'янського друкарства. Нову систему інтерпункції дав Альдо Мануцій (1448 — 1515), основник славної для свого часу друкарні в Венеції, що випустила багато гарних видань, відомих під назвою „альдин“. Коло своєї друкарні Альдо зібрав цілу академію відомих учених, що займалися виправленням текстів. Ось тут власе й повсталала нова система знаків розділових, на якій базується загально - європейська система. Правда, альдини не дають чогось зовсім нового, — вони послуговуються тими саме знаками, що були й до них в ліпших грецьких рукописах, тільки надають їм певну послідовну систему. Так, скажемо, року 1462-го Nicolas von Vylc написав трактат про інтерпункцію, трактат уже дуже відмінний від попередніх. Знаки розділові по силі діляться тут так: перетинка латинської форми (цеб-то криска /, чи лінія з нахилом зправа наліво), двокрапка і крапка; є ще знак? () і середник. З такою власне інтерпункцією видрукувано Новий Завіт в перекладі Лютера 1523 р. Альд Мануцій систематизував усе те, що було до нього, особливо в ліпших грецьких рукописах, — він уживає чотирьох знаків, а саме : . () ? Крім цього, у текстах грецьких він уживає круглої перетинки (,), а не криски /; крапка у нього буває велика й мала, по першій йде велика буква, по другій мала.

Року 1566-го Мануцій Молодший (1547 — 1597), маючи тільки 19 літ, випустив у Венеції свій твір: „Orthographiae ratio“, а в ньому подав цілу систему інтерпункції, — розказує про вживання шости знаків: ; ; . ? (). Ця власне система й панує в Європі, з різними змінами, аж до XVIII віку.

Перші друковані українські книжки звичайно вживають традиційної в нас давньої системи знаків розділових, яка панувала в рукописах XV—XVI віків. Але й система венеціянська чи альдинська з часом входить до наших друків все більше та більше; правда, входить дуже поволі. Так, перший друкар на українській землі, москвитин Іван Федорович у своєму львівському

друкові, в Апостоли 1574 року, вживає лише двох знаків розділових: перетинки та крапки, але вживає їх у широкому значенні, бо й замість наших : ; ? ! Трохи пізніше, уже в XVII віці, в українських друках появляються знаки ! ? ; , а вкінці й () та „“.

Але дуже довгий час, бо аж до XIX-го віку, у розставленні знаків розділових не було в нас єдності,—кожна книжка мала свою власну систему. Індивідуальність проявлялася й проявляється власне в інтерпункції дуже помітно, чому й тепер у наших письменників часто виразно проявляється закохання до тих чи інших знаків розділових, особливо до так званих знаків психологічних. Найбільше послідовну систему інтерпункції склали вже в XIX віці німці, а від німців взяли й ми свою систему. На сьогоднішній день в Європі головно панує одна система інтерпункції: німецька, правда, з незначними змінами; напр. в англійському та французькому правописі звичайно не ставиться перетинки в побічних реченнях там, де ми її ставимо.

Форма самих знаків розділових також вироблялася довгий час, а їх значення так само довго не відповідало сучасному. Найстаріший знак, — це *крапка*, тонка або товста, яку ставили вгорі, долі або посередині рядка. Рано появилася, але вже до Хр., й *двокрапка*, але тільки в значенні середника чи крапки. Пізніше: вживають як знака скорочення, що лишилося в церковно-слов'янським правопису й досі. *Середник* (знак ;) появился вже по Христі, визначав перше знака питання, що й перейшло з грецького письменства до наших Богослужбових Книжок; крім цього, середника (;) вживано ще й jako знака скорочення. *Перетинка*, як знак розділовий, появляється пізно, перше в рукописах грецьких, де її взято з тонкого придиху ' ; послідовно круглої перетинки вживають тільки з XV віку, особливо з альдин. В рукописах латинських звичайно уживано не круглої перетинки, а риски /. Більш послідовне вживання знаків ? ! () чи (...) йде з XV віку. *Ланки* появляються рано, перше мали форму >, форма „“ значно пізніша; зам. „“ чи « » тепер ширяться в Європі простіше , ' або ' , або вони вживаються в середині „“ для зазначення другої мови.

Література. A. Bieling: Das Prinzip der deutschen Interpunktion, Берлін, 1880. — Floryan Łagowski: O znakach pisarskich, Варшава, 1895 р. 1—98 ст. — С. Буличь: Интерпункція, „Енциклопед. Словарь“ Брокгауза, 1894 р., півтом 25 ст. 268. — Dr. Wiktor Wasik: Interpunkcja polska, Варшава, 1919 р., ст. 1 — 100.

II. Поділ знаків розділових.

§ 330. Розділові знаки на письмі виконують ріжну роль, тому можна поділити їх на такі три групи: 1. *Знаки чисто граматичні або фізіологічні.* Їх ставимо для відділення думки від думки, чи ряду думок від другого ряду думок. При читанні вони показують нам, де й скільки треба спинитися. По силі своїй це будуть знаки: 1) , 2) ; 3) . 4) . — 5) червоний рядок. — 2. *Знаки психологічні.* Вони допомагають виразніше передавати на письмі різні наші душевні переживання, тому постановка їх у реченні часто буває суб'єктивною. Це знаки : 1) ! 2) ? 3) ... 4) !... 5) ?... 6) ?? 7) ?!... 8) — 9) : 10) (!) 11) (!?). 3. *Знаки помічні.* Вони допомагають на ліпше зрозуміти написане. Це будуть: 1) „ " 2) () або [] або { }, їхній порядок: {{()}} 3), ~~, 4) — ~ — 5) : 6) - 7) . в скороченнях.

III. Термінологія.

§ 331. 1. *Знаки розділові, Interpunctio; znaki pisarskie; чс. znaménka rozdělovací; рос. знаки препинания; укр. перепинанє, знаки писемні, знаки перепинання.* 2. *Крапка, Punctum, distinctio, der Punkt, фр. point, ц.-сл. тьчка, чс. теčka, болг. точка, срб. тачка, р. точка, п. kropka; укр. цята, цятка, точка.* 3. *Перетинка, хвіща, comma, subdistinctio, semipunctum; das Komma, virgule, чс. čarka, п. przecinek, komat; б. запетаја, срб. запета, р. запятая; укр. запинка, кома, ковика, перетинка, протинка.* 4. *Середник, Media nota, distinctio media, punctum semicirculo iunctum, punctum cum semicirculo, semicirculum; semicolon, point-virgule; чс. střednik; п. šrednik; укр. знак середній, крапка з протинкою.* 5. *Двокрапка, Duo puncta, bina puncta, geminatio puncti, geminum punctum; colon; ч. dvojtečka; п. dwukropek; рос. двоеточіє; укр. двоточка, двікрапка, двокрапка.* 6. *Знак оклику, Exclamatio, Ausrufungszeichen, чс. vykřičník, хрв. uzvičnik; п. wykrzykniк, znak wykrzyknienia, рос. восклицательный знак; укр. окличник, викличник, знак оклику, виклику, викрику.* 7. *Знак питання, Interrogatio, nota interrogandi; Fragezeichen; point d'interrogation; чс. otaznik; хрв. upitnik; пол. pytajnik, znak pytania; р. вопросительный знак; укр. питайник, знак запитання.* 8. *Крапки, п. kropki, wielokropek, myślnik; укр. точки; р. три точки.* 9. *Злучка, Verbindungszeichen, Trennungszeichen; trait d'union; łącznik, rozdzielnik; р. черточка; укр. розділка, знак сполучення, знак розділки.* 10. *Риска, Pausa, Gedankenstrich, чс. pomlčka, п. myślnik, р. черта, укр. пружка, павза, останівка, черта.* 11. *Дужки, Parenthese; Klammer; чс. závorcky; р. скобки; п. nawias; укр. скобки, закладки.* 12. *Лапки, Führungszeichen; guillemets; чс. znaménka uvozovací; п. cudzysłów; р. кавычки; укр. наводи, знаки наведення, наводові знаки.*

§ 332. Назву знакам розділовим дають або по їх зовнішній формі (крапка, двокрапка, крапки, риска, лапки, дужки), або по їх істотнім значінні (перетинка, запинка, середник, питайник, окличник, павза, чужослів, злучка). При утворенні доброї системи знаків розділових не треба плутати цих двох засад. Було б найліпше всім знакам розділовим надати назви по їх істотнім значінні.

Подам декільки заміток про термінологію знаків розділових.

§ 333. *Крапка* — слово досить широко вживане в нашій мові, *пор.*: крапати, крапля, краплистий, крапчастий. *Точка* — стара наша назва, *за-*

гально-відома серед слов'янських народів; Остріжський збірник 1588 р.: Кружало от точки наченше 68; але на В. Україні це слово вже незнане, а в Галичині досить поширене. Часом кажуть *цяга, цятка*. Усі ці назви зазначають тільки форму самого знака, його зовнішній вигляд, і, на жаль, не маємо ані одної назви, щоби визначала його істотне значіння; так сталося тому, що вдавнину крапка мала де-кільки значінь.

§ 334. *Середник* — переклад латинського *media pota*; назва визначає функцію, яку цей знак виконує при розділі речення від речення, — він має середню силу між крапкою та перетинкою. Часом називають цей знак і по його формі: *крапка з перетинкою*.

§ 335. *Перетинка* — назва по тій функції, яку виконує цей знак: перетинає чи відділює речення від речення чи слово від слова. В Галичині поширена назва *протишка* або *протинок* (п. *przecinek*), але тут відповіднішим буде *пере-*, ніж *про-*. Термін *запинка* не відповідний, бо значіння спинятися при читанні мають усі знаки. *Кома* — з гр. *κόμμα* — штемпель, знак; терміна цього освятив Т. Шевченко своїм відомим віршем: „Не минайте теї титли, ніже теї *коми*“, але нарід цієї чужої назви зовсім не знає. Старе слово *зап'яття* — назву взято з крюкових нотних значків, слово відоме з XV віку.

§ 336. *Риска* — назва по формі знаку; лише форму зазначають також *черта, чертшка, пружка*. Знак цей — цілком психологічний, і тому ліпше було б мати такий термін, що віддавав би значіння цього знаку. Тому стара латинська назва *павза* до певної міри більш відповідна, тільки суперечить те, що власне всі знаки визначають певну павзу. Польська назва *myślnik*, нм. *Gedankenstrich* більше відповідають функції цього знаку.

§ 337. *Злучка* — добра назва функції цього знаку, бо він постійно щось злучує чи з'єднує до купи. Поширена в нас назва *розділка* зовсім не відповідна істоті цього знаку, бо ж він ніколи нічого не ділить. Термінологія інших мов так само закинула вже *розділку*, а вживає *злучку*, напр. у поляків було *rozdzielnik*, тепер *łącznik*, у німців було *Trennungszeichen*, тепер *Verbindungszeichen*. При переносі слова так само вживаємо *злучки* (одну частину слова злучуємо з другою) або *розділки* — ділимо слово на дві частини; в польській граматиці єсть для цього добрий термін: *przenośnik*.

§ 338. Знаки *питання* та *оклику* — назва визначає функцію цих знаків, назви дуже відповідні; але *оужки* та *лапки* мало відповідні, зазначають тільки зовнішню форму, а не значіння цих знаків.

IV. Повний збір правил уживання знаків розділових.

1. Крапка.

§ 339. В кінці *оповідального речення* ставимо крапку: Сине небо всипане було зорями. Зорі тихо тремтіли, Коцюбинський.

§ 340. Більшу думку від думки на письмі відділюємо крапкою з рискою. Закінчену окрему думку на письмі розпочинаємо з нового („червоного“) рядка.

§ 341. По *непрямім* (або залежнім) *питанні* (цеб-то по питанні, висловленім побічним реченням) ставимо крапку, а не знака питання: Море знає, де мій милий, Шевченко. Пор. §§ 395. 342.

§ 342. В кінці *назви творів* ставимо крапку навіть тоді, коли ця назва—питайне речення: Нам задано написати вправу: „Як провів я Різдво“. Повість Мирного: „Хиба воли ревуть, як ясла повні“ я прочитав з великим зацікавленням. Пор. §§ 341. 395.

§ 343. По *числівниках порядкових* ніколи крапки не ставимо. В пам'ятках наших від давнього часу звичайно по числівнику (та перед ним) ставили крапку; так робили в Галичині і в Європі донедавна. При *скороченні* слів крапку ставимо замість голосного звука, цеб-то спиняємось по останній приголосній: напр.(иклад), див.(ись), гл.(яди), і т.(ак) д.(алі).

2. Середник.

§ 344. Коли еднальні *рівнорядно-зложені речення* поширені, або близькі до себе думкою, або мають при собі побічні речення, тоді їх одне від одного відділюємо середником: Ішов кобзар до Києва та сів спочивати; торбинками обвішаний його повожатий; мале дитя коло нього на сонці куняє, Шевченко. Пор. § 375.

§ 345. Коли *співобічні речення* мають при собі ще побічні речення, або коли вони дуже поширені, то між ними ставимо середника: Я чув, як співають козаки по багатих ланах Київщини; як голосять лемки, що живуть по вбогих горах над Попрадом; як тужать гуцули в Карпатах, мало родючих і суворих. Див. § 374.

§ 346. Коли окремі речення в частинах *періода* порозділювано перетинкою, то підвищення від пониження відділюємо середником (або й перетинкою з рискою). Приклад див. в § 408.

3. Перетинка.

§ 347. Перед *причиновими злучниками* *бо, тому що, зза того, то, отже* ставимо перетинку, коли ними розпочинається рівноряднозложене речення: Нанялася носить воду, бо грошей не стало, Шевч. Пор. § 348.

§ 348. Перед *протиставними злучниками* *а, але, та, так, проте, тільки, зате, однак*, як що вони розпочинають рівнорядно-зложене речення, ставимо перетинку: Соловейко щebetав, а я сидів та сумував, Вороний. Широкий світ, та тісно жити. Не родить роля, але Божа воля. Пор. § 347.

§ 349. Перед *аж* ставимо перетинку лише тоді, коли воно розпочинає побічне речення способом. Коли ж *аж* не розпочинає побічного речення, тоді перед ним перетинки не ставимо: Виспівує, вимовляє, аж калина плаче, Шевченко. Коні аж змокрили від роси, А. Чайківський.

§ 350. Слова *так, ні, еге, ет, дарма* на початку речення відділюємо перетинкою, коли їх вимовляємо з притиском: Ет, глупа ніч не буде вікувать, М. Стар. Ні, я хочу крізь сльози сміятись! Л. Українка. Пор. § 390.

§ 351. Прийменники *окрім, крім, окріч* з тими словами, що від них залежать, відділюємо перетинкою: Не маємо царя іншого, окрім кесаря одного, Чубинський.

§ 352. *Прикладку* (appositio) беремо в перетинки, як що вона стоїть по тім слові, до якого відноситься: У Луцьку, славнім місті, зібрався люд увесь, Грінч. Жив у Києві в неволі ханський син, малий хлопчина, Вороний. Пор. §§ 353. 401. 409.

§ 353. Коли *прикладка* стоїть перед словом, до якого відноситься, тоді перетинки по ній не ставимо: У славнім місті Луцьку зібрався люд увесь. Пор. §§ 352. 401. 409. 369.

§ 354. По *окликові* (interiectio) ставимо перетинку: О, не одна ти не в рідній оселі! Олесь. Гей, розіб'є, Дніпро, турчин скоро шатро! Манжура. Ой, сама я, сама, як билинька в полі! Пісня. Пор. § 387.

§ 355. Коли *зовне слово* стоїть на початку речення, то по нім ставимо перетинку, а на кінці речення знак оклику (або знак питання, по § 395); або: по зовнім слові ставимо знака оклику, а на кінці крапку (або знака питання): Країно щаслива, країно кохана, пусти нам Бояна з могили! Федькович. Всесильний! я Тобі молюся, Куліш. Пор. § 389.

§ 356. Коли *зовне слово* стоїть в середині речення, то відділюємо його перетинками з обох боків, а на кінці речення ставимо знака оклику (або знака питання, по § 395): Сміливо ж, браття, до праці ставайте! Грінченко. Див. § 388.

§ 357. Коли *зовне слово* стоїть в кінці речення, то перед ним ставимо перетинку, а на кінці речення знак оклику (або знак питання): Нумо до праці, брати! Грінченко. Чого ти все плачеш, мій друже? Пор. § 388.

§ 358. Коли при *зовнім слові* єсть заіменник *ти* або *ви*, то перетинку ставимо по цих заіменниках: Замовчіте ж ви, пишні! Манжура. Чому не ймеш віри ти, брате-москалю? Кониський.

§ 359. Коли *зовне слово* має ще прикметниковий додаток, то його від зовного слова перетинкою не відділюємо: Скажи, віще серце, чи скоро світ буде? Куліш.

§ 360. Між однаковими словами, що *повторюються* в реченні, ставимо перетинку: А вже красне сонечко припекло, припекло, Олесь. Довго, довго дивувались на її уроду, Шевченко. Пор. § 410. По останнім слові, що повторюється, перетинки не ставимо.

§ 361. Коли злучник повторюється перед однородними членами *стягненого речення*, тоді перед кожним з повторених злучників ставимо перетинку (хоч би він був повторений і оден раз): Трохи згодом і слаба мати, і копи на полі, і русалки, і вовки, і ясне вікно на комині змішуються в якійсь дивній плутанині, Коцюбинський.

§ 362. Коли в *стягненім реченні* два чи декільки присудків звязані злучником, а останній присудок виявляє вислід з пер-

шого, то й перед злучником може бути перетинка, або перетинка з рискою: Вернулася, — і раденька, що ніхто не бачив, Шевченко.

§ 363. Однородні (чи рівнорядні, що відповідають на те саме питання) члени *стягненого речення*, не зв'язані злучниками, розділюємо перетинками: А музика реве, грає, людей звеселяє, Шевченко.

§ 364. Коли перед останнім однородним членом *стягненого речення* є злучник, то перед ним перетинки не ставимо: Нашо мені те багатство, червінці та дукати? Манжура.

§ 365. По останнім однороднім члені *стягненого речення* перетинки не ставимо: Живиця, сірка, нефть кипіла, Котляревський.

§ 366. Однородні прикметникові додатки (цеб-то додатки, що всі висловлено прикметниками чи якості, чи походження, чи приналежності) *стягненого речення* розділюємо перетинками: Прийшла весна, прийшла красна, роскішна, люба, чарівна, М. Вороний.

§ 367. Коли прикметникові додатки *не однородні*, або коли оден пояснює другий, тоді між ними перетинки не ставимо: Запалили у сусіда нову добру хату, Шевченко. Козак був підперезаний широким шовковим поясом, А. Чайківський.

§ 368. Головне речення від *побічного*, чи то повного чи скороченого, відділюється перетинкою: Все, що мав у життю, він віддав для одної ідеї, Франко. Душа, переповнена щастям, часто буває німа, Дн. Чайка. Пор. § 403.

§ 369. Коли скорочене дієприкметником або прикметником побічне *прикметникове* речення стоїть перед іменником, до якого відноситься, або коли його висловлено по скороченні лише одним словом, то воно перетинкою від головного не відділюється: Переповнена щастям душа частенько буває німа, Дн. Чайка. Пор. § 353.

§ 370. Коли якийсь побічне речення *скорочено іменником* або *дієіменником*, то воно перестає бути окремим реченням і від головного перетинкою не відділюється: Доля велить полагти за свій край, Старицький.

§ 371. Короткі *побічні речення способом*, що складаються лише з дієприслівника, не вважаються за окремі речення, і тому перетинкою від головного не відділюються: Похилившись слухали всі, Франко. Чайка скиглить літаючи, Шевченко.

§ 372. Скорочені *побічні порівняльні речення* перестають бути окремими реченнями і тому перетинкою від головного не відділюються: Я прочитав книжку скоріше від брата.

§ 373. Коли *побічне речення* — чи повне чи скорочене — вставлено в головне, то його беремо в перетинки з двох боків: День за днем по моавських ярах, поки спека діймає, у дрантивих наметах своїх весь Ізраїль дримає, Франко.

§ 374. *Співобічні речення* відділюються одне від одного перетинкою: Стережись, щоб обітниць своїх не відкликав Єгова, щоб за впертість на тобі одним не зламав свого слова, Франко. Див. § 345.

§ 375. *Короткі рівнорядно-зложені речення*, близькі до себе по думці, чи то звязані злучниками, чи ні, відділюються перетинкою: Сонце заходить, гори чорніють, пташечка тихне, поле німіє, Шевченко. Пор. § 344.

§ 376. *Окремі пояснення до прислівникового додатку* беремо в перетинки: Край берега, у затишку, прив'язані човни, Глібів. Рано, разом з сонцем, прокинулась і Харитя, Коцюбинський.

§ 377. *Вставні слова* (цеб-то слова, що показують відношення говорячого до теї думки, яку він висловлює) беремо в перетинки: України далекої, може, вже немає, Шевченко.—Вставними словами найчастіше бувають: може, може бути, кажуть, говорять, здається, бачиш, бач, бувало, приміром, наприклад, мабуть, видно, певне, звичайно і т. п.

§ 378. *Вставні речення*, коли вони не великі, беремо в перетинки: Брехнею, кажуть люде, світ пройдеш, та назад не вернешся, Кв.-Основ'яненко. Пор. § 407. 422.

4. Двокрапка.

§ 379. *Перед перерахуванням* ставимо двокрапку лише тоді, коли перед ним знаходиться збірне слово, що розкладається на свої часті: Скрізь гармидер та реготня: в хаті і на дворі, Шевченко. Із славного Запорожжа наїхали гості: один — Семен Босий, другий — Іван Голий, Шевченко. Пор. § 380. 402.

§ 380. Коли перед *перерахуванням* нема збірного слова, що розкладається на часті, тоді двокрапки не ставимо: Я купив собі ножика, пір, паперу й книжку. Пор. § 379. 402.

§ 381. Між двома *рівнорядними реченнями*, з котрих друге визначає причину, чи наслідок, чи пояснення для першого, коли ці речення не звязано причиновими злучниками *бо, тому що, то, адже, через те*, ставимо двокрапку: Не вернувся Морозенко, голова завзята: замучили молодого вороги прокляті, Народня пісня.

§ 382. *Перед назвою твору* ставимо двокрапку тоді, коли ця назва в називнім відмінкові і як що зазначено рід твору; коли ж назва твору стоїть не в називнім відмінкові, то перед нею ніякого знаку не ставимо: Я залюбки читав Франкову повість: „Захар Беркут“. Я залюбки читав „Захара Беркута“.

§ 383. Коли одне речення *пояснює* друге, і коли між ними нема злучників, то розділюємо їх двокрапкою: Молися, сину: за Україну його замучили колись, Шевченко. Пор. § 405.

§ 384. *Перед чужою мовою* ставимо двокрапку: Дітки маленькі кликали маму: „Вставай, голубко, нене кохана!“ П. Граб.

§ 385. Коли *чужу мову* розірвано на дві частині, то по першій ставимо знака відповідного (перетинку, оклика, питання,

по § 391. 392. 395), а перед другою — двокрапку: „Ні, не клич мене, весно“, казала я їй: „не чаруй і не ваб надаремно!“ Л. Українка.

§ 386. Коли в частинах *періоду* вжито середника, то підвищення періоду від пониження відділюємо двокрапкою: Хто пророка із себе вдає і говорить без звязку, і обіцнює темній юрбі Божий гнів або ласку; хто до бунту посміє народ накликати до зміни, і манити за гори на стріть кінцевої руїни: той на пострах безумцям усім між отсим поколінням найопльований буде всіма і побитий камінням, Франко. Пор. § 346. 408.

5. Знак оклику.

§ 387. Коли *оклика* вимовляємо з більшою силою, то по ній ставимо не перетинку, а знака оклику: Ух! Ух! Солом'яний дух! Шевченко. Ова! таки я дійду до кінця в цій роботі! Пор. § 354.

§ 388. Коли в реченні знаходиться *зовне слово*, то на кінці його ставимо знака оклику (або знака питання, по § 395): Сій, сівачу, в людські груди правди вічної зерно! П. Граб. Пор. § 355 — 357.

§ 389. Коли *зовне слово* стоїть на початку речення і вимовляється з більшою силою, то по ній ставимо не перетинку, а знака оклику: О, Богдане, нерозумний сину! подивись тепер на матір, на свою Україну! Шевченко. Пор. § 355.

§ 390. Коли слова *так, еге, ні, дарма, ет* на початку речення вимовляємо з особливим притиском, то по них ставимо не перетинку, а знака оклику: Дарма! Прийде коза до воза, а ми козу батіжком. Пор. § 350.

§ 391. В кінці *приказового* чи *бажального* речення ставимо знака оклику: Благословіть дітей своїх твердими руками! Шевченко. Дяка і шана робітникам ширим, сором недбалим усім! Грінченко.

§ 392. На кінці речень, які вимовляємо з *душевним зворушенням*, ставимо знака оклику з крапками: А я ж так чекав!... Своє *іроничне* відношення до когось чи чогось зазначаємо знаком оклику в дужках по цім слові: Мій приятель (!) таки підвів мене... Див. §§ 396 і 420.

§ 393. Коли *чужа мова* стоїть на початку речення, а по ній ідуть слова автора, то по чужій мові ставимо знака відповідного (оклику, питання або перетинку): „Добре, батьку-отамане!“ кругом заревіло, Шевченко. Див. §§ 391. 395.

§ 394. В кінці тих *питайних речень*, в яких висловлюється велике здивування, ставимо знака питання зо знаком оклику (це т. зв. знак здивування): Чому не йде апостол правди і науки?! Шевченко.

6. Знак питання.

§ 395. На кінці *питайного речення* ставимо знака питання: За що ж кара? За що мені мука? Кому я що заподівав? Шев-

ченко. В кінці непрямого питання (цеб-то питання, висловленого побічним реченням), ставимо знака питання лише тоді, коли головне речення єсть речення питайне: Чи ти не знаєш, куди пішов брат? Пор. § 341.

§ 396—400. Свій *сумнів* до когось чи до чогось зазначаємо знаком питання в дужках по цім слові: Мій приятель (?) таки підвів мене... Див. §§ 392 і 420.

7. Риска.

§ 401. Коли при *зовнім слові* є і *прикладка*, що пояснює його, то між ними ставимо риску: Сивий діду, — Дніпро, свої води давно ти всі морю оддав! Ол. Кониський. Пор. §§ 352. 353. 409.

§ 402. Коли збірне слово, що ділиться на складові частини, стоїть по *перерахуванні*, то перед ним ставимо перетинку з рискою: Гніт, і неволя, і кров, — все зникне на віки! Грінченко. Пор. §§ 379. 380.

§ 403. Коли *побічне повне речення* вжито без звязки, тоді його до головного приєднуємо рискою або перетинкою з рискою: Хто йде, їде — не минає, Шевченко. Хоч у недолі й нещасті звікуєм,—долю онукам дамо! Грінченко. Пор. § 368.

§ 404. В *еліптичнім реченні* опущене слово, особливо присудок, зазначаємо рискою: Хто йде, їде—не минає: хто—бублик, хто—гроші, Шевченко. Сьогодні—пан, а завтра—пропав.

§ 405. Коли друге рівнорядне речення *пояснює* перше, то інколи між ними замість двокрапки ставимо перетинку з рискою або риску: Прийшли вісти недобрії, — в поход затрубили, Шевченко. Пор. § 383.

§ 406. При *розмовах*, коли мову кожної особи подаємо з нового рядка (без лапок), то кожную мову зачинаємо рискою. Напр.:

— Що, сестро, як тобі здається:

Побільшала хоч трохи я?

— Та ні, голубонько моя...

— Ну, а теперечки? дивися!

— Та годі, сестро, схаменися! (Глібів).

Коли по питайнім реченні йде відповідь, то перед нею ставимо риску: Чи купив? — Та купив.

§ 407. *Вставне речення*, коли воно змістом своїм недалеко від того речення, в яке його вставлено, беремо в риски (або в перетинки, коли зміст ще bliшій): Ті ридання металеві — знак, що хтось розстався з світом—тут нікого не трівають, Франко. Див. §§ 378. 422.

§ 408. Коли між підвищенням та пониженням в *періоді* опущено злучку, або коли між ними чувається більша залежність, тоді між ними ставимо перетинку з рискою: Як терен посеред дерев непоказний на вроду, і не має він слави собі ані з цвіту, ні з плоду,—так і вибраний Богом народ між народами вбогий, Франко. Пор. §§ 346 і 386.

8. Злучка.

§ 409. Коли *прикладка* зі словом, яке вона пояснює, складає одне розуміння, то вона з'єднується з ним злучкою: Мою душу самітну пожерла гадюка-нудьга, Вороний. Пор. §§ 352. 353. 401.

§ 410. Коли для збільшення сили слова ми його повторюємо, то між цими словами ставимо злучку: Нездужає Катерина, ледви-ледви дише, Шевченко. Тихо-тихесенько несе річка воду, Куліш. Пор. § 360.

§ 411. Коли *однородні члени* речення складають ніби одне слово, то ми їх з'єднуємо злучкою: Стукну-брязну підківками, Глібів. В воді круглотилиць пливе-поринає, в саду соловейко голосить-співає, Куліш.

§ 412. Слівця *аби, то, де, небудь, будь, но* до попереднього слова приєднуються злучкою: аби-хто, аби-як, аби-де, хтось-то, якийсь-то, де-хто, де-не-де, де-кого, де-кому, де-що, хто-небудь, яким-будь, гляди-но, сиди-но.

§ 413. Часточка *що* в значінні часу приєднується до слова злучкою: що-хвилини, що-години, що-дня, що-тижня, що-місяця, що-року, що-ранку, що-вечора, що-ночі, що-зіми, що-весни, що-літа, що-осени, що-сили. Про злучку в формах по-моєму див. § 149.

§ 414. *Зложені слова* загально-вживані пишемо без злучки: синьожовтий, яснобарвний, сухорібрий, сизокрилий, пройдисвіт. Із злучкою пишемо лише *зложені слова* маловживані, яких часті ще не злилися до купи в нашій розумінні: Німецько-український словник, Англо-французська спілка, Індо-європейський народ; також: Гординський-Федькович.

9. Крапки.

§ 415. *Недокінчене* в реченні з причини душевного хвилювання чи з причини піднесеного настрою зазначаємо крапками: Ніч зоряна... блідий місяць... соловей співає, Кониський. Зіма... холод... діти плачуть... Кониський.—Скорочуючи якусь *цитату*, опущене зазначаємо крапками.

§ 416. Коли бажаємо зазначити своє *хвилювання* або те, що речення не закінчено, то в кінці такого речення ставимо крапки: Храм Єгови в огні... А сей тлум... Мов комахи по полю, йдуть по тисячі сковані враз недобитки в неволю, Франко.

10. Лапки.

§ 417. *Назву твору* беремо в лапки: Я пильно читав Шевченкову „Катерину“. Назву пісень або їх початок беремо в лапки: Старий кобзар „Ісуса“ співає, Шевч. До лоня руки притискає і стиха „Котика“ співає, Кониський.

§ 418. Назву часописів, журналів, збірників, пароплавів та вілл беремо в лапки: Передплачую „Раду“. Купив собі альманаха „Дніпро“. З вілли „Затишок“ поїхав брат на пароплав „Швидкий“.

§ 419. Чужу мову беремо в лапки: „Чому ти не спиш, доню?“ питає мати, Коцюбинський. Непрямої чужої мови в лапки не беремо. Див. § 395. Лапки ставимо по знаках оклику чи питання, а не перед ними.

§ 420. Слова *мало відомі*, на які бажаємо звернути увагу, беремо в лапки: На Свят Вечір татко внесли до хати „дідуха“. Коли до когось чи до чогось відносимось *іронічно*, то беремо те слово в лапки: Таких „добродіїв“ розвелось тепер досить. Пор. § 392 і 396.

11. Дужки.

§ 421. *Вставні слова*, що пояснюють маловідомі вирази, беремо в дужки: Легінів (парубків) повели на майдан. Відповідні розділові знаки ставимо не перед дужками, а по них.

§ 422. *Вставне речення*, що змістом своїм цілком відмінне від того, в яке його вставлено, беремо в дужки: Мені до уст сьогодні донесли: один паливода (і цар перехрестився) на трох жінках женився, Гребінка. Пор. §§ 378. 407.

ДОДАТКИ.

I. Діління слова з рядка до рядка.

I. Історія переносення слів.

§ 423. Дуже довго не існувало ніяких правил для переносення слів, — слово розривали, як було зручніше, а значка для цього ніякого не ставили; напр., в Остромировій Євангелії 1056 р. переносяться слова з рядка до рядка так: *ѣѣ-тъ 2, истинензи-и 2б, прокъщаю-ть 2б* і т. п., ніяких значків переносу тут нема.

Такою справа була увесь час існування рукописної книги; правда, на Заході бачимо знак переносення слова дуже рано, ще в VII в. по Христі, його зазначали тоді трома крапками . . ., але до наших рукописів ця звичка не дійшла. Більш послідовно почали ділити слова тільки в час заведення друкарства, особливо в Венеції в кінці XV віку в виданнях Альда Мануція. Мануцій Молодший в своїм творі: „Orthographiae ratio“ 1566 р. чи

не перший дає докладні вказівки, як потрібно ділити слово для переносення. Перші українські друки ділять слово для переносу не послідовно, але скоро ця послідовність встановлюється і в нас, появляється для цього й особний значок, розділка (-), часом, з німецького впливу, подвійна (=). Перша українська книжка, що має знаки переносення слів, це „Адельфотес” 1591 року, видрукуваний у Львові.

Звичайно, перенос слів — то правописна звичка або традиція, а не закони мови. В основу ділення слова з рядка до рядка звичайно береться поділ слова на склади, але приймається на увагу також фонетичний та морфологічний склад слова.

Подано тут повну систему переносення слів, цеб-то ділення їх з рядка до рядка, як вона встановилася в нас за останній час.

2. Правила переносення слів.

§ 424. Перенос слова з рядка до рядка зазначаємо злучкою - (а не знаком = або „). Значка цього пишемо в кінці рядка, а не на початку його.

§ 425. Переносити або ділити слово можна тільки цілими складами: го-лова або голо-ва.

§ 426. Приголосна, що знаходиться між двома голосними, відноситься до наступного складу: во-да, ру-ка, го-ло-ва.

§ 427. Коли в слові поруч стоять дві однакові букви, то при ділінні слова одну з них лишаємо, а другу переносимо: жит-тя, стат-тя, сміт-тя, Ган-на, пан-на, Іл-ля, ве-сіл-ля, волос-ся, ко-лос-ся, клоч-ча.

§ 428. Приголосна з ь не переноситься, коли за ь йде ще приголосна: скіль-ки, віль-ний, біль-ший, мель-ник, пись-мо, батько, донь-ка, пиль-но.

§ 429. Коли пишемо слово з апострофом, то його не можна лишати в кінці рядка: ре-п'я-хи, со-ло-м'я-ний, де-ре-в'я-ний, не-об'ят-ний. Див. § 37.

§ 430. Суфікси, що починаються з приголосної й творять з флексією склад, переносяться до другого рядка: враж-да, число, міт-ла.

§ 431. Суфікси *ств*, *ськ* і *цьк* не діляться: пан-ський, то-ва-ри-ство, ко-за-цький, люд-ський.

§ 432. Плавних *л*, *р*, носових *м*, *н* та шиплячих *ж*, *ч*, *ш* при збігу приголосних не переносимо; але всі інші приголосні, особливо *с*, переносимо: гол-ка, тюр-ма, роз-ум-ний, тон-кий,

друж-но, скуч-но, мо-то-рош-но, Мо-сква. Що *с* починає дальший склад, це добре видно з того, що *о* не міняється на *і* в формах: міст — мо-сти, піст — по-ста, хвіст — хво-ста, віск — во-ску і т. п. Пор. § 9 — 10.

§ 433. Груп *бл, пл, вл, мл, фл* не ділимо: лю-блю, ку-плю, ку-пля, ста-влю, ло-млю, по-тра-флю, де-ре-вля-ний, ба-влять-ся, ди-влю-ся. Див. § 126².

§ 434. В чужих словах груп *кс, пс* не ділимо: Ма-ксим, Окса-на, епі-ле-псія.

§ 435. Самої голосної не лишаємо в рядку і не переносимо (як і в письменстві російським): учи-тель, уче-ник, спі-ває. В Галичині (як і в письменстві польським) одну голосну, що сама творить склад, лишають в рядку і переносять, як то було в нас і вдавнину: о-бух, у-чи-тель, спі-ва-є, гра-є.

§ 436. Слова односкладові не розриваються: їх цілими або лишаємо в рядку, або переносимо: став, взяв, шрам.

§ 437. Коріня слова з початку його розривати при переносі не можна: роз-ум-ний, на-ука, по-гром, два-на-дцять, шіс-на-дцять, два-дцять, вос-крес, без-окий, без-ухий, без-ум-ний, по-хва-ла, про-кли-на-ти, ви-гляд, за-про-ва-ди-ти, при-кра-са, на-бли-жа-ти-ся, по-кри-ти, про-сві-та, про-блиск, на-ста-ти. Див. § 102. Але корінь в кінці його ділити можна: мі-ра, гор-бун, за-му-дри-ти.

§ 438. Двозвуків *ав, ев, ив, ів, ов, ув, яв* та *ай, ей, ий, ій, ой, уй, яй* ділити при переносенні не можна: прав-да, глев-кий, крив-да, сів-ши, пі-шов-ши, дов-гий, пов-ний, на-був-ши, взяв-ши; край-ка, бай-ка, лай-ка, крей-да, на-ший-ник, бій-ка, бой-ко, буй-ний, сяй-ний. Але: при-йшов, ді-йшов, за-йшло, зі-йшлись.

§ 439. Буков *дж* та *дз* ділити при переносенні не можна, бо вони визначають один звук: ра-джу, по-хо-джа-ти, бри-джу-ся, по-дзво-ни-ти, ро-дзин-ки, гу-дзик. Але: від-жи-ма-ти, під-жи-ви-тись, від-зо-ли-ти, від-зі-му-ва-ти, під-зам-че, під-зем-ний.

§ 440. В українській мові звуки *о, е* в закритих складах (цеб-то в складах, що кінчаться приголосним звуком) міняються на *і*, в відкритих складах (що кінчаться голосним) переважно не міняються; треба вважати на це при переносенні слів: коли єсть *і*, склад повинен бути закритим, коли єсть *о* чи *е*, склад повинен бути відкритим: рів-но, піс-ний, по-стом, доріж-ка, хво-стом, му-дріс-тю, му-дро-сти, радіс-тю, ра-до-сти, кіст-ка, ко-сти, кім-на-та, осіб-ний, осо-бли-во, ро-сте, зе-мля. § 10.

II. Де писати велику букву.

1. Великі букви вдавнину.

§ 441. Перше наше письмо було т. зв. уставним (унці-яльним), і звичайно всі букви були великими, а тому в той час, в X — XIV віках, ще не повставало питання, де писати велику букву. В той час велику букву, цеб-то більшу за інші, ставили лише на початку якоїсь більшої частини книжки, розмальовували й взагалі прикрашували її; це був т. зв. ініціал. Пізніше, коли появилoся в нас письмо півуставне та скорописне, повстало питання й про великі букви в окремих словах. Перші друковані наші книжки йшли за рукописами XVI-го віку, і ставили велику букву тільки на початку більшого уривку; пізніше в богослужбових книжках виробилася звичка писати велику букву тільки по крапці, цеб-то на початку нового речення; звичка ця тримається в церковно-слов'янським правопису аж до сьогодні.

В кінці XVII—XVIII в. в. до наших книжок переноситься з заходу звичка писати власні ймення, дні тижнів, назви місяців та назви народів з великої букви¹; ця звичка почасти була в нас ще в XVII віці, і тяглася аж до половини віку XIX-го, коли розпочалася певна реакція проти цього німецького способу писання. Ця реакція розпочалася на Заході, дійшла й до нас, і ми вже з половини XIX-го віку звичайно не пишемо великої букви — в назвах днів тижня, місяців та народів (назви народів в Галичині до останнього часу писали з великої букви, тепер почали писати з малої). Тільки німці дотримуються ще середньовікової звички і пишуть усі речівники з великої букви, що робить текст дуже рябим; правда, в останній час почали появлятися в Німеччині наукові книжки, в котрих лише власні ймення писано з великої букви. Англичане з традиції пишуть заіменника *я* з великої букви: *I*.

2. Збір правил про великі букви.

З великої букви починаємо:

§ 442. Кожне окреме речення.

§ 443. Кожний рядок віршу. Правда, в останній час цього часом і не додержують, починаючи рядок віршу і з малої букви.

1. В Галичині кажуть: писати великою літерою; пор. п.: *pisać duża litera*; на В. Україні: писати з великої літери, і власне це з й показує на початкову букву.

З великої букви пишемо:

§ 444. Власні назви осіб — хресні ймення та прізвиська: Іван, Пилип, Котляревський, Вдовиченко, Ольга, Софія.

§ 445. Власні географічні назви: частей світу, країн, держав, воевідств, округ, повітів, міст, містечок, сілулиць, площ, залізничних двірців, гір, долин, океанів, морей, річок, озер, заливів, проток, назви вілл та пароплавів і т. п.: Азія, Канада, Україна, Київ, Харків, Карпати, Чорне Море, Балканський півострів, Київщина, Київська губерня, Володимир - Волинський повіт, Карпатські гори, Дніпро, Дністер, Київська улица. З вілли „Затишок“ поїхав він на пароплав „Швидкий“. — Коли назва двійна, то обидві частини пишемо з великої букви: Біла-Церква, Рава Руська, Судова Вишня.

§ 446. Назви державних, наукових та інших установ: Міністерство Народньої Освіти, Кам'янець-Подільський Державний Український Університет, Наукове Товариство.

§ 447. Титули осіб чи установ, прикметники виразу поваги в приватних листах, а також заіменники, що стосуються осіб чи установ, до яких пишемо: Преосвященний Владико, Хвальна Редакціє, Світлий Ректорате, Високоповажаний Добродію, Шановний Товаришу! Прошу Вас...

§ 448. Назви історичних діб: Руїна, Хмельниччина, Світова Війна.

§ 449. Божі та святі назви, назви церков, монастирів, образів, а також заіменники, що стосуються Бога чи святих осіб: Бог, Господь, Ісус Христос, Спаситель, Богородиця, Мати Божа, Син Божий, Дух Святий, Іван Предтеча, Новий Завіт, Євангеліє, Богослуження, Служба Божа, Вечірня, Утреня, Успінська Церква, Богоявленський Монастир, Тайна Вечеря, Спаси, Господи, нарід Свій, і поблагослови насліддя Твое. Прославляйте Господа, бо Він добрий, бо повік ласка Його. Але: ангол, апостол, святий, мученик.

§ 450. Назви свят та постів: Різдво, Великдень, Спас, Пречиста, Зелені Свята, Пилипівка, Спасівка, Петрівка, Різдвяний Вечір, Свят Вечір.

§ 451. Назви часописів, журналів, ріжних творів, а також назви пісень: Передплачую „Раду“. Купив собі альманаха „Дніпро“. Прочитав „Чорну Раду“. Дівчина під вербою „Гриця“ заспіває. В назвах часописів та журналів звичайно кожне слово

пишемо з великої букви: „Українське Слово“, „Записки Наукового Товариства“.

§ 452. Дієві особи в байках: Вовк, Ягня, Камінь.

§ 453. Прикметники, утворені від власних назв осіб: Іванова хата, Василеве щастя, Шевченкові твори. Але прикметники, утворені від географічних та інших назв, коли вони не є власними назвами (переліченими в § 445), пишемо з малої букви: київський вираз, львівський хліб, дніпрова вода, дністрові затоки, пилипівський день, великодній спів, французський нарід.

§ 454. Назви днів тижня та місяців пишемо з малої букви: понеділок, вівторок, четвер, субота; січень I, лютий II, березень III, квітень IV, травень V, червень VI, липень VII, серпень VIII, вересень IX, жовтень X, листопад XI, грудень XII.

§ 455. Назви народів пишуть: а) на В. Україні з малої букви (як і слова по § 454): німці, чехи, поляки, б) в Галичині з великої букви: Німці, Чехи, Поляки; правда, в останній час вже і в Галичині преса почала писати назви народів з малої букви. Пишучи назви народів з великої букви, для послідовности треба б писати так само і назви дерев, рослин і т. п.

§ 456. По знаку питання або оклику пишемо велику букву лише тоді, коли ці знаки заступають крапку; коли ж вони заступають лише перетинку чи середника, то по них пишемо малу букву; напр.: Чи ти підеш до театру? — Піду. „Чи ти підеш до театру?“ запитав мене товариш.

З ЦЕЮ КНИЖКОЮ ТІСНО З'ЄДНАНІ МОЇ ПРАЦІ:

1. *Український стилістичний словник*. Підручна книжка для вивчення української літературної мови. Львів, 1924 р., 496 ст. Видання „Української Книгарні й Антикварні“, Львів, вул. Рутівського № 22.

2. *Чистота й правильність української мови*. Підручник для вивчення української літературної мови. Науково-популярний курс з історичним освітленням. Львів, 1925 р. 216 ст. Видання Книгарні Арнольда Бардаха, Львів, вул. Краківська № 1.

В цих працях подається й повне пояснення скорочень, ужитих і в оцій книжці.

11

ISBN 1-895360-00-5